

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Kamu Hukuku Anabilim Dalı

**YURTTAŞLIK SÖYLEMİNİN DÖNÜŞÜM VE METALAŞMASI
SÜRECİNDE VATANDAŞLIĞIN KAZANILMASI**

Merve YİĞİT KENDİRCİ

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2023

YURTTAŞLIK SÖYLEMİNİN DÖNÜŞÜM VE METALAŞMASI SÜRECİNDE
VATANDAŞLIĞIN KAZANILMASI

Merve YİĞİT KENDİRCİ

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Kamu Hukuku Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2023

KABUL VE ONAY

Merve Yiğit Kendirci tarafından hazırlanan “Yurttaşlık Söyleminin Dönüşüm ve Metalaşması Sürecinde Vatandaşlığın Kazanılması” başlıklı bu çalışma 30.12.2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Ali Murat ÖZDEMİR (Danışman)

Doç. Dr. Hamdi Gökçe ZABUNOĞLU (Başkan)

Dr. Öğretim Üyesi Muammer KETİZMEN (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan “*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*” kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ..... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

...../...../.....

Merve YİĞİT KENDİRCİ

“*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internette paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Prof. Dr. Ali Murat ÖZDEMİR** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığımı beyan ederim.

Merve YİĐİT KENDİRĆİ

TEŞEKKÜR

Okumakta olduğunuz çalışmanın hazırlanması ve tamamlanmasına kadar geçen süreçte, eğitimimde yeni ufuklar açan, yardımları ve zamanını esirgemeyen, kıymetli katkılarıyla bana yol gösteren tez danışmanım Prof. Dr. Ali Murat Özdemir'e teşekkürlerimi sunarım. Tez savunma jürimde olmayı kabul eden, yapıcı eleştiri ve önerilerde bulunarak çalışmanın şekillenmesine katkı sunan hocalarım Doç. Dr. Hamdi Gökçe Zabunoğlu ve Dr. Öğr. Üyesi Muammer Ketizmen'e teşekkür ederim.

Gösterdiği ilgi ve şefkatle daima beni cesaretlendiren, başarılarımda ve başarısızlıklarımda desteğini eksik etmeyen, imkânsızlıklara rağmen umuduyla ve inancıyla bana ışık olan, emekçi mücadelesiyle onur duyduğum sevgili annem Gülcan Yiğit'e gönülden minnet ve teşekkür borçluyum. Her koşul altında yanımda olacağını bildiğim, desteğini ve yardımlarını esirgemeyen sevgili kardeşim Muhammet Yiğit'e çok teşekkür ederim. Hayatıma yoldaş olduğu andan itibaren kararlarımda beni destekleyen, akademik gelişimim uğruna büyük fedakârlıklarda bulunan ve çalışmamın her aşamasında beni teşvik ederek tamamlanmasını sağlayan en iyi dostuma, sevgili eşim Barış Kendirci'ye minnettirim. Varlığı ve bana olan inancı, karşılaştığım güçlükleri aşmamı sağladı. Onlardan çaldığım zamanlar ve bana sabır göstermek durumunda kaldıkları anlar için umarım bir gün beni bağışlarlar.

Son olarak, çalışma boyunca bana yol gösteren hocalarıma, etkilendiğim ve takip ettiğim yazarlara, yardımlarını esirgemeyen meslektaşlarıma ve değerli dostlarıma teşekkürlerimi sunarım.

ÖZET

YİĞİT KENDİRCİ, Merve. *Yurttaşlık Söyleminin Dönüşüm ve Metalaşması Sürecinde Vatandaşlığın Kazanılması*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2023.

Kapitalist üretim ilişkilerinin belirleyici hale gelmesi, kapitalizm öncesi toplumsal ilişkiler sisteminden köklü bir kopuş yaratmış, devletin kapitalist örgütlenmesine ve işlevlerinin kapitalizmin yeniden üretilmesi bağlamında içerik edinmesine yol açmıştır. Yurttaşlık, kapitalist üretim tarzının hâkim olduğu ve devletin kapitalist devlet biçiminde örgütlendiği bu tarihsel süreç içinde ortaya çıkmıştır. Feodal unsurlarından arındırılan kapitalist devlet iktidarı, yurttaşlar toplumuna ait kabul edilmek suretiyle meşrulaştırılmıştır. Bu bağlamda devlet iktidarı, meşruiyetini sürdürmek üzere, yurttaşlar topluluğunu bir arada tutan ortak aidiyetlere, değerlere ve söylemlere dayanan bir toplumsal bütünlüğü sağlamak ve yeniden üretmek durumundadır. Ancak kapitalist üretim tarzının koşulları, toplumsal ilişkilerin yapısına ve özgül tarihsel koşullara bağlı olarak, farklı dönemlerde farklı içerikler edinirler.

Sermaye birikiminin değişen koşulları, birikim rejimlerinin ve devletin bununla uyumlu kurumsal yapılarının ve işlevlerinin dönüşümüne yol açar. Yurttaşlığın kavramsal ve kurumsal içeriği de birikim rejimlerindeki dönüşüme bağlı olarak dönüşmüştür. 18. yüzyıl sonlarından 1970'li yıllara değin, yurttaşlık piyasa-dışı toplumsal ilişkiler alanına özgü kavramlarla tanımlanırken; 1970'li yıllardan itibaren piyasa dolayımı ilişkiler alanına özgü bir içerikle tanımlanmaya başlamıştır. Bu dönüşümün hukuki düzenleniş biçimi, yatırıma dayalı vatandaşlığın kazanılmasının vatandaşlık hukuku mevzuatına eklenmesidir. Bu düzenleme, 1970'li yıllarda ortaya çıkmış ancak 2008 krizinin etkilerine bağlı olarak Türkiye'de ve dünya genelinde yaygınlaşmıştır. Belirli parasal değerdeki yatırımlar veya vasıflı emek gücünün ülke içinde tutulması karşılığında vatandaşlık hakkının tanınması, yurttaşlar toplumunu bir arada tutan ortak aidiyetlerin ve değerlerin veya söylemlerin aşınmasına yol açmıştır. Yurttaşlığın alım-satım ilişkileri alanında tanımlanması, diğer bir ifadeyle metalaşması, kapitalist üretim tarzını yeniden üretebilecek bir toplumsal bütünlüğün kalmaması, devletin temel işlevini sağlamasının

imkânlarının esaslı bir biçimde ortadan kalkması anlamına gelir. Böyle bir sonuç, kapitalist devletin meşruiyet dayanaklarının zayıflamasına ve daha temelde kapitalist üretim tarzına özgü çelişkilerin önlemez krizine sebep olacaktır.

Anahtar Sözcükler

Kapitalist üretim tarzı, Yurttaşlık, Birikim Rejimleri, Neoliberalizm, Metalaşma, Vatandaşlık Hukuku, Yatırıma Dayalı Vatandaşlık

ABSTRACT

YİĞİT KENDİRCİ, Merve. *Acquisition of Citizenship in the Process of Transformation and Commodification of Citizenship Discourse*, Master's Thesis, Ankara, 2023.

The fact that capitalist production relations have become determined, has created a fundamental break with the pre-capitalist social relations and led to the capitalist organization of the state and shaping of its functions in the context of the reproduction of capitalism. Citizenship emerged in this historical process, in which the capitalist mode of production dominated and the state was organized in the form of a capitalist state. The capitalist state power, which has been cleansed of its feudal elements, has been legitimized by being accepted as belonging to the citizens' society. In this context, in order to maintain its legitimacy, the state has to ensure and reproduce social unity based on common belongings, values and discourses that hold the citizens together. However, the conditions of the capitalist mode of production acquire different contents in different periods, historical conditions and depending on the structure of social relations.

The conceptual and institutional content of citizenship has also transformed due to the transformation of the regimes of accumulation. While citizenship was described with concepts of the non-market mediated social relations from the late 18th century to the 1970s, it has defined in the context of market-mediated relations since 1970s. The reflection of this transformation in legal orders is the regulation of investment based citizenship. This regulation emerged in 1970s, but has become widespread in Turkey and around the world in consequence of the 2008 crisis. The definition of citizenship in the context of market-mediated relations, in other words, its commodification, means that there is no social unity that can reproduce the capitalist mode of production, and leads to an extinction of the possibilities of ensuring the fundamental functions of the state. This may lead to a weakening of the legitimacy of the state and an inevitable crisis of the capitalist mode of production.

Keywords

The Mode of Capitalist Production, Citizenship, The Regimes of Accumulation, Neoliberalism, Commodification, Nationality Law, Investment Based Citizenship.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
ETİK BEYAN	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR DİZİNİ	xii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: YURTTAŞLIĞIN KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVESİ	17
1.1. YURTTAŞLIĞA KAVRAMSAL BAKIŞ	18
1.1.1. Yurttaşlığın Ortaya Çıkışı	18
1.1.2. Ulus Kavramı ve Uluslaşma Süreçleri	22
1.1.3. Temsili Demokrasi ve Cumhuriyet Projesi	35
1.2. YURTTAŞLIĞA KURAMSAL YAKLAŞIMLAR	51
1.2.1. Temel Yaklaşımlar	52
1.2.2. Yeni Yaklaşımlar	53
2. BÖLÜM: YURTTAŞLIĞIN GELİŞİMİ, DÖNÜŞÜMÜ VE METALAŞMASI	57
2.1. AVRUPA TİPİ FEODALİZMDEN KAPİTALİZME	59
2.1.1. Feodal Üretim İlişkileri	61
2.1.2. Feodalitenin Aşınması ve Mutlak Monarşiye Geçiş	64
2.2. TOPLUMSAL BÜTÜNLÜĞÜN TEMEL BELİRLEYİCİSİ OLARAK ULUS-DEVLET VE YURTTAŞLIK	67
2.2.1. Kapitalist Toplumsallığın Yaratılması	68
2.2.2. Kapitalistleşen Devlet ve Yurttaşlığın Doğuşu	70
2.2.3. Yurttaşlığın Liberal Tahayyülü	76
2.2.4. Yurttaşlığın “Kazanımları”: Özgürlük, Eşitlik, Mülkiyet	79
2.2.5. Ekonomik Gelişmeler	85

2.3. EMPERYALİZMİN KLASİK ÇAĞINDA YURTTAŞLIK	90
2.3.1. Liberal İktisadın Açmazları, Değişen Politikalar ve İdeolojiler	95
2.3.2. Temsili Demokrasi İkilemi: Olası En İyi Kabuk mu?	99
2.3.2.1. Siyasal Katılımın ve Partilerin Dönüşümü.....	100
2.3.2.2. Ulusal Eğitim ve Toplumsallığın Üretimi.....	103
2.3.3. Krizin Önlenemezliği ve Devrim Dalgası.....	104
2.4. FORDİST BİRİKİM REJİMİ DÖNEMİNDE DEVLET VE YURTTAŞLIK	108
2.4.1. Fordist Birikim Rejimi Boyunca Yurttaşlığın Anlamı ve İçeriği.....	112
2.4.1.1. Emek Mücadelelerinin Dönüşümü.....	115
2.4.1.2. Temsili Demokratik Mekanizmalar ve Politik Parti Rekabeti	116
2.4.2. Fordist Birikim Rejiminin Krizi.....	119
2.4.2.1. Hakların Zayıflaması ve Toplumsal Hareketler	121
2.4.2.2. “Metasızlaştırma” Sürecinin Dönüşümü.....	123
2.5. NEOLİBERALİZMİN GELİŞİMİ VE HÂKİMİYETİNDE YURTTAŞLIK	125
2.5.1. Neoliberal Birikim Sürecine Geçiş	126
2.5.1.1. Dönüşümü Dayatan Koşul ve Dinamiklerin Gelişimi	127
2.5.1.2. Küreselleşme	128
2.5.2. Devletin Kurumsal Örgütlenmesinin ve İşlevlerin Dönüşümü.....	130
2.5.2.1. Girişimci Rekabet Devleti ve Kurumsal Düzenleme Tarzı.....	131
2.5.2.2. Neoliberalizm Söylemsel ve İdeolojik Dolaylıları.....	140
2.5.3. Neoliberalizmin Yurttaşları.....	142
2.5.4. Proje Boyutuyla Cumhuriyetin Neoliberalizm İçindeki Yeri	146
2.5.5. Hukukun Üstünlüğünün Dönüşen Anlamı	147
2.5.6. Temsili Demokrasinin ve Siyasal Partilerin Dönüşümü	150
2.5.7. Yeniden-Metalaştırma Süreci.....	159
3. BÖLÜM: YURTTAŞLIĞIN METALAŞMASI SÜRECİNDE VATANDAŞLIĞIN KAZANILMASINA İLİŞKİN DÜZENLEMELER	162
3.1. YATIRIM YOLUYLA VATANDAŞLIĞIN KAZANILMASI	163
3.1.1. Yatırım Yoluyla Vatandaşlığın Kazanılmasının Kavramsal Çerçevesi	165
3.1.1.1. Özel Vasıflara Dayalı Vatandaşlığın Kazanılması.....	169
3.1.2. Vatandaşlığın Dönüşen Anlamı ve Ulus-Devlet.....	171

3.1.2.1. Uluslaşma Süreçleri Bakımından.....	171
3.1.2.2. Cumhuriyet Projesi ve Temsil Kurumu Bakımından.....	172
3.1.2.3. Devletin Meşruiyeti Bakımından	174
3.1.3. Dönüşümün Liberal Eleştirisi	176
3.2. TÜRKİYE’DE YATIRIM YOLUYLA VATANDAŞLIĞIN KAZANILMASI.....	180
3.2.1. Türkiye’de Yurttaşlık Söyleminin Gelişim ve Dönüşümü.....	180
3.2.1.1. Osmanlı’da Toplumsallığın Esası ve Belirleyenleri	180
3.2.1.2. Cumhuriyet Dönemi ve Vatandaşlığın Ortaya Çıkışı	183
3.2.2. Güncel Düzenlemeler Bağlamında Türkiye’de Yatırım Yoluyla Vatandaşlığın Kazanılması.....	186
SONUÇ	193
KAYNAKÇA	203
EK-1. ORJİNALLİK RAPORU	220
EK-2. ETİK KURUL/KOMİSYON İZİNİ YA DA MUAFİYET FORMU.....	221

KISALTMALAR DİZİNİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AR-GE	: Araştırma- Geliştirme
bkz.	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
CK	: Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi
CPTPP	: Comprehensive and Progressive Agreement for Trans-Pacific Partnership
DB	: Dünya Bankası
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
EEA	: European Economic Area
EFTA	: European Free Trade Association
ERP	: European Recovery Programme
GATT	: General Agreement on Tariffs and Trade
ILO	: International Labour Organization
IMF	: International Money Fund
md.	: Madde
MIIP	: Maltese Individual Investors Programme
M.Ö.	: Milattan önce
NAFTA	: North American Free Trade Agreement
OECD	: Organisation for Economic Co-operation and Development
OPEC	: Organization of Petroleum Exporting Countries

PAC	: Political Action Committee
RCEP	: Regional Comprehensive Economic Partnership
RG	: Resmi Gazete
s.	: Sayfa
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
STK	: Sivil Toplum Kuruluğu
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TRIPS	: Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights
TÜSİAD	: Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği
TVK	: Türk Vatandaşlığı Kanunu
UNDP	: United Nations Development Programme
UNESCO	: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
USMCA	: United States-Mexico-Canada Agreement
WIPO	: World Intellectual Property Organization
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve devamı
YUKK	: Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

Bu çalışma, yurttaşlığın ortaya çıkışını ve günümüzdeki anlamıyla biçimlenişini, kapitalist üretim tarzının gelişimi ve hâkimiyeti süreciyle birlikte ele almayı ve kapitalizmin farklı dönemleri boyunca dönüşen devletin kurumsal yapısının ve işlevlerinin yurttaşlık üzerindeki etkilerini ortaya koymayı amaçlar. Anılan amacı gerçekleştirmek üzere, devletin toplumsal ilişkiler sistemi ile rabitasından yola çıkılacaktır (Özdemir, 2008). Zira devlet, en temel haliyle ve en kısa tanımıyla, toplumsal ilişkiler alanıdır (Poulantzas, 2000). Toplumsal ilişkiler, toplumsal güçlerin karşılıklı mücadelelerini içerir ve üretim ilişkilerinde meydana gelen değişimler toplumsal güçler arası mücadeleleri de şekillendirir. Bu dönüşüme paralel olarak devletin biçimi, kurumsal örgütlenmesi ve işlevleri de yeniden şekillenir.

Devlet, aynı zamanda, kurumsal değişmezliği, ön verili bir biçimsel ya da özsel birliği olmayan, özgül ve kurumsal bir topluluktur (Jessop, 2008, s. 358). Ancak bu kurumsal topluluk, kendisi için eyleyen bir organizma, kendine ait bir gücü tatbik eden sosyal bir varlık değil, temsile dayalı olarak işleyen bir dolayımır (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 39). Diğer bir ifadeyle devlet, bir toplumun kolektif çıkarları ya da genel iradesi adına ortak bağlayıcı kararların alınması ve uygulanmasıyla yükümlendirilmiş kurumlar/aygıtlar bütünüdür (Jessop, 2008, s. 456).

Devletin temsil dolayımına dayalı kurumsal örgütlenmesi, kapitalist üretim tarzının hâkim üretim tarzı olarak belirlediği tarihsel süreçte gerçekleşmiştir. Dolayısıyla kapitalizmin aynı anda aynı toplum içerisine eklenerek var olan diğer üretim tarzları arasında hâkim hale gelmesinin, devletin kurumsal yapısında ve işlevlerinde esaslı dönüşümler meydana getirdiği söylenebilir. Nitekim kapitalist devlet tipi, kapitalizm öncesi devlet tipinden farklı olarak, kendisini yurttaşlar topluluğunun iradesinin somutlaşmış hali olarak sunar (Demir & Göymen, 2017, s. 43). Bu bakımdan, devletin kapitalist üretim ilişkileri eksenindeki kurumsal örgütlenmesi ve işlevleri meşruiyetini yurttaşlar topluluğundan alır. Eş deyişle, kapitalist devlet, yurttaşlar toplumuna ait kabul edilmek suretiyle meşrulaştırılır (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 72).

Yukarıda aktarılanlar kapsamında, okumakta olduğunuz tezin araştırma nesnesi(çalışma konusu), yurttaşlığın farklı birikim rejimleri içindeki kavramsal ve kurumsal içeriği, giderek piyasa ilişkileri alanına özgü kavramlarla tanımlanması ve bu kapsamda ortaya çıkan “yatırım yoluyla vatandaşlığın kazanılması” kurumudur. Bu bağlamda, yurttaşlığın farklı birikim rejimleri içinde taşıdığı kavramsal ve kurumsal içerik, yurttaşlığın piyasa ekseninde anlamlandırılması, metalaşması ve buna paralel olarak yatırım yoluyla vatandaşlığın kazanılması uygulamalarının yaygınlaşmasına yol açan unsurlar, toplumsal yapılar ve tarihsel koşullar göz önüne alınarak değerlendirilecektir.

Yatırıma dayalı vatandaşlığın kazanılmasına ilişkin hukuki düzenlemeler, 1970’li yıllarda ortaya çıkmakla beraber, yaygınlığı günümüzde önemli boyutlara varmıştır. Son yıllarda, devlet tarafından uluslararası rekabette avantajlar sağlayan ve daha çok bilgisayar-teknolojik alanlara yönelen girişimcilik faaliyetleri teşvik edilmeye ve bu faaliyetlerin teşvikinde kullanılacak kaynak da yabancı yatırımcılardan aktarılmaya başlanmıştır (Jessop, 2009). Bu yöndeki devlet politikalarının artmasının vatandaşlığın kazanılması bakımından da önemli sonuçları olmuştur. Özellikle 2008 krizinden sonra, Avrupa’daki kimi ülkeleri de kapsamak üzere, yatırım veya kişilerin yeteneğine dayalı vatandaşlık hakkı tanıyan ülkeler artmış, vatandaşlığın kazanılmasında adayların devletle ve yurttaşları arasındaki bağından ziyade sağlayacağı mali kaynaklar birincil önemde olmuştur (Kaya, 2021, s. 117).

Sermayeye dayalı vatandaşlık hakkı tanınması, yurttaşlığın piyasa dolayımı ilişkiler alanı içinden tanımlanmasının normatif görünümünü oluşturmuştur. Bu uygulamalar yaygınlık kazandıkça, düzenlemelerin yürürlüğe girdiği ülkelerde farklı sebeplere dayalı olarak tartışmalar da yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda, Türkiye’de yatırıma dayalı vatandaşlık kazanılmasının ayrıntılarının düzenlendiği 5627 sayılı Yönetmelik’in md.20/2 hükmünde, vatandaşlık hakkı elde etmek için belirtilen tutarların her yıl değişmesi, beraberinde bu uygulamaya ilişkin tartışmaların da yoğunlaşmasına neden olmaktadır. Mayıs 2022 tarihinde, 5554 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararı ile yürürlüğe konulan yönetmelik değişikliğinde vatandaşlık kavramının yabancı bir para cinsinden bir değer ile karşılanmasına karşı, Türkiye Barolar Birliği tarafından “*vatandaşlık kavramını soyutlaştırdığı ve özünden uzaklaştırdığı*” ve “*vatandaşlığın gerçekliğiyle*

bağdaşmadığı” gerekçeleriyle Danıştay’da dava açılması tartışmaların içeriğini ve boyutunu ortaya koymaktadır. Yalnızca Türkiye’de değil, bölgesel ve/veya uluslararası ekonomik krizleri arttığı süreçlerde, krizden etkilenen birçok ülkede sermaye sağlanmasına vatandaşlık hakkı tanıyan düzenlemeler yürürlüğe girmektedir. Bu bakımdan, elinizdeki çalışma hem ulusal hem de uluslararası yaygınlık kazanan bir uygulamayı ve uygulamaların neden olduğu sürekli hale gelen tartışmaları irdelemesi nedeniyle güncelliğini korumaktadır.

Çalışmanın konusunu oluşturan yurttaşlık, kurumsal ve kavramsal olarak, farklı tarihsel dönemlerde ve farklı toplumsal formasyonlarda özgün içerikler edinmesi ekseninde ele alınmıştır. Böyle bir yöntemin takip edilmesinin nedeni, yurttaşlar toplumunu bir arada tutan toplumsal bütünlüğün verili olmamasıdır. Toplumsal bütünlük, ulus telakkisi etrafından bir araya gelen yurttaşların ortak bir geçmişe ve geleceği birlikte inşa etmeye dönük bir inanca sahip olmalarını ifade eder. Ortak geçmiş ve geleceği birlikte inşa etmeye dönük inanç, toplumdaki kaynaklanan değerlere, toplumsal pratiklere ve söylemlere dayanır (Özdemir ve diğerleri, 2019). Bu bağlamda, toplumsal ilişkilerin ve buna bağlı olarak toplumsal pratikler, değerler ve söylemlerin dönüşümü, toplumsal bütünlüğün yeniden üretilmesini sağlayan koşulların da dönüşümüne yol açar. Çalışmada yurttaşlığın farklı tarihsel süreçler içinde irdelenmesiyle, toplumsal ilişkiler sisteminde ve toplumsal bütünlüğün belirleyenlerinde meydana gelen dönüşümler üzerinden yurttaşlık kurumunun anlamının ortaya konması amaçlanmaktadır.

Yurttaşlığın ortaya çıkışı ve tarihsel dönüşümü, devletin kapitalist üretim tarzının koşullarını sağlayacak ve sürdüreceği şekilde yeniden örgütlenmesinden ve bu amaçlar doğrultusunda edindiği belirli işlevlerinden ayrı ele alınamaz. Öyle ki, devletin kapitalist üretim tarzı içinde temel işlevi, yukarıda kısaca değinilen ve ileride daha detaylı açıklamalarda bulunulacak olan, toplumsal bütünlüğü sağlamak ve devamlı olarak bu bütünlüğü yeniden üretmektir (Jessop, 2008; Poulantzas, 2000). Devlet bu işlevini, temsili meclislerce üretilen normların yurttaşlar nezdinde “kendi kolektif varlıklarını koruyup geliştirecek şekilde yapıldığı düşüncesi”ni üretebildiği sürece yerine getirebilir

(Özdemir ve diğerkleri, 2019, s. 41).¹ Ancak kapitalist üretim tarzı, kendi tarihi boyunca değişmez dinamiklere bağlı olarak, sabit bir ilişkiler seti oluşturmamıştır (Özdemir, 2008, s. 181). Birikimin farklı rejimlere tabi olduğu dönemler ve her döneme karşılık gelen farklı düzenleme tarzları bulunmaktadır. Kapitalist devletin kurumsal yapılanması, işlevleri ve hukuki düzenleme tarzı birikimin farklı dönemleri boyunca farklı biçim ve içerik almıştır. Bu bağlamda, toplumsal ilişkileri düzenleyen ve düzenlediği kadar toplumsal ilişkiler tarafından şekillendirilen hukuki ideoloji de dönemsellik özelliği taşır (Özdemir, 2008; Jessop, 2008, s. 484).

Mevcut birikim rejiminin dinamikleri, pratikleri ve söylemleri, hukuk sistemine eklenerek ona yeni bir içerik kazandırır. Bu bakımdan, hukuk ideolojisinin dönemselliği, mevcut birikim rejimi içinde tesis edilen kamusal kararların ve düzenlemelerin birikim rejiminin koşullarını yeniden üretecek şekilde içerik kazanmasına açıklık getiren bir özelliktir. Ancak hukuk kuralları, salt mevcut birikim rejiminin koşullarının sağlanması amacıyla yönelik olarak yürürlük kazanmazlar. Nitekim devlet, sermaye birikiminin genel önkoşullarını bir bütün olarak gerçekleştiren, sermayenin kolektif ihtiyaçlarına cevap veren ayrı bir politik kurum, ideal kolektif kapitalist² değildir. Hukuk kuralları, kapitalist üretim ilişkilerine has çelişkileri içeren karmaşık ilişkilerin, sürekli çatışma halinde olan toplumsal güçlerin ve bunlar tarafından türetilen taleplerin kesiştiği alan içinden üretilirler (Özdemir ve diğerkleri, 2019).

Hukuk kurallarının üretildiği çatışma halindeki toplumsal güçlerin taleplerinin kesişim alanı, siyasal iktidarı ifade eder. Zira siyasal iktidar, sınıflararası güç ilişkilerinin, diğerk bir deyişle, devlet içinde belirli biçimlerde temsil edilen sınıflar ve/veya sınıf bölünmeleri

---

¹ Vurgu bana aittir.

² Kapitalist devlet teorilerinden, ideal kolektif kapitalist olarak devlet yaklaşımı, “sermaye-mantığı” olarak kabul edilen okula mensup bazı Marksist düşünürlerin çalışmaları kapsamında ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşıma göre devlet, herhangi bir tikel sermayenin sağlayamayacağı sermaye birikiminin önkoşullarını, sermaye gruplarının kolektif gereksinimlerini bir bütün olarak gerçekleştirebildiği ölçüde gerçek bir kapitalist değil, ideal kolektif kapitalistdir. Bu perspektifte, devletin sermaye grupları tarafından meydana getirilen ve yine bu gruplarca idare edilen basit bir politik araç (araçsalcı devlet yaklaşımı) olduğu savı reddedilir. Ancak ideal kolektif kapitalist devlet yaklaşımı, devletin hangi saiklere dayanarak ideal kapitalist devlet olarak edimlerde bulunacağına bir açıklama sunmaz (Jessop, 2008, s. 56-60).

(fraksiyon) arasındaki güç ilişkilerinin biçim belirlenimli³ maddi yoğunlaşmasıdır (Poulantzas, 1975, s. 99-104; Jessop, 2018, s. 86; Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 39). Talepler devlet denilen ilişkiler alanına girdiklerinde karşıt menfaat sahiplerinin talepleriyle kesişir ve taleplerin dönüştüğü kararlar çoğu kez bu taleplerin ilk hallerinden farklı bir içerik edinir. Bu bakımdan, hukuk kurallarının oluşum sürecinde, kamusal kararlara tahvil edilebilen taleplerin içeriği belirleyici olacaktır. Çalışmada hukuk kuralları bağlamında takip edilen yaklaşım, hukuk ideolojisinin salt birikimin koşullarını korumak amacına hizmet ettiği düşüncesi değil, hukuk kurallarının(normların) oluşum sürecinde sermaye birikiminin korunması yönündeki taleplerin etkin/baskın olduğu tezidir.

Sermaye birikiminin değişen dinamikleri, siyasal güçler dengesinde ve buna bağlı olarak hukuk normlarının şekillenmesinde belirleyici olan taleplerde de dönüşüme yol açar. Devlet içinde temsil edilen taleplerden doğan hukuki kararların/normların oluşturduğu normatif yapı da birikim rejimiyle birlikte değişecektir. Bu bakımdan, bir dönem hukuk sistemi bakımından kabul edilebilir edimler, farklı bir dönemde hukukun yasakladığı alanda yer alabilirler. Yalnızca hukuk kuralları değil, verili bir toplumsal formasyonun hukuk sistemine hâkim ilkeler ve/veya prensipler de biçim ve içeriksel değişime tabi olabilirler.

Yukarıda aktarılan değişimin en belirgin örneklerinden biri, hukukun üstünlüğü ilkesinin farklı birikim rejimi dönemlerinde farklı anlamlara gelmesidir. Zira kavram, 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın ortalarına kadar, yönetenlerle yönetilenlerin aynı hukuk kurallarına aynı biçimde tabi olması anlamında kullanılmıştır. Ancak 1945 sonrasındaki

---

³ Biçim belirlenim kavramı, devletin üç önemli biçimsel boyutunu ifade eder. Bunlar: kurumsal bir topluluk olarak devletin eklemleme biçimleri, müdahale biçimleri ve politik temsil biçimleridir. Devletin bu özellikleri, sermayenin hâkimiyetinin dolayımlanması önem arz ederler. Devletin eklemleme biçimleri, verili bir birikim rejimi içinde bazı stratejilere diğerleri karşısında imtiyazlar sunulmasında söz konusu olurlar. Müdahale biçimleri, birikim rejimi içinde farklı politikaların takip edilmesinin farklı sonuçlar meydana getirmesi ile ilgilidir (Jessop, 2009, s. 278). Politik temsil biçimleri ise siyasal güçlerin taleplerinin devlet aygıtlarında temsil edilmesinin hangi haklar üzerinden gerçekleştirileceği, taleplerin siyasal süreçlere doğrudan katılımı veya temsili demokratik usullerin işletilmesi gibi bir seri hususu kapsar. Bu bakımdan siyasal iktidar, toplumsal güçlerin taleplerinin, belirli temsil biçimlerine tabi olarak kamusal kararlara tahvil edilmesini içerir (Özdemir, 2014).

süreçte, yukarıdaki tanıma uluslararası geçerliliği olan ve medeni milletlerce kabul edilen hukuk ilkelerine uyma şartı eklenmiştir. Bu haliyle hukukun üstünlüğü terimi, burjuva hukuk ideolojisi tarafından tanınan ve özel mülkiyetin korunmasına dayanan hakları, değerleri veya pratikleri uluslararası yükümlülük haline getiren süreçleri kapsamıştır (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 74).

Normların, siyasal güçlerin devlet iktidarına dönüşen taleplerinin gayri şahsi ve kamusal nitelik kazanmasıyla meydana geldiği dikkate alındığında, tezin araştırma nesnesini oluşturan vatandaşlığın kazanılmasında yatırıma dayalı usullerin yürürlük kazanması, somut tarihsel bağlamında irdelenebilecektir. Şöyle ki, kapitalist üretim tarzının gelişimi ve hâkimiyetine paralel olarak ortaya çıkan yurttaşlık, 1970’li yıllara değin, piyasanın ötesine uzanan ilişkiler/sistemler alanına ait kabul edilmiştir. Dolayısıyla, 1970 öncesinde, yurttaşlık piyasa ilişkileri dışında, kapitalist devletin meşruiyet dayanağı ve toplumsal bütünlüğün yeniden üretilmesini olanaklı kılan kurumsal ve kavramsal bir kapsam içinde yer almıştır. Ancak farklı ülkelerde zamansal farklılıklar mevcut olmakla birlikte, genel olarak 1970’li yıllardan itibaren yurttaşlık ve onun hukuki düzenlemesi, piyasa dolayımı ilişkiler alanına özgü kavramlarla ifade edilmeye; yurttaşlığın esası bu alan üzerinden tanımlanmaya başlanmıştır.

Yukarıda verilen saptamayla ilgili olarak, Türkiye’de vatandaşlık hukukundaki değişiklikler önemli bir örnek teşkil etmektedir. Gerekçesinde “güncel ihtiyaçların zorlamasına” ve “Türkiye'nin ekonomik ve sosyal hayatına katkıda bulunabilecek yabancılara Türk vatandaşlığının daha kolay verilmesi” amacına dayanılan ve 2009 yılında yürürlüğe giren 5901 sayılı kanunun 12. maddesine 2016 yılında eklenen (b) bendi ile yatırıma dayalı Türk vatandaşlığı kazanılması usulü vatandaşlık mevzuatında yer almıştır. Anılan düzenleme ve kanunun gerekçesi birlikte ele alındığında, toplumsal ilişkilerde ve devlet aygıtlarında temsil edilen taleplerde meydana gelen dönüşümün kamusal kararlara tahvil edildiğini söylemek mümkündür. Aksi bir yaklaşım, hukukun toplumsal ilişkiler alanında mevcut olmayan bir sisteme/ilişkiye ilişkin düzenleme

getirmesi anlamına gelir ki bu da hukukun toplumsal ilişkilerin bilgisinden türediği savı ile ters düşer.⁴

Türkiye örneği üzerinden değerlendirildiğinde, yatırım yoluyla vatandaşlık kazanılması, siyasal güç ilişkilerinden türeyen taleplerden devlet aygıtlarında temsil edilenlerinin içeriğinin bu yönde olmasıyla ilgilidir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra başlayan sermayenin uluslararasılaşması süreciyle birlikte, bir devlet içinde birden fazla yabancı sermaye temsil kapasitesine sahip olmuş ve bu grupların talepleri yerel talepler karşısında daha etkili olmuştur. Neoliberal dönemde uluslararası kapitalist çıkarların devlet içerisinde temsil kapasitesi belirgin ölçüde artmıştır. Siyasal iktidarın taleplerin kesişim noktasında yer aldığı düşünüldüğünde, vatandaşlığa ilişkin normların değişimini anlamlandırmak kolaylaşacaktır.

1970'li yıllardan itibaren, sermaye grupları arasında denetimin sınırlı olduğu ülkelerin rekabet avantajlarından, kaynaklarından ve/veya sahip olduğu iş gücünden faydalanmaya dönük faaliyetler yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu gelişmeye bağlı olarak, sermaye içinde ilgili ülkenin vatandaşlığını kazanarak daha hızlı ve kontrolsüz hareket etme eğilimi ortaya çıkmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümünde aktarılacağı üzere, vatandaşlığın yatırıma dayalı usullerle kazanılmasının, istisnaları mevcut olmakla birlikte, daha çok çevre veya yarı-çevre ülkelerde yaygınlık kazanması bir önceki cümlede verilen ifadeyi destekler niteliktedir.

Vatandaşlığın kazanılmasında yatırıma dayalı usullerin tatbik edilmesinin, toplumsal bütünlüğün sağlanması bakımından da önemli etki ve sonuçları bulunmaktadır. Belirtilmelidir ki, yurttaşlığın ortak aidiyetlerden, değerlerden ve belirli toplumsal pratiklerden soyutlanması ve kanun hükümlerinde sayılan maddi değerlerle tanımlanmaya başlaması, yurttaşlar toplumunu bir arada tutan unsurların da aşılması

---

⁴ Hukuk sistemi içinde kimi düzenlemeler, ilgili toplumsal formasyon içindeki toplumsal ilişkilerden değil, yabancı sermayelerin dayatmalarından da kaynaklanabilir. Örneğin, Osmanlı Devleti'nde Tanzimat ve Islahat Fermanları gibi düzenlemeler, toplumsal güçler arasında anılan düzenlemelerin tesisi yönünde yerel talepler bulunmamasına rağmen yürürlük kazanmışlardır (Berkes, 2019). Ancak bu durum, pre-kapitalist bir devlet yapılanmasına sahip olan Osmanlı Devleti'ne ve kapitalist üretim ilişkilerinin uluslararası bir sistem olarak dayatmasına özgü tarihsel bir örnektir.

anlamına gelir. Yurttaşları bir arada tutan bağ, ortak geçmişe ve geleceği birlikte var etmeye dayalı inançlarına/isteklerine duydukları sadakat bağıdır. Anılan düzenlemelerin yaygınlaşmasının, bu bakımdan, yurttaşlar arasında sadakate dayalı bir bağın kurulmasını güçleştirmesi muhtemeldir.

Diğer bir önemli nokta ise vatandaşlık mevzuatında yapılan değişikliklerin, devletin ve iktidarını kullanarak tesis ettiği düzenin ve normların meşruiyetini zayıflamasıdır. Önceki paragraflarda bahsedildiği üzere, kapitalist devlet yurttaşlar toplumuna ait kabul edilmek suretiyle meşrulaştırılır. Devletin meşruluğu, kapitalist üretim tarzının olduğu haliyle sürdürülmesini sağlayacak bir toplumsal bütünlüğü yeniden üretebilmesine dayanır (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 40). Toplumsal bütünlüğün yeniden üretilmesi, devlet aygıtlarınca tesis edilen siyasal kararlar ve normların yurttaşlarda, kolektif yararlarının ancak bu şekilde sürdürülebileceğine dönük inancı ve rızayı tesis edebilmesine bağlıdır.

Yatırım yoluyla vatandaşlığın kazanılmasına ilişkin düzenlemelerin, yurttaşlar toplumunun kolektif yararına ilişkin bir içerik taşıdığını, çalışmada takip edilen yaklaşım bakımından, söylemek güçtür. Ayrıca yurttaşlık, toplumu bir arada tutan değerleri, ilkeleri veya söylemleri dışlayan; evrensel nitelikte (farklı zaman ve mekânlarda) ve aynı biçim ve içeriğin tatbikini mümkün kılan bir hukuk bir bağ olarak tanımlanamaz (Özdemir, 2014). Aksi yönde bir tanım, sermaye birikiminin koşullarının sağlayabilecek ve koruyabilecek bir toplumsallığın olmaması anlamına gelebilecektir.

Yatırım yoluyla vatandaşlığın kazanılmasına ilişkin düzenlemeler hakkında, şimdilik aktarılacak son husus, yurttaşlığın giderek piyasa ekseninde tanımlanmasının kapitalizmin yaratıcı yetersizliği olarak tanımlanabilecek durumla birlikte değerlendirilmesi gerektiğidir. Bir sistem olarak kapitalizmin yaratıcı yetersizliği/tamamlanmamışlığı (Jessop, 2009, s. 41), kapitalizmin piyasaya ve değer biçime(yasasına) tabi alanların dışındaki toplumsal ilişkilere bağımlılığını ifade eder. Kapitalist üretim tarzının çelişkili dinamiğinin bağlı olduğu emek-sermaye ilişkisinin saf piyasa ilişkileriyle yeniden üretilmesi mümkün değildir. Buna ek olarak, kurgusal bir meta olan emek gücü de yalnızca ücret yoluyla yeniden üretilemez. Bu bağlamda, sermaye birikiminin koşulları, piyasa dışı sistem ve ilişkilerle piyasa güdümünde olanlar

arasındaki istikrarsız dengenin sürdürülmesine bağlıdır (Jessop, 2009). Vatandaşlığın parasal değerlerle tanımlanması da kapitalizmin yeniden üretilmesini sağlayacak piyasa dışı ilişkiler alanının daralmasını, dolayısıyla birikimin koşullarının yeniden üretileceği toplumsallığın yara almasını ifade eder.

Buraya kadar, çalışma yurttaşlığın dönüşümü ve hukuk ideolojisi tarafından düzenleniş biçimini ele almakla birlikte, daha geniş bir perspektiften farklı birikim rejimleri boyunca kapitalizmin yeniden üretilmesini sağlayan koşulların irdelenmesine ve bunların yol açtığı sonuçlara ışık tutma gayretini de içermektedir. Bu bağlamda, devletin değişen kurumsal yapılanmasına ve işlevlerine yer verilmiş, bunun mevcut birikim rejimleriyle ilişkisine değinilmiştir. Ayrıca birikim rejimlerini ortaya çıkaran süreçlerin özgül koşullarına ve sınıflararası mücadelelerin aldığı biçimlere yer verilmiştir.

Çalışmanın yurttaşlığın dönüşümü ve vatandaşlığın kazanılmasına ilişkin irdelemeyi içermesinin gerekliliği üzerine de açıklamalarda bulunmak gerekir. İlk olarak, yurttaşlık anlayışının ve onun hukuki düzenleniş biçimlerinin analizine ilişkin çalışmaların literatürde yeni olmadığını söylemek mümkündür. Ancak ana akım anlatılar içinden yürütülen bu çalışmalarda ve eleştirilerde yurttaşlık, devlet ile kişi arasında tesis edilen ve kişiye anayasalarca tanınmış haklarla ödevleri yükleyen, siyasi ve hukuki bir bağ olarak ele alınır (Džankić, 2012; Gölcüklü, 2020; Güngör, 2017; Kaya, 2021; Shachar, 2017; Nomer, 2021). Daha önce ifade edildiği üzere, yurttaşlık devletle kişinin kurduğu ilişkiyle ortaya çıkmaz. Yurttaşlık, ortak bir geçmişe sahip kimselerin geleceği bir arada var etme yönündeki inançlarına, kolektif varlıklarını sürdürmeye, ortak aidiyetlerini ve değerlerini korumaya dönük birbirlerine karşı duydukları sadakat bağına dayanır.

Hâkim bilimsel anlatılarda, pozitif herhangi bir ölçüt barındırmadığı gerekçesiyle yurttaşlığın bu niteliği dışlanmış ve yurttaşlık toplumsal bütünlüğü sağlayan ortak değerlerden, pratiklerden ve söylemlerden soyutlanmıştır. Bu haliyle, anılan söylemler bakımından, yurttaşlığa ilişkin hukuk kurallarının oluşumunda toplumsal ilişkilerin etkisi yadsınmış ve normların irdelenmesi genel olarak mevcut normatif çerçeveye sınırlı kalmıştır. Ancak yurttaşlık ve onun hukuki düzenleniş usullerinin bütünü olarak vatandaşlık hukuku mevzuatı, daha geniş bir çerçevede ele incelenebilir. Elinizdeki

çalışma, yurttaşlığın devletle kişi arasında kurulan hukuki ve siyasi bağın ötesinde, farklı birikim rejimleri döneminde içerdiği anlamlar bakımından, daha geniş bir bağlamda irdelenmesini hedeflemektedir.

Çalışmanın gerekliliğine ilişkin ifade edilmesi gereken ikinci bir husus, vatandaşlık mevzuatında yapılan düzenlemelere ilişkin eleştirilerin varlığına rağmen, yurttaşlığın somut bağlamından koparılması ve piyasa ilişkileri alanına özgü kavramlarla/ilişkilerle tanımlanmasının az sayıda yazar tarafından ele alınmasıdır. Eleştirilerin büyük bir kısmı, yurttaşlığın anayasalarda, uluslararası sözleşmelerde ve mahkeme kararlarında benimsenen tanımına ilişkindir. Bu yaklaşımlarda yurttaşlık kavramının somut tarihsel bağlamı dışında ele alındığını söylemek mümkündür. Anılan yaklaşımlar bakımından, yurttaş somut varlığından koparılan, normatif düzenlemelerdeki ifadelerle temsil edilen soyut ve evrensel bireydir. Bu bağlamda, vatandaşlık hukukundaki değişikliklere yöneltilen eleştirilerin, doğal hukukun yurttaş-birey tanımını ve mevcut normun dışındaki toplumsal pratik ve değerlerin reddine dayalı pozitivist bir anlayışı içerdiği söylenebilir.

Yukarıda verilen perspektif içinden yurttaşlığın temellendirmesi, tarihsel olarak Antik Yunan ve Roma uygarlıklarına dayanır. Ana akım anlatılarda benimsendiği haliyle, yurttaşlığın başlangıç noktasını Antik Yunan uygarlığında *polis*in geleneksel toplumsal-coğrafi yapılanmasını değiştiren reformları oluşturur. Bu reformlarda karmaşık ve yapay coğrafi ölçütlerle göre belirlenen ve *deme*⁵ adı verilen alt siyasi birimler oluşturulmuştur. Hâkim söylemler içinden fikir üretene göre, bu alt siyasi birimler mahalli yurttaşlık benzeri bir kurumu ve yasalar önünde (coğrafi temelde) eşitlik prensibini meydana getirmişlerdir (Wood, 2016, s. 48).

Yurttaşın ortaya çıkışında anılan siyasi yapılanmanın dayanak gösterilmesi, içinden çıkılması güç bir anakronizme yol açar. Şöyle ki, Atina'nın siyasi ve toplumsal örgütlenmesinin yurttaşlık olarak adlandırılması durumunda, kapitalist siyasi ve

---

⁵ Kleisthenes tarafından ortaya konan ve *isonomia* yani bir anlamda yasalar önünde eşitlik olarak adlandırılan reformlarla, Atina'da zenginlerin yönetimde olduğu M.Ö. 507-508 yılları arasında yaşanan iç karışıklıklara çözüm olarak oluşturulmuş *demeler*, kabile/soy tanımlı uygulamaları işlevsiz bırakan ve toplumun üyelerinin aile ya da kabile adıyla değil, mukim buldukları yerin adıyla tanımlanması amacına dayanan siyasi birimlerdir (Ağaoğulları, 2020, s. 38).

toplumsal örgütlenme biçiminin ürettiği bağı yurttaşlık kavramıyla açıklamak mümkün olmaz. Toplumsal ilişkiler ve bu ilişkilerin bilgisinden türeyen kurumlar/kavramlar, ancak ortaya çıktıkları tarihsel süreçlerin ve toplumların kendine has mantığı içinde anlamlandırılabilirler. Pre-kapitalist toplumlarda, hepsi de modern yurttaşlığın koşulları olan tüzel kişilik, sözleşme esaslı toplumsal ilişkiler ve hukuk önünde eşitlik gibi unsurlar bulunmaz. Dolayısıyla Antik Yunan'daki düzenlemelerin yarattığı toplumsal bütünleşme biçimleri/yordamları, yurttaşlık kavramı yerine ancak yurttaş benzeri olarak ifade edilebilir.

Yukarıda aktarılanlar dikkate alındığında, yurttaşlığın ortaya çıkışının, tarihin farklı dönemlerinde farklı anlam ve işlevler edinmesinin ve yurttaşlar topluluğunun kendi kolektif varlıklarını sürdürebilmelerine ilişkin koşulların dönüşümünün hâkim söylemler içinden açıklanmasının olanağı bulunmamaktadır.⁶ Zira somut tarihsel belirlenimlerinden arındırılmış, soyut, evrensel ve kapitalist toplumlara içkin sınıfsal, etnik ve mezhepsel çelişkileri aşacak bir yurttaşlık tanımı yapılamaz (Özdemir ve diğerleri, 2019).

Yurttaşlık yazınında yer alan eleştirilerin sınırlı sayıdaki kesimi ise yurttaşlığın dönüşümünü, devletin kurumsal yapısının ve işlevlerinin de dönüştüğünü göz ardı ederek ele almaktadırlar. Bu çerçeveden bakıldığında, küreselleşme karşısında devletin gücünü kaybettiğine ve küreselleşmenin etkilerine bağlı olarak ortadan kalkacağına ilişkin değerlendirmeler ortaya konulmuştur. Ancak farklı birikim rejimleri boyunca, birikimi olanaklı kılan koşulların dönüşüme, devletin kurumsal yapılanması ve işlevlerinde de dönüşüme yol açar. Nitekim 1970'lerden itibaren, devletin ulusal ekonomi üzerindeki kontrolü azalmış; yerel, bölgesel, sanal veya ulus aşırı bloklar gibi ortaya çıkan yapılarda düzenleme ve müdahale alanına sahip olmuştur (Jessop, 2009). Söz konusu eleştirilerin kısıtlılığı yurttaşlığın; devletin dönüşen kurumsal yapısı ve işlevleri, devlet içinde temsil

---

⁶ Bunun nedeni, hâkim söylemlerinin kapalı söylemler olmasından kaynaklanır. Kapalı söylemler, olayların/olguların düşünce formunu alması sürecinde, kendisini bunların doğasından türeyen zorunlu ilişkiler olarak dayatan söylem dışını hesaba katamazlar ve somut gerçeğin kendisini dayattığı her yerde bir boşluk vermeye mahkûmdurlar (Özdemir, 2011, s. 22).

bulan taleplerin dönüşümü ve bu taleplerin hukuki düzenlemelere dönüşmesi bağlamında değerlendirilmesi ve söz konusu boşluğun giderilmesi zaruretini doğurmuştur.

Yukarıda genel kapsamı ve içeriği açıklanan bu çalışma, birbiriyle bağlantılı üç bölümden ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Çalışmanın Yurttaşlığın Kavramsal ve Kuramsal Çerçevesi başlıklı birinci bölümü, yurttaşlığın ortaya çıkışını, feodal üretim ilişkilerinden ve feodal toplumsallıktan köklü bir kopuş olarak, kapitalizmi yeniden üretecek bir toplumsallığın sağlanması süreci içinde ele almaktadır. Bu süreç bağlamında, siyasal otoritenin kaynağından feodal bağılıklar ve hiyerarşik ilişkiler tecrit edilerek, meşruiyetin hukuk ideolojisi tarafından biçimsel eşitlik ve özgürlük temelinde tanımlanan yurttaşa dayandırılmasına ilişkin değerlendirmelerde bulunulmuştur. Kapitalist üretim ilişkilerinin gelişim sürecinde, yerel farklılıkların törpülenmesi ve toplumun biçimsel anlamda türdeşleşmesi ihtiyacı, uluslaşma süreçlerinin meydana gelmesinde tek neden olmasa da belirleyici olmuştur (Özdemir ve diğerleri, 2019). Bahse konu uluslaşma süreçlerinin yurttaşlıkla ilişkisi, kapitalist üretim tarzının yeniden üretilmesinin koşullarının devlet tarafından sağlanması bağlamında ele alınmıştır.

Yukarıda bahsedilen hususlara ek olarak, yurttaşların meşruiyetin kaynağı ve egemenliğin sahibi olmasına, temsili mekanizmalar vasıtasıyla devlet aygıtlarını yetkili kılmasına dayalı kurum ve pratiklere ilişkin değerlendirmelerde de bulunulmuştur. Bu bağlamda, yurttaşların taleplerinin/iradelerinin devlet aygıtlarında temsiline ilişkin açıklamalarda bulunulmuştur. Ayrıca yurttaşların kolektif varlıklarını ilgilendiren kararların oluşumuna katılabilme kapasitesine gönderme yapan demokrasi ve siyasal temsilin kurumsallaşma biçimi olarak cumhuriyet kavramları, devletin toplumsal bütünlüğü sağlama işleviyle ilişkilendirilerek irdelenmiştir. Belirtmek gerekir ki, çalışma kapsamında, cumhuriyet bir proje/tasarı olarak (Özdemir, 2014) ele alınmıştır. Proje olarak cumhuriyet, yurttaşların temsilinin ve bu temsilinin biçimlerinin, yurttaşlar topluluğunun bütünlüğünün dayandığı ortak aidiyetlerin ve ete kemiğe bürünmüş haliyle temel hakların meşruiyetinin ve içeriğinin devamlı olarak yeniden belirleneceği bir toplumsallık üretir (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 57).

Birinci bölümün Yurttaşlığa Kuramsal Yaklaşımlar adlı ikinci başlığı altında, yurttaşlığa ilişkin temel ve güncel (yeni) yaklaşımlara yer verilmiştir. Bu başlık altında yer alan temel yaklaşımlar, farklı söylem ve izleklere bağlı olarak değişmekle birlikte, genel olarak yurttaşları siyasal ilişkilerin temeline koymaları bakımından bu kategoride yer almışlardır. Çalışma kapsamında yer verilecek temel yurttaşlık anlayışları liberal bireyci, cumhuriyetçi ve toplulukçu(cemaatçi) yurttaşlık anlayışlarıdır. Yurttaşlığa ilişkin yeni yaklaşımlar başlığı altında ise II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan koşulların ve çoğulcu söylemlerin etkisiyle türetilen fakat temelde liberal söylemler içinde yer alan yurttaşlık yaklaşımlarına değinilecektir. Bu yaklaşımların ortak yönlerini, çoğulcu ideolojinin şekillendirdiği devlet-sivil toplum karşıtlığına dayanılması, kitle hareketlerinin toplu olarak olumsuzlanması, yurttaşların kendi aralarındaki ve devletle yurttaşları arasındaki bağların koparılması, bunun yerine yerel veya ulus-aşırı yapılanmalara yönelen bir yurttaşlık algısı yaratılması oluşturur.

Çalışmanın Yurttaşlığın Gelişimi, Dönüşümü ve Metalaşması adını taşıyan ikinci bölümünde, yurttaşlık ve onun esaslı içeriğini oluşturan temsil mekanizması, siyasal katılım, hak ve özgürlükler gibi unsurların yanı sıra devletin toplumsal yapışmanın sağlanması işlevine; metalaştırma süreçlerinin bu unsurlar ve devletin işlevleri üzerindeki etki ve sonuçlarına yer verilmiştir. Anılan hususlar, kapitalist üretim ilişkilerinin farklı birikim rejimleri ve düzenleme tarzları bakımından farklı dönemleri içindeki özgül biçimleri bağlamında ele alınmıştır. Çalışmada takip edilen yaklaşım bakımından dönemselleştirme, hâkim birikim rejiminin devlet örgütlenmesi ve yurttaşlığın kapsamını oluşturan (siyasal hak mücadeleleri, siyasal katılım ve temsil gibi sair hususlar) unsurlar/kurumlar üzerindeki etkisini açığa çıkarabilmek ve bunların somut tarihsel belirlenimleri içinde edindiği içerikleri irdeleyebilmek üzere tercih edilen metodolojik yöntemdir (Jessop, 2008).

İkinci bölümün ilk kısmını teşkil eden Avrupa Tipi Feodalizmden Kapitalizme başlığı altında, Batı Avrupa coğrafyası üzerinde feodal üretim ilişkilerine eklenen kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimi ve zaman içinde sömürgeciliğin getirdiği imkânlarla binaen feodalizmi aşındırarak hâkimiyet kurması süreci ele alınmıştır. Avrupa tipi feodalizmin özgüllükleri de dikkate alınarak toplumsal ilişkiler; sınıfsal güçler dengesi, sermaye

birikiminin koşullarının yaratılması, sömürgecilik faaliyetleri üzerinden sürdürülen eşitsiz ve birleşik gelişme, devletin kurumsal yapılanması ve yurttaşlık bakımından ortaya çıkardığı sonuçlar gibi kalemlere dayanılarak tahlil edilmiştir. Tarihsel koşulların dönüşümü, yurttaşlığın doğuşuna ilişkin dinamikleri meydana getirmesi bağlamında ele alındığı için, okumakta olduğunuz tez bir tarih çalışmasından ayrılmaktadır. Zira tarihsel sürecin ve koşullarının değişiminin aktarılmasındaki amaç, yurttaşlığın hukuk ideolojisi içinden tanımlanışını somut bağlamı içinde ele alabilmektedir.

Aktarılan açıklamaları takiben, Toplumsal Bütünlüğün Temel Belirleyicisi Olarak Ulus-Devlet ve Yurttaşlık başlığı altında kapitalist üretim ilişkilerinin hâkimiyetinde devletin kapitalist örgütlenmesine ve kapitalist toplumsallığın tesis edilmesi sürecine değinilmiştir. Çalışmanın bu kısmında devlet, kurumsal örgütlenmesi ve işlevleriyle kapitalizmin koşullarını sağlayan toplumsal bütünlüğün belirleyicisi olarak ele alınmış, devletin belirleyiciliğinin yurttaşlığın kurumsallaşması bakımından etki ve sonuçlarına yer verilmiştir. Toplumsal bütünlüğün yeniden üretilmesinin kapitalist toplumlarda taşıdığı hayati önem ve yurttaşın ortaya çıkışının bunlarla bağlantısına, bu başlık altında aktarılan sürecin liberal söylemler içinden ele alınmış biçimine ilişkin değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Kapitalist üretim tarzının toplumsal, siyasal ve ekonomik hâkimiyeti altında, hukuki düzenlemelerin biçimsel ve soyut nitelikteki hak ve özgürlükler tanınması karşısında, yoksul ve sosyal güvencelerden mahrum edilen toplumsal grupların mevcudiyeti, emperyalizmin klasik çağında büyük toplumsal, siyasal krizlere ve devrim dalgalarına yol açmıştır. Emperyalizmin Klasik Çağında Yurttaşlık adlı üçüncü başlık altında, kapitalizme özgü çelişkilerin, burjuva hukuk ideolojisi tarafından yeniden üretilen eşitsizliklerin yol açtığı bu krizlere ve devrim dalgalarına yer verilecektir.

İkinci bölümün dördüncü başlığı olan Fordist Birikim Rejimi Döneminde Devlet ve Yurttaşlık başlığı altında, Fordist birikim rejimi içinde devletin dönüşen işlevlerine ve yurttaşlığın bu dönemdeki biçim ve içeriğine yer verilecektir. Fordizm, burada kısaca ifade etmek gerekirse, verimlilik artışı ve kitlesel tüketimin yaygınlaşması hedefleri doğrultusunda, ulusal piyasalara ve emek gücünün toplumsal yeniden üretimine ilişkin

alanlara kamusal müdahaleleri kapsayan örgütlü bir rejimi olarak kavramsallaştırılabilir (Jessop, 2009; Lipietz, 1987). Dördüncü başlıkta, bu birikim rejiminin ortaya çıkışı, hâkimiyeti ve krizine ilişkin yurttaşlık kurumu ile ilişkisi bağlamında detaylı değerlendirmelerde bulunulacaktır.

İkinci bölümün son başlığı olan Neoliberalizmin Gelişimi ve Hâkimiyetinde Yurttaşlık başlığı, neoliberal birikim sürecinin gelişimi, devletin işlevleri ve yurttaşlık bakımından dönüştürücü etkisi ve dönüşümüne ilişkin değerlendirmeleri içerir. Daha önceki başlıklarda olduğu gibi bu başlık altında da, birikimin değişen koşullarının yurttaşlığın içeriğini oluşturan temsil, hak mücadeleleri, seçim süreçleri ve siyasal partiler bakımından etki ve sonuçlarına değinilecektir. Çalışmanın araştırma nesnesinin oluşturan yatırıma dayalı vatandaşlığın kazanılması uygulamalarıyla bağlantısı nedeniyle, çalışmanın bu kısmı özellikle eğitim faaliyetleri, demokratik temsil ve siyasal katılım, siyasal partilerin bu dönem içindeki kurumsal yapısı ve işlevleri gibi hususlar ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Yurttaşlığın Metalaşması Sürecinde Vatandaşlığın Kazanılmasına İlişkin Düzenlemeler başlıklı üçüncü ve son kısımda, Türkiye ve çeşitli ülkeler bağlamında, yurttaşlığın normatif düzenleme biçimini oluşturan vatandaşlık hukukuna ilişkin inceleme ve eleştirilere yer verilmiştir. Söz konusu inceleme, neoliberal birikim sürecinde, devletin toplumsal bütünlüğün yeniden üretilmesine dayanan temel işlevinin yatırım yoluyla vatandaşlığın kazanılmasına ilişkin düzenlemelere yansıyan boyutunu ele almaktadır. Neoliberal sürecin dinamikleri, yurttaşlığın ve yurttaş olmaya bağlanan sonuçların piyasa ilişkileri alanına özgü ilişki ve kavramlarla tanımlanmasına, mevcut rejimler ve anayasal düzenekler içinde devlet iktidarının meşruiyet dayanağını yitirmesine yol açmıştır (Özdemir ve diğerleri, 2019; Holston & Appadurai, 2003). Dolayısıyla üçüncü bölümde, yurttaşlığın piyasa dolayımı ilişkiler alanı içinden tanımlanmasına ve bunun hukuk normlarında nasıl düzenlendiğine dair irdelemelerde bulunulacaktır.

Üçüncü bölümün ilk başlığı olan Yatırım Yoluyla Vatandaşlığın Kazanılması başlığı altında, bu konuyu ilişkin hukuki düzenlemelerin ortaya çıktığı tarihsel ve uluslararası koşullara, sermayenin birikiminin ve girişimcilik ve inovasyona dayalı rekabetin

gerektirdiği kurumsal yapılanmalar bağlamında değinilmiştir. Söz konusu koşullar, devletin (yönetişim gibi usullerle) kurumsal örgütlenmesini yeniden-biçimlendirmesi ve yurttaşlığın kavramsal içeriğinde ve normatif düzenlenişinde meydana getirdiği dönüşüm üzerinden ele alınmıştır. Bunlara ek olarak, liberal söylemlerin farklı izlekleri içinden fikir üretenlerin dönüşüme, buna sebep olan kurum ve normların verili kabulüne bağlı kalarak yönelttikleri eleştirilere ve dayanak noktalarına yer verilmiştir.

Üçüncü bölümün ikinci başlığı olan Türkiye’de Yatırım Yoluyla Vatandaşlığın Kazanılması başlığı altında, çalışma boyunca aktarılan süreç, Türkiye’ye özgü dinamikler bağlamında genel olarak çözümlenmiştir. İlk olarak çalışmanın birinci bölümüne referansla yurttaşlık anlayışının ortaya çıkışına yer verildikten sonra, güncel düzenlemeler bakımından yatırım yoluyla vatandaşlığın kazanılmasına dair mevzuat üzerine değerlendirmelerde bulunulmuştur. Uluslararası rekabette yer alabilmek ve bu rekabetin gerekliliklerini sağlamak üzere belirli alanlara kaynak aktarımını sağlamak üzere, yatırıma dayalı vatandaşlık hakkı tanınması güncel Türk Vatandaşlık Hukuku mevzuatı bakımından ele alınacak; bu düzenlemelerin yurttaşlar topluluğunu bir araya tutan ortak değerler, pratikler veya söylemler bakımından konumu irdelenecektir. Neoliberal birikim stratejisiyle uyumlu olarak bu alanda tesis edilen politikalar ve programlar çeşitli ülkelerden de örnekler verilerek çalışmanın bütünselliği içinde değerlendirmelerde bulunulacaktır.

1.BÖLÜM

YURTTAŞLIĞIN KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVESİ

Çalışmanın birinci bölümünde, yurttaşlığın tarihsel semantiği, yani yurttaşlığı tanımlamak için kullanılan özelleşmiş sözcük dağarcığının oluşumu ve pekişmesi irdelenecektir. Yurttaşlığa ilişkin düşünce tarihinin incelenmesinden fazlasını içeren bu bölüm, yurttaşlığa ilişkin irdelemeyi semantik değişim ve toplumsal dönüşüm arasındaki bağlar ve ulus, eşitlik, özgürlük, temsil, demokrasi ve cumhuriyet gibi kavramlar üzerine doğru genişletir (Jessop, 2018, s. 14-15). Buna ek olarak, sayılan kavramların (ilerleyen satırlarda açıklanacak olan) Avrupa-merkezci költürcülük içinden tanımlanışına ve bu yaklaşımların tutarlılığı üzerine düşünceler ve sorular ortaya koyar.

Yurttaşlığın tanımlanmasına ve belirli içerikler/ işlevler edinmesine dayanak teşkil eden kavramları ve kuramları açıklayabilmek üzere, çalışmanın bu bölümü birbiriyle bağlantılı iki kısımdan/başlıktan oluşmaktadır. İlk kısımda, yurttaşlığın tarihsel semantiği toplumsal dönüşümler bağlamında ele alınmıştır. Bu bağlamda, yurttaşlığın ortaya çıkışı, ortaya çıktığı sürecin tarihsel özgüllükleri ve toplumsal ilişkilerde yaşanan değişime ilişkin değerlendirmelerde bulunulacaktır. Ardından, yurttaşlığı tanımlamak için kullanılan ulus kavramına ve uluslaşma süreçlerine farklı yaklaşımlar içinde nasıl yer verildiğine, bu kavramların çalışmada takip edilen yaklaşım bakımından anlamlandırılışına ilişkin açıklamalarda bulunulacaktır. Yurttaşlıkla ulus kavramı ve ulusun biçimlenişi arasındaki bağlantı izah edildikten sonra, temsil, demokrasi ve cumhuriyet kavramlarının ve bunların içeriğine ilişkin diğer kavramların hâkim anlatılar içinden tanımlanışı incelenecek ve bunların çalışmada izlenen perspektif bakımından yurttaşlıkla ilişkisi ortaya konulacaktır.

Bu bölümün ikinci kısmında/başlığında ise yurttaşlığın farklı söylemsel formasyonlar içinde nasıl kuramsallaştığına, başlıca yurttaşlık yaklaşımlarına yer verilecektir. Başlık altında yurttaşlık yaklaşımları, temel yaklaşımlar ve yeni yaklaşımlar olmak üzere ikili bir ayrıma dayanılarak ele alınmıştır. İlgili kısımda detaylı açıklanacaktır ancak yeni

yaklaşımların, temel yaklaşımlardan liberal yurttaşlık anlayışının bir çeşitlemesi olduğunun kabulüne dayalı bir ayırım yapıldığı belirtilmelidir. Çalışmanın bütününde kullanılan kavramların bir açıklamasını sunmak ve kapitalist üretim ilişkileri içinden biçimlenen tarihsel özgüllüklerinin ortaya çıkarılmasına yardımcı olmak amacıyla, birinci bölüm aktarılan çerçevede oluşturulmuştur. Bu çerçeve bağlamında, aşağıda ilk olarak yurttaşlığın ortaya çıkışına ve tanımlanmasında kullanılan kavramlara ilişkin açıklamalara yer verilecektir.

1.1. YURTTAŞLIĞA KAVRAMSAL BAKIŞ

Bu başlık altında, kapitalizmi ortaya çıkaran tarihsel süreçle ve toplumsal koşullarla ilişkisi bağlamında, yurttaşlığın ortaya çıkışı ve biçimlenişine ilişkin açıklamalara yer verilecektir. Buna ek olarak, yurttaşlıktan bağımsız ele alınması mümkün olmayan ve yurttaşlığın kavramsal ve kurumsal içeriğini oluşturan kavramlar irdelenecektir. Bu bağlamda ulus kavramı ve uluslaşma süreçlerine; temsil kurumu ve temsili demokrasiye; cumhuriyetin yurttaşlıkla ilişkisine ve proje boyutuna ilişkin açıklama ve değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Birinci bölümün bu başlığı altında sayılan kavramların/kurumların ele alınmasıyla, çalışmanın bütünü boyunca bunların hangi bağlamda kullanıldığının ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bununla birlikte ve daha temelde, çalışmanın bu kısmı, yurttaşlığın ve yurttaşlığın oluşumunu etkileyen, içeriğini oluşturan unsurların somut tarihsel belirlenimleri içinde anlamlandırılması gayretiyle ele alınmıştır. Aktarılan çerçevede, aşağıda yurttaşlığın ortaya çıkışına ilişkin açıklamalara yer verilecektir.

1.1.1. Yurttaşlığın Ortaya Çıkışı

Belirli bir tarihsel dönemde ve coğrafya üzerinde hâkimiyet tesis etmiş olan devletlerin ve diğer siyasal biçimlerin mevcudiyeti, bir toplumsal formasyonun varlığını ve bu formasyondan mütevellit karmaşık ilişkileri ön gerektirir. Bu bakımdan, farklı birikim rejimleri boyunca farklı biçim ve işlevler edinen devlete ve iktidarının siyasal varlığı ile meşruiyetinin kaynağı olan yurttaşlık kurumuna ilişkin tahliller, ilgili toplumların

yapısına ve mevcut toplumsal ilişkilerin bilgisine dayalı olarak yapılır. Genel olarak toplumsal yapı, belirli düzeyde istikrar sağlayan karmaşık ilişkiler düzlemini ifade eder. Toplumsal yapı ve ilişkiler, üzerinde bulunulan coğrafya ve zaman ölçeğinde, sürekli yeniden yapılanan ve yeniden tanımlanan özgül bir içeriğe sahiptir. Bu özgüllüğü nedeniyle, genel bir tanımını ve tahlilini yapmak ve ön verili bir reçetesini çıkarmak bakımından imkânsızlıklar taşıyan toplumun, farklı toplumsal güçlerin mücadele ettiği ilişkisel bir alan olduğu söylenebilir (Jessop, 2008, s. 450).

Çalışmada takip edilen yaklaşım bakımından toplumsal ilişkiler sisteminin yapısı, üretim sürecinden yola çıkılarak anlaşılabilir (Özdemir, 2008). Nitekim toplumsal ilişkiler, üretim sürecinin dinamikleri bağlamında şekillenirken, aynı zamanda toplumsal ilişkiler alanında meydana gelen değişimler de üretim sürecini etkiler (Jessop, 2008). Kapitalizmin toplumsal ilişkilerin ve yapıların dönüşümüne yol açması da bu bağlamda gerçekleşmiştir. Kapitalist üretim tarzının gelişerek belirli bir yoğunluğa erişmesi, feodal unsurların hâkim olduğu toplumsal ilişkilerin yapısında dönüşümü beraberinde getirmiştir. Sömürgeci faaliyetler neticesinde feodal unsurların zayıflaması, devlet iktidarının giderek daha fazla kapitalist üretim tarzının koşullarını sağlamaya dönük biçimlenmesine yol açmıştır. Kapitalizmin belirleyici hale gelmesiyle, devlet içinde, feodal sınıflararası ilişkilerin sürdürülmesini sağlayan unsurlar ve aristokrasinin yeniden üretilmesini sağlayan yapılar zaman içinde dışlanmıştır.

Yurttaşlığın ortaya çıkışı, tarihsel olarak bu noktaya, yani egemenliğin meşru kaynağının feodal unsurlardan kopuşuna denk düşer. Bu bakımdan yurttaşlık, kapitalist üretim ilişkisinin hâkimiyeti altında ve bu ilişkilere paralel olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim yurttaş, bir yandan egemenliğin kaynağı, diğer yandan piyasa ilişkilerinin taşıyıcısıdır (Marx, 1997).⁷ Yurttaşlar, piyasa ilişkilerinin taşıyıcısı olmaları nedeniyle, kapitalizmin

---

⁷ Marx, yurttaşlığın liberal anlatılar içinden hukuki olarak eşit sayılan bireyler temelinde kurgulanmasını, “politik özgürleşme” kavramı ile ifade etmiştir. Yazara göre politik özgürleşme, insanın bir taraftan sivil toplum üyeliğine ve bağımsız bireye, diğer taraftan da yurttaş indirgenmesidir. Ancak politik özgürleşme *insani özgürleşmeye* denk değildir. Gerçekte insan, ne zaman soyut yurttaş kendinde yeniden-soğurup, kendi gücünü (forces propres) toplumsal güçler olarak tanır ve örgütler ve böylece toplumsal gücü kendisinden politik güç biçiminde ayırmazsa, işte ancak o zaman insani özgürleşme tamamlanmış demektir. Tüm insanı özgürleşme, insani dünyanın, ilişkilerin, insanın kendisine indirgenişidir (Marx, 1997, s. 41-42).

hâkim olduğu süreçte ortaya çıkan liberal söylemler içinden hukuki olarak eşit, özgür ve irade sahibi bireyler olarak kurgulanmıştır (Macpherson, 1962). Söz konusu bireyler aynı zamanda, sözleşme ilişkilerinin esası belirleyecek yoğunluğa eriştiği merkez ülkelerde, ilgili toplumsal formasyonların temel hukuki ilişki biçimi olan sözleşme yapabilme kapasitesini sahip kimselerdir (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 126-127). Yurttaşlar, belirli hiyerarşik ilişkiler temelinde oluşmuş ayrıcalıkları nedeniyle değil; toplumsal olanın idaresinde meşruiyetin dayanağı olmaları nedeniyle hukuk önünde eşit bireyler olarak bu tür ilişkileri kurma kapasitesine sahiptirler (Pashukanis, 2003).

Burjuvazinin hâkimiyetini toplumun geri kalanı üzerinde örgütlemesi de yurttaşlığın ortaya çıkışına ve egemenliğin yurttaşlar toplumuna ait olmasına dayanır. Bu kapsamda, hegemonya kavramını ve içerimlerini kısaca açıklamak gerekir. Hegemonya, esas olarak belirli bir sınıfın (ya da fraksiyonların) uzlaşmaya dayalı siyasi, entelektüel ve ahlaki üstünlüğü altında diğer sınıfların (sınıf bağlantılı güçlerin) örgütlenmesi, hâkim sınıflar ile bu kesimden hariç tutulanlar arasındaki bir ilişki olarak tanımlanabilir (Jessop, 2005, s. 171; Jessop, 2008, s. 279; Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 277).⁸ Hegemonyanın koşulu, kendi özel çıkarlarını toplumun genel çıkarlarına tahvil edebilen, diğer bir ifadeyle kolektif varoluş koşullarının ancak bu şekilde korunabileceği ve istikrarlı bir şekilde yeniden üretilebileceği yönünde sağduyu uyandırabilen bir '*hegemonik projenin*' mevcudiyetidir (Jessop, 2008).⁹ Hegemonik projenin gerçekleşmesi ise 'ulusal-popüler'¹⁰ ekseninde bir programın izlenmesine, ortak bir dünya görüşünün üretilmesine, projenin özel çıkar sahipleri dışında kalan diğer sınıf, grup ve kesimlere doğru genişlemesine, diğer bir deyişle kendini ulusallaştırmasına bağlıdır (Jessop, 1982, s. 193-194; Gramsci, 1986).

---

⁸ Poulantzas, yukarıda aktarılanlara ek olarak, hegemonya kavramının dayanağının, kapitalist toplumsal formasyonlara özgü (özellikle bu formasyonların egemen sınıflarının politik pratiklerini kapsayan) politik sınıf mücadelesi olduğunu vurgular. Yazar bu görüşten hareketle, kapitalist devletin politik olarak egemen sınıflarla ilişkisini tespit ederken, onun hegemonik sınıf liderliğine sahip bir devlet olduğunu ifade eder (Poulantzas, 1975, s. 137).

⁹ Vurgu yazara aittir.

¹⁰Poulantzas'a göre ulusal popüler eksen, yalnızca bir ya da birkaç sınıfı değil, farklı sınıfları veya sınıf fraksiyonlarını ve onların çelişen taleplerini birleştirebilen, yönetebilen/idare edebilen belirli bir yapı olarak ifade edilebilir (Poulantzas, 1975, s. 276).

Hegemonik sınıfın uzlaşmaya dayalı üstünlüğünü sağlaması ve hegemonik projenin ulusal-popüler ekseninde gerçekleşmesi, bu sınıfa yapısal ayrıcalıklar sunan bir devlet biçiminin yeniden düzenlenmesiyle birleşir (Poulantzas, 1975, s. 141). Nitekim kapitalist üretim tarzının hâkimiyetini kurduğu süreçte devlet, burjuvazinin hegemonyasını garanti altına alacak biçimde yeniden biçimlenmiştir. Devlet iktidarının yurttaşların temsiline dayanması ve yurttaşların temsilciler aracılığıyla kolektif varlıklarına ilişkin kamusal kararlara katılması, demokratik örgütlenmenin ve cumhuriyetin temelini oluşturur.

Ana akım anlatılar içinden yurttaşlığın ortaya çıkışının anlamlandırılmasında toplumlar ve buna bağlı olarak yurttaşlık, zamandan ve mekândan bağımsız bir organizma olarak tanımlanmıştır. Belirli bir tarihsel başlangıç noktası kabul edilerek, uluslaşma süreçleri bir kez tamamlanmış ve olduğu haliyle sürekli ilerleyen ve maddi koşullarından bağımsızlaştırılmış bir zorunlu evrimsel çizgiye yerleştirilmiştir (Özdemir ve diğerleri, 2019). Anılan kurgu içinde, yurttaşlığın tarihsel başlangıç noktası, ekseriyetle Antik Yunan'ı işaret eder. Ancak Antik Yunan gibi pre-kapitalist toplumların siyasal, ekonomik ve toplumsal örgütlenme biçimleri, zenginliğin yaratılmasının ve buna iktisat dışı yollarla el konulmasının usulleri, kapitalist üretim tarzının meydana getirdiği örgütlenme ve sömürü biçimlerinden farklıdır.

Ana akım yurttaşlık anlatılarının aksine, kapitalist üretim ilişkileri içinden gelişen yurttaşlık, demokrasi, eşitlik gibi kavramların, ortaya çıktıkları tarihsel dönem bakımından yani somut belirlenimleri içinde anlamlandırılması gerekir. Ayrıca başlangıç noktası olarak Antik Yunan uygarlığının kabul edilmesi, nesnel ve anlamsal tutarlılığı sağlayan bir ölçüte dayanmamaktadır. Böyle bir temellendirme, toplumsallığın yeniden üretiminde din gibi pre-kapitalist toplumlara özgü bağımlılık biçimlerinin sürekliliği yerine, dünyevi bir kavram olarak ulusun ve yurttaşlığın sürekliliğini sağlamak üzere 'ezeli' bir uygarlığa dayanma ihtiyacının sonucu olarak değerlendirilebilir (Anderson, 1995, s. 88).¹¹ Bu noktaya ilerleyen satırlarda tekrar değinilecektir.

---

¹¹ Vurgu yazara aittir.

'*Ulusal olmayan*' devletlerden ulus devletlerin unsurlarının ve koşulların türetilmesinin bir örneği olarak Antik Yunan uygarlığının yurttaşlık anlayışının canlandırılması ve bu temelde öğretilerin oluşturulması, öncesiz ve sonrasız bir zaman algısı üzerine yerleştirilmiş bir toplumsallığın, 'ulusallaşma' yoluyla gerçekleştirilmesine dayalı bir kurmacaya yol açmıştır (Balibar & Wallerstein, 2017, s. 109).¹² Ancak ulusun ezeli bir geçmiş ve ebedi geleceğine yapılan süreklilik atfı, kavramın biçimsel olarak açıklanmasını ve ulusun kendisini siyasal olarak dayattığı tarihsel süreci açıklamayı güçleştirir (Anderson, 1995, s. 25). O halde, yurttaşlar topluluğunu bir araya getiren ulus telakkisinin siyasal varlık kazanması ve 19. yüzyıl sonu itibarıyla uluslararası norm haline gelmesine yol açan sebeplerin neler olduğu sorusunun yanıtlanması gereklidir. Aşağıdaki satırlarda, ulus kavramına ilişkin literatürün geniş kapsamlılığına karşın, çalışmanın konusu dâhilinde sorunun muhtemel cevapları irdelenecektir.

1.1.2. Ulus Kavramı ve Uluslaşma Süreçleri

Yurttaşlık, kapitalizmin feodalizme eklemlenerek onun yerine geçmesiyle sonuçlanan uzun tarihsel sürecin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 65). Kapitalizme özgü sınıf ilişkilerinin ve piyasa ekonomisinin somut tarihsel biçimlerinin gelişimiyle, temelinde feodalizme özgü bağılıkların ve hiyerarşik ilişkilerin bulunduğu feodal toplumsallık yerini kapitalist üretim ilişkilerinin koşul ve ihtiyaçlarını sağlayan kapitalist toplumsallığa bırakmıştır. Kapitalist piyasa ekonomisine geçişin ön şartını oluşturan yerel farklılıkların törpülenmesi, siyasal otoritenin temelinden feodal unsurların dışlandığı ve meşruiyetin hukuk ideolojisi etrafında biçimsel olarak eşit ve özgür oldukları varsayılan yurttaşlar topluluğuna dayandırıldığı bir toplumsallık anlayışının gelişimine neden olmuştur (Balibar & Wallerstein, 2017, s. 110; Özdemir ve diğerleri, 2019).

Yurttaşlar topluluğu da kapitalizmi ortaya çıkaran toplumsal koşulların gelişmesine paralel olarak, ortak menfaatler ve aidiyetlere dayalı bir ulus tahayyülü bağlamında ortaya çıkmıştır (Balibar, 2016b; Balibar & Wallerstein, 2017, s. 115; Özdemir ve diğerleri,

---

¹² Vurgular yazara aittir.

2019). Dolayısıyla yurttaşlar topluluğunu bir arada tutan unsurların, ortak aidiyetler ve menfaatlerin ortaya çıkışının anlaşılması ve dönüşüm sürecinin irdelenebilmesi için ulus kavramı ve uluslaşma süreçleri ile yurttaşlık arasında bağlantının kurulması önem arz eder. Bu nedenle, bu başlık altında ulus kavramı ve uluslaşma süreçlerine ilişkin açıklamalar yapılacak ve bunlarla yurttaşlık arasındaki bağlantıya ilişkin değerlendirmelerde bulunulacaktır.

İlk olarak, ulusun bir devletin fiili ya da muhtemel sınırlarına her nasılsa bağlı olan toplumsal-siyasal bir kategori olduğu varsayılır (Balibar & Wallerstein, 2017, s. 96). Ancak bu varsayımın taşıdığı belirsizlikler nedeniyle, politik hayatın evrensel biçimde meşru kabul edilen değeri olarak ulus kavramı için herhangi bir 'bilimsel tanımın' yapılamayacağını kabul eden yazarlar mevcuttur. (Anderson, 1995; Zabunoğlu, 2018). Bununla birlikte, 18. yüzyıl sonlarında¹³ ve farklı tarihsel güçlerin kesiştiği noktada meydana gelen bir süreç içinde ulus, bugünkü biçimiyle ortaya çıktıktan sonra "modüler" hale gelmiştir (Anderson, 1995, s. 19).¹⁴ Dolayısıyla ulus, farklı toplumlara farklı bilinçlilik dereceleriyle aşılabilen, farklı siyasal ve ideolojik kümelenmeleri içerebilen ya da onlar tarafından içerilebilen bir nitelik taşır.

Söz konusu kümelenmeler, mevcut toplumsal düzeni değiştirmeyi, muhafaza veya alt etmeyi hedefleyen siyasal ideolojileri kapsarlar (Seliger, 2019). Genel olarak ideoloji, belirli bir toplumsal pozisyonu dolduran kişinin kendi kendini anlamlandırma, bu pozisyonun imkânlarını ve sınırlıklarını değerlendirme kapasitesi olarak üretim ilişkileriyle kurduğu ilişki olarak ifade edilebilir (Althusser, 2016; Özdemir ve diğerleri, 2019). Siyasal ideolojiler ise toplumun üyelerine, mevcut üretim tarzının yeniden üretilmesini olanaklı kılan toplumsal ilişkilerin nasıl varlığını koruyabileceğini, bunun sağlanması için değişmesi ya da muhafaza edilmesi gerekenleri başka bir anlatı içerisinde ikna edici biçimde söyleme iddiası taşırlar (Atılğan, 2015, s. 93-95). Toplumun üyeleri, belirli bir siyasal ideoloji içinden, toplumsal iletişimi imkân dâhiline

---

¹³ Ulus düşüncesi, ilk olarak 1689'da İngiltere'de vatandaşlık haklarının kabulü ile ulusal egemenliğe dayalı ve ulus-devletin ortaya çıkmasında zemin oluşturan anayasal monarşinin oluşma süreciyle ortaya çıkmışsa da Fransız ve Amerikan devrimleriyle siyasal ve toplumsal örgütlenmede evrensel bir konuma gelmiştir (Zabunoğlu, 2018, s. 538).

¹⁴ Vurgu yazara aittir.

sokan değerler, simgeler ve söylemler kapsamında sınıfsal konumlarını anlamlandırır ve siyasal bir kimlik edinirler.

Siyasal ideolojilerin uluslaşma süreçleri bakımından önemi ise, belirli bir ulusun üyelerini diğerlerinden ayırt eden ortak değerlerin, söylemlerin ve toplumsal pratiklerin ortaya çıkmasını örgütleyebilmesidir. Buna ek olarak, siyasal ideolojinin söylemleri, tek etken olmamakla birlikte, uygun toplumsal ilişkiler, mitler ve söylemlerle ulusların sahip olduğu ortak geçmiş ve kültürün uzun bir tarihsel sürecin parçası olarak kurgulanmasını sağlarlar (Atılgan, 2015). Ancak ulusa-ulus olmaya ilişkin tek özellik siyasal ve ideolojik kümelenmeleri içermesi değildir. Aşağıda diğer özellikler de irdelenecektir fakat ulusun farklı toplumların tarihsel yapılarına, eşitsiz gelişmenin zaman ve mekân bağımlı sonuçlarına göre şekillenmesi göz önünde bulundurulmalıdır. Dolayısıyla, uluslaşma süreçlerinin ve ulusun özelliklerinin aşağıda aktarılanlarla sınırlı olamayacağı, yani indirgemeci bir yaklaşımla kaleme alınamayacağı ve bilimsel bir tanım geliştirme çabasını içermediği vurgulanmalıdır.

Yukarıda yer alan açıklamalardan sonra, ulus olmaya ilişkin özelliklerin irdelenmesinde, ilk olarak, yurttaşlığa ve uluslaşma süreçlerine ilişkin çalışmalarda önemli ölçüde dikkate alınan (Balibar & Wallerstein, 2017; Jessop, 2018) B. Anderson(1995)'in değerlendirmelerine yer vermek faydalı olacaktır. Anderson'a göre ulus, kendisine hem feodal meşruiyet dayanaklarını aşındırmak üzere hiyerarşik ilişkileri dışlayan *egemenlik* hem de evrende var olagelmış insan topluluklarını tümüyle örtüşmemeye dayalı bir *sınırlılık* içkin olacak şekilde hayal edilmiş bir cemaattir.¹⁵ *Hayal edilmiştir*, çünkü en küçük ulusun üyeleri bile diğer üyeleri tanımayacaktır ancak yine de ulusun her üyesinin zihninde toplumlarının bütünlüğü varlığını sürdürecektir (Anderson, 1995, s. 20-22).

---

¹⁵ Anderson'un ulusu tanımlarken kullandığı cemaat kavramı, Tönnies tarafından daha farklı bir biçimde ele alınmıştır (Tönnies, 2001). Yazara göre, cemaat(*gemeinschaft*), doğal yaşam içinde ve insanlığın birlikte yaşamı uyarınca kendiliğinden var olur ve yapay bir yaratım /hayal edilme sürecine ihtiyaç duymaz. Tönnies'in kuramında, bu süreci karşılayan cemiyet(*gesellschaft*) kavramıdır. Yazarın perspektifinden cemiyet, zihinsel bir yaratım süreci sonucunda ortaya çıkan, geçici ve yapay bir oluşumdur.

Bir dayanışma ve ortak var olma biçimi olarak yurttaşlar topluluğunun dayandığı ulus telakkisi, bu konudaki yaygın mitin tersine, devletin kuruluşundan sonra gelir. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra, ulus biçiminin devletlerarası ilişkiler sisteminde giderek uluslararası bir norm haline gelmesiyle, ulusal olmayan hanedanlıklar ve devlet aygıtları da ulusal payandalar aramaya, kademe kademe ulusal devletin unsurlarını üretmeye başlamışlardır (Balibar & Wallerstein, 2017; Hobsbawm, 2020; Gellner, 1992; Anderson, 1995).

Yukarıda verilen özelliklere ek olarak, kolektif bir anlatı örgüsü içinde cemaatlerin oluşumu, yalnızca kapitalist üretim ilişkilerinin hâkimiyeti altındaki ulus tahayyülüne dayanan toplumsallıktan ibaret değildir. Toplumlara kendilerine özgü değerler, aidiyetler, menfaatler ve/veya toplumsal pratikler temelinde belirli bir ortak var oluş biçimi oluşturmalarının, kapitalist üretim tarzının hâkim olduğu tarihsel süreçten daha geriye dayandığı ifade edilmelidir (Gat, 2019). Gat'a göre, ortak kimlik ve dayanışma bilinciyle aşılabilen, paylaşılan kültürün oluşturduğu büyük ölçekli "hayali topluluklar" modern öncesi dönemlerde de mevcuttur (Gat, 2019, s. 20).¹⁶

Feodal bağların meşruiyetinin toplumun genelinde kabul gördüğü toplumsal formasyonlarda toplumsal cemaatler, örneğin Osmanlı ve Habsburg gibi imparatorluklarda olduğu gibi, hiyerarşik ve merkezi sadakatin varlığına ve dini kutsallıklara dayanan bir uyrukluk (*tebaa*) anlayışı ve/veya dil gibi kültürel unsurlar etrafında şekillenmişlerdir (Anderson, 1995, s. 33-34). Bu unsurlar, pre-kapitalist toplumlarda ortak kimliğin ve dayanışmanın başat araçlarını oluşturmuşlar (Gat, 2019, s. 21). Gat, din ve dil gibi unsurları içeren pre-kapitalist dayanışma biçimlerinin, modern ulus düşüncesi kadar halkların bütünleştiricisi olmadığını kabul etmekle birlikte, modern öncesi toplulukların birbirine hiç bağlı olmadığını varsaymanın da hatalı olacağını savunur (Gat, 2019, s. 22). Ayrıca yazara göre, pre-kapitalist toplumsal formasyonlar, belirli unsurlar etrafında eşit derecede parçalanmış ya da birbirinden tamamen izole edilmiş değillerdir.

---

¹⁶ Vurgu yazara aittir.

Kapitalist üretim tarzının gelişmesi ve feodalizm karşısında hâkim hale gelmesinin toplumsal ve siyasal dönüşümlere yol açmasıyla ortaya çıkan ulus kurgusu, yukarıda temel dayanak noktalarına yer verilen feodal cemaatlerden ayrılır. Halkın daha baştan ulusal biçimde yeniden-yapılanmış devlet kurumunun içinde egemenliğin kaynağı olarak kendine yer bulması, diğer devletler karşısında ilgili devleti “kendisinin” kabul etmesi ve siyasal mücadeleleri kendi devletinin toplum projesi şeklinde formüle eden bir inanca dayanması, ulusun feodal cemaatlerden farkını ortaya koymaktadır (Balibar & Wallerstein, 2017, s. 116).

Yurttaşlar topluluğunu bir arada tutan ulus düşüncesi, dinsel ve hanedanlık mülkü çerçevesinde oluşmuş feodal cemaatlerin kurguları içinden türeyerek onları aşmamış ya da onların varisi olmamış, farklı bir toplumsallık ve meşruiyet temeline dayanmıştır. Bununla birlikte, feodal toplumsal formasyonlarda da ulus benzeri biçimler var olmuştur (Amin, 2018; Gat, 2019). Halkın ortak bir kimlik, tarih ve kader bilincine sahip olarak bir araya gelmesi, haraççı Çin ve Mısır gibi olgunlaşmış toplumlarda da ulus benzeri kavramların varlığı dikkate alındığında (Amin, 2018, s. 216), kapitalist üretim ilişkilerine özgü değildir ve kapitalizmi ortaya çıkaran koşul ve ilişkilerden önceye dayanır. (Gat, 2019, s. 35). Ancak ulusun farklı bir toplumsallık temelinde bugünkü biçimiyle ortaya çıkışı, yani yurttaşların ortak aidiyetleri ve menfaatlerine dayanması ve devletin meşruiyet kaynağını teşkil etmesi kapitalist üretim tarzının gelişimi ve hâkimiyetiyle birlikte söz konusu olmuştur.

Ulusun özgünlüğünün kabulü ise başka bir soruyu, yani ulusun var edilmesinin güçlüğüne yüzeye çıkarır. Halkın “ulus” biçiminde siyasal iktidarın kaynağı olarak görünmesi ve ulusal aidiyetlere dayalı bir toplumsallığı devamlı biçimde yeniden üretmesi nasıl mümkün olacaktır? Balibar’a göre, kendilerini tek bir ulusun üyesi olarak algılayan kimselerin bir araya gelmesi ve karşılıklı olarak birbirini kabul etmeleri, bu birliğin şekillenmesinde etkili olan özgül bir biçimin varlığını da gerektirir. Bu biçim,

Althusser'in terminolojik yaklaşımıyla, "bireylerin özneliğe çağrılmasını gerçekleştirme kapasitesine" sahip olmak zorundadır (Balibar & Wallerstein, 2017, s. 117).¹⁷

Özneliğe çağırma (*interpellation*)¹⁸ siyasal değerlerin aşılması süreçleriyle daha temel (ilkel denebilecek) düzeyde kin ve sevgi duygularının sabitleşmesine ve ilgili toplumun "kendilik" temsiline dayanan süreçlerle bütünleşmesini ifade eder. Kapitalizmin feodal toplumsallığı aşındırdığı süreçte, devletin meşruiyetini sağlayan; kişide ilgili devlet sınırları içinde ezelden ebede "evinde" olduğu, burjuva ideolojisinin özneliğini tanıyıp buna uygun davranma ve var olan durumun kabulünün gerekliliği inancını uyandıran uluslaşma süreci ve yurtseverlik olmuştur. (Balibar & Wallerstein, 2017, s. 116-117; Althusser, 2016, s. 88-89).¹⁹

Uluslaşma süreçleri, kişilerin birbirlerini (tanımasalar dahi) topluluğun özneleri olarak kabul etmelerinden doğar ve öznelerine ulusun üyeliği için hak kazandırırken, onları üyeliğe kabul edilmeyenlerden ayırır. Bu bakımdan uluslaşma süreçleri, özneler arasında paylaşıldığı varsayılan nitelikler (ortak geçmiş duygusu ve geleceği bir arada inşa etme isteği gibi) temelinde gerçekleşir. Uluslaşma süreçlerinin ve ulus biçiminin, paylaşılan nitelikler ya da değerler bakımından üçlü bir tipolojik ayrıma²⁰ tabi tutulabileceğini (Jessop, 2018, s.224) eklemek ve kısaca açıklamak gerekir. Birinci uluslaşma biçimi, cemaat üyeliğinin kan bağı ya da uyruğa kabul edilme temelinde gerçekleştiği etnik-ulus(*Volknation*)tur (Smith, 2006, s. 251-252). İkinci biçim, verili bir devlette tek bir etnik grup ya da ulustan fazlasının varlığı durumunda, devletin kendisi tarafından bizzat tanımlanan ve aktif bir biçimde desteklenen ortak ulusal kültüre, çeşitli asimilasyon ve kültürleşme edimlerine dayanan kültürel ulustur(*Kulturnation*). Üçüncü ve sonuncu uluslaşma biçimi ise yurttaşların birbirine karşı duydukları ortak sadakat bağı temelinde

---

¹⁷ Vurgu yazara aittir.

¹⁸ Hangi belirlenim içinde ve tarihte olursa olsun, somut özneler kurma işlevine sahip olan her tür ideolojinin kurucu kategorisi olan öznelerin bireylerin içinden toplanmasına/ bireylerin öznelere dönüşmesine ve daha temel olarak ideolojinin işleyişine olanak sağlayan çağırma işlemidir (Althusser, 2016, s. 124-125). Burjuva ideolojisi de hâkimiyetinin tesis edilmesi sürecinde özneyi kurarak işlemiştir (Özdemir, 2012, s. 40).

¹⁹ Vurgu yazarlara aittir.

²⁰ Ayrıma ilişkin detaylı bir inceleme için bkz. (Delanty & Kumar, 2006)

ve temsili hükümetin meşruiyetine gösterilen rıza yoluyla oluşmuş devlet-ulustur (*Staatnation*) (Jessop, 2009, s. 266-267).²¹

Yukarıda sayılan uluslaşma biçimlerinin her biri birbirini dışlamadığı ve tarihsel bir öncelik sırası bulunmadığı gibi, uluslaşma süreçleri boyunca bir biçime ilişkin nitelik ve değerler diğer biçimler tarafından da kullanılabilir (Özdemir ve diğerleri, 2019). Nitekim vatandaşlık temelinde yaratılan ulus tahayyülü, kapitalizm öncesi cemaatlerden farklı olmakla birlikte, hem diğer ulus tiplerinin niteliklerini (etnik aidiyetler, ortak kültür gibi) barındırabilir hem de feodal cemaatlerin kutsal değerlerini (dini ritüeller gibi) yeniden uyarlayabilir.

Uluslaşma süreçlerinde farklı biçimlerin varlığına değindikten sonra ulus kavramına ilişkin ikinci bir sorunun yanıtlanması zorunluluğu doğar. Cemaat üyelerinin etnik kökenini, kimliğini veya ait olduğu kültürel birliği görece ikincil ve tabi kılan yurttaş olmaya dayalı ulus-devlet biçimini direten eşik ne zaman ve hangi sebeplerle aşılmıştır (Balibar & Wallerstein, 2017) ?

Ulus devletin siyasal öznesi olarak gösterilen yurttaşın ortaya çıkışına ilişkin bu soru, kapitalist üretim tarzının ve piyasa ekonomisinin gelişip yayılmasının ön şartı olarak yerel farklılıkların törpülenmesi ihtiyacı ile birlikte düşünülmelidir (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 65-66). Sanayi kapitalizminin yükselişiyle ortaya çıkan ekonomik ve teknolojik büyüme, feodal toplumlarda görece istikrarlı olan toplumsal rollerin büyüme ve yeniliğe dayalı kapitalist toplumsallık anlayışıyla çatışmasını beraberinde getirmiştir. Öyle ki kapitalist üretim ilişkileri, Gellner'a göre, bir yanda birbirine yabancı insanlar arasında ortak ve açık anlamlara dayalı bir iletişim biçimini yani standart bir konuşma ve yazı dilini diğer yanda da hareketli bir işbölümünü gerektirmiştir (Gellner, 1992, s. 96-99). Kapitalist toplumsal ilişkilerin yerel farklılıkların törpülenmesi temelinde yeniden üretilmesinin feodal toplumsallık bakımından önemli bir sonucu, ortak aidiyet ve menfaatler esasında bir araya gelen yurttaşların birbirine karşı sadakatine dayanan

---

²¹ Söz konusu ulus biçimlerine ilişkin gruplandırma ve açıklamalı tablo için bkz. (Jessop, 2009, s. 266)

uluslaşma süreçlerinin hız kazanması ve feodal bağılıkların aşınması olmuştur (Gellner, 1992, s. 50-56; Zabunoğlu, 2018).

Toplumsallığın yurttaşların ortak aidiyetine dayalı bir ulus telakkisi temelinde yeniden üretilmesi, sanayileşme ve göçlerle birlikte sınıf farklılıklarına dayalı zengin-yoksul, kentli-köylü gibi çatışmaların yoğunlaşmasıyla derinleşen eşitsizlikleri yüzeysel anlamda gidermiştir. Ancak belirtilmesinde fayda olan husus, yurttaşlığın varlık nedeninin yalnızca sanayileşme ile onun etki ve sonuçlarına dayanmadığıdır. Farklılıkların örtülmesi yanında, yurttaşlık daha temelde ulus devletinin siyasal öznesi olarak meşruiyet kaynağı teşkil eder. Bu meşruiyet, monarşik unsurlarından azat edilen egemenliğin ulusa ait olduğunun kabul edilmesiyle ve yurttaşlar nezdinde kendi kolektif geleceklerini ancak bu şekilde sürdürüp geliştirebilecekleri inancının tesis edilebilmesiyle gerçekleşmiştir (Özdemir ve diğerleri, 2019).

Yukarıdaki değerlendirmelere ek olarak, yurttaşlığın ortaya çıkışının, ulus devlet sınırları içindekileri bu sınırlar dışındakilerden ayırt edilmesine ve içsel parçalanmalara ve/veya dış saldırılara karşı mücadele edebilmek üzere ulusun karşıtının yaratılmasına yol açtığı da belirtilmelidir (Hatipoğlu Aydın, 2021). Böylesi bir ayrımın ortaya çıkması, bir ulusun kendisinin siyasal öznesi olarak tanımlanamayacak topluluklar üzerinde üstünlük iddia etmesinde etkili olmuştur. Klasik emperyalist sömürünün faileri uluslaşma süreçlerinin bu etkisiyle ilintili olarak, milliyetçiliğe ve milli simgelerle inançlar bütününe daha fazla vurgu yapar hale gelmişlerdir (Özdemir ve diğerleri, 2019; Hobsbawm, 2020; Wood, 2016). Bu bakımdan, sayılan olgularla sınırlı olmamak üzere, uluslaşma süreçleri ve yurttaşın ortaya çıkışı; ilgili toplumların tarihsel yapılarına, onların uluslararası iş bölümüne eklenme biçimlerine, eşitsiz gelişmenin etkilerinin zaman ve mekân bağımlı koşullar ve dinamiklerine göre farklı etki ve sonuçlar meydana gelir.

Uluslaşma süreçleri, bir kez tamamlanmış bir süreç olmayıp, kapitalist üretim ilişkisi ve pratikleri bağlamında değişen ancak aynı zamanda bu ilişkileri etkileyen ve dönüştüren bir yapıyı haizdir (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 67). Dolayısıyla ulus devletinin siyasal öznesi olarak çağrılan yurttaşları, yalnızca kapitalist üretim ilişkilerinin ve toplumsallığın yeniden üretilmesi sürecindeki işlevleri bakımından tanımlamak *a priori*

işlevselciliğin hatasına düşmek anlamına gelecektir. Öyle ki, yurttaş olma hali yalnızca kapitalist üretim tarzının ve sermaye birikiminin yeniden üretimini sağlayan koşulları garanti altına alma gerekliliğini ifade etmez. Diğer bir ifadeyle, yurttaşlığın ortaya çıkışı, sanayi devriminin veya kapitalist sömürünün patolojik sonuçlarını “onarım” zorunluluğu adına, burjuva devletince verilen bir taviz veya emek gücünün bütünlüğünü yıkmaya potansiyeline ulaşan serbest piyasanın işleyişini düzenleme gereğinin mantıksal bir sonucu değildir (Balibar, 2016b, s. 38).

Yurttaşlar topluluğun varlığı, öznelerin bireysel ve/veya kolektif varlıklarının devamının ancak söz konusu siyasal biçim altında sağlanacağı yönündeki inanç ve iradenin bir ifadesidir. Hegemonik projelerin temelinde yer alan ideolojinin öznelerde tesis ettiği bu inanç, ne kapitalizmin zorunlu bir sonucu ne de hâkimiyetini sürdürmesinin sağlam bir reçetesidir. Nitekim ilerleyen bölümlerle ayrıntılı olarak bahsedileceği üzere, yurttaşlık bağının sağladığı tarihsel kazanımlar her zaman kapitalist üretim ilişkilerinin ve sermaye birikiminin lehine etki ve sonuçlar yaratmamışlardır.

Ulus kavramına ilişkin son olarak değinilmesi gereken konu, uluslaşma sürecinin nasıl toplumsal karşılık bulduğudur. Diğer bir deyişle, ortak bir geçmiş ile ebedi gelecek arasında bir köprü kurma isteğinin ve ulusal birliğin değişmez çekirdeğinin nesiller arası aktarımına duyulan inancın kaynağı meselesidir. Feodal toplumsallığın aşınmasıyla, cemaatleri bir arada tutan bağlardan biri olarak dinin Mesihçi sürekliliğinin²² yerini rasyonel toplum anlayışı ile uyumlu olarak dünyevi ulusun zamansal sürekliliği almıştır (Benjamin, 1993). Ulus biçiminin uzun bir geçmişe ve geleceği bir arada var etme inancına dayandırılması, ulusun bugünkü biçimiyle ortaya çıkışıyla kapitalizmi meydana getiren koşullar arasındaki bağlantının yadsınmasına neden olmuştur (Anderson, 1995). Öncesiz ve sonrasız bir süreklilik içerisinde sunulan bir ortak geçmiş anlatısı, aynı

---

²² W. Benjamin tarafından kullanılan bu kavram, Yahudi aydınlarınca benimsenen mevcut-somut dünyanın tümüyle reddedilmesine dayanan, ancak bu dünyanın yıkıntısı üzerine kurulabilecek bir gelecekte umut gören, bir başka deyişle umudu kıyamet gününe erteleyen ve kurtuluşun tarihten kopuşla mümkün olacağını varsayan bir görüşü ifade eder (Benjamin, 1993, s. 25-26).

zamanda geleceği de bir arada tasarlamaya dayanak teşkil etmiştir. Wallerstein(2017)'ın ifadeleriyle;

“Geçmişlik insanları bugün, aksi takdirde davranmayabilecekleri şekilde davranmaya ikna eden bir kiptir. Bireylerin toplumsallaşmaları, grup dayanışmasının korunması, toplumsal meşruiyetin oluşturulması ya da ona meydan okunması için merkezi bir öğedir. Bu nedenle geçmişlik en başta törel bir görüngü, bu nedenle siyasal bir görüngü ve her zaman için çağdaş bir görüngüdür. Kuşkusuz bu yüzden değişkendir. Gerçek dünya sürekli olarak değiştiğinden çağdaş siyasette geçerli olan da zorunlu olarak sürekli değişir. Bu nedenle de geçmişliğin içeriği zorunlu olarak sürekli değişir (s. 97-98).”

Geçmişin belirli bir anında meydana gelmiş olay ve olgular, değişmez, tekerrür edemez veya tersine çevrilemezler. Ancak toplumların geçmişi algılama biçimleri, olgu ve olayların ortak var oluş biçimi meydana getirecek ve onun varlığını sürdürecektir şekilde yeniden-anlamlandırılmasına neden olabilir. Bu bağlamda kimi olgular, ilgili toplumların onları algılama ve anlamlandırma biçimlerine bağlı olarak, bu olguların gerçekliği(belirli bir zaman ve mekân üzerinde gerçekleşmiş olmalarına karşın) ortak geçmiş anlatısından dışlanabileceklerdir. Renan'ın “unutma gerekliliği(*doit avoir oublié*)” olarak ifade ettiği bu dışlama pratikleri, tarihsel belleğin hâkim cumhuriyet projesinin sunduğu düzenin meşru kabul edilmesine ve toplumsal rıza unsuruna dayanmasına dair hedefleri bakımından değişebilir olduğunu açığa çıkarır (Renan, 2018, s. 211-215; Anderson, 1995, s. 177).

Yukarıdaki önermenin önemli tarihsel örneklerini, *Konvansiyon Nationale*'in 5 Ekim 1793'te başlangıcı 22 Eylül 1792 Cumhuriyet'in Yıl Bir takvimini ilan etmesiyle yüzyıllar boyunca kullanılan Hıristiyan takvimini bırakması ve *ancien regime*'in tasfiyesi birlikte yeni bir dünya çağı başlatma kararı alması; İngiltere kralı V. George'un 1917 yılında Alman kökenlerini açığa çıkaran Saxe-Coburg-Gotha olan hanedan soyadını Windsor olarak değiştirmesi; 1891'de Schwyz'ın 1291'in İsviçre'nin "kurulduğu" yıl olduğuna karar vermesi oluşturmaktadır (Anderson, 1995, s. 152).²³

---

²³ Vurgu ve italikler yazara aittir.

Rakip projeler karşısında galip gelen bir cumhuriyet projesinin istikrarı, projenin mevcut birikim rejimleri içinde sermaye birikiminin koşullarını yeniden üretme ve koruma kapasitesine sahip olmasına bağlıdır (Jessop, 2008). Belirtmek gerekir ki, projenin istikrarında iktisadi alanın belirleyici etkileri yanında, bu alanının ötesindeki ilişki ve kurumlar da iktisadi alanla kurulan diyalektik bir ilişki bağlamında belirleyici olabilirler (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 170; Althusser, 2016, s. 144; Althusser, 2018). Bu bakımdan, yurttaşlar topluluğunu bir arada tutan ve değer biçime tabi olmayan toplumsallık, kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesini sağlamakla birlikte, aynı zamanda bu ilişkileri dönüştürebilir veya sekteye uğratabilir. Ancak devlet iktidarı ve genel olarak siyasal olan, iktisadi unsurların belirlenimine tabidir (Jessop, 2008). Dolayısıyla, yurttaşları kolektif bir entite oluşturacak şekilde birbirine bağlayacak olan sembol ve anlatılar da kapitalist birikimin koşullarını meşru kılacak esaslara dayanır. Marx'ın deyişiyle, insanlar kendi tarihlerini ancak doğrudan önlerinde buldukları, verili olan ve geçmişten kalan koşullar içinde yaparlar (Marx, 1976, s. 13-14).

Gelinen noktada üretimin koşullarına sahip olanların, bunlara sahip olmayanların yalnızca geleceğini değil geçmişini de çalarak üstünlüklerini garantilediklerini söylemek yanlış olmayacaktır (Losurdo, 2018, s. 92). Nitekim 18. yüzyılın sonlarından itibaren kapitalist yayının ve büyük bir kısmı toplumun varlıklı kesimlerinden gelen kitlelere dönük eğitim faaliyetlerinin yaygınlık kazanmaya başlamasıyla, geçmişin rotası kapitalist üretim tarzının ve sermaye birikiminin baskısı altına girmiştir (Anderson, 1995). Burada vurgulanması yararlı olan nokta, devlet iktidarının uluslaşma süreçlerini şekillendiren bu faaliyetlerin gerçekleştirilmesinde tek başına ve tek yanlı olmasa da belirleyici olmasıdır. Devletin, birikim ekseninde bir araya gelmiş çelişkili yapısal biçimleri içermesi ve birikimin koşullarının sürdürülmesine ilişkin işlevinin önemi göz ardı edilmemelidir. Bu bakımdan uluslaşma süreçlerini şekillendiren ulusal dil ve eğitim gibi unsurlar, devletin toplumsal bütünlüğü yeniden üretmesi işleviyle bir arada düşünülmelidir (Jessop, 2009).

Devlet iktidarının uluslaşma süreçlerindeki belirleyici etkisi, özellikle kitle iletişimini mümkün kılmak üzere standartlaşmış ve yurttaşların geneli tarafından anlaşılabilen bir dilin resmi dil olarak benimsenmesine ilişkin normlar/düzenlemeler biçiminde açığa çıkar. Benzer şekilde, ulusal eğitim faaliyetleriyle, ortak aidiyetlerin ve

kültürlerin/değerlerin yeniden üretilmesi ve bunların nesiller arası aktarımının sağlanması devlet iktidarının belirleyiciliğini ortaya koyar. Nüfus sayımı ve harita planlamaları gibi çeşitli idari düzenlemelerin yapılması da devlet iktidarının uluslaşma süreçlerini yönetmeye (diğer bir ifadeyle, ortak aidiyet üzerinden tanımlanmış ve yurttaşlık üzerinden bireyselleştirilmiş bir nüfusa dayalı olarak egemenliğini kullanmaya) ilişkin faaliyetlerine örnek teşkil eder (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 67; Anderson, 1995; Gellner, 1992). Dolayısıyla, yalnızca monarkla ve feodal ayrıcalıklarla karşıtlık içinde yurttaşlar kümesi olarak değil; bununla birlikte, devletin belirleyici olduğu bir tarihsel aidiyet fikrine dayalı bir biçim olarak ulusun ortaya çıktığını kabul etmek gereklidir (Balibar, 2016b, s. 88).

Yukarıda aktarılanlarla birlikte, egemen ideolojide uluslaşma süreçleri, kapitalist birikimin koşullarını meşru kılan “ezeli hakikatlere” dayanır (Amin, 2018, s. 92).²⁴ Böyle bir esasa dayanan ideoloji; tarih üstü bir araçsal akılcılığın söylemsel olanaklarından yararlanarak kapitalist sömürünün özünü gizleyebilecektir. Buna ek olarak, egemen ideoloji, kapitalizmin ortaya çıktığı coğrafya olarak Avrupa tarihinin insanlığın geri kalanının tarihinden daha yüce bir mertebede sunulabilmesini, eşitsiz gelişmenin sonuçlarının meşrulaştırılmasını ve Avrupa tarihine özgü unsurların üstünlüklerine atfedilmesini olanaklı kılar (Amin, 2018, s. 92-93).

Amin’ e göre, somut tarihsel belirlenimlerinden kopuk bir “Ezeli Batı” kurgusunun tarihi değişimlere rağmen sürekliliğinin vurgulanması ihtiyacı, hâkim ideoloji içinden “başkaları” kurgusunun da yaratılmasına yol açmıştır (Amin, 2018).²⁵ “Başkaları” kurgusunun yaratılması ise ulus düşüncesinin yol açtığı içerme ve dışlama pratikleri bağlamında, içsel parçalanmalara ve/veya dış saldırılara karşı mücadele edebilmek üzere belirli bir ulusun karşıtını yaratması olarak değerlendirilebilir. Buna ek olarak, anılan kurgu Batılı devletlerin kendilerinin siyasi öznesi olarak tanımlanamayacak topluluklar üzerinde üstünlük iddialarını meşrulaştırmasına da olanak tanır (Hatipoğlu Aydın, 2021).

Avrupa-merkezci bir kültürçülükle yeniden-anlamlandırılan geçmiş anlatısı, kökenleri sırasıyla Antik Yunan, Roma, Hıristiyan feodal ve kapitalist Avrupa’ya dayanan Batı

---

²⁴ Vurgu yazara aittir.

²⁵ Vurgular yazara aittir.

medeniyetinin karşısına, kimi zaman ırkçı kimi zaman da dini tutumlar bakımından eleştirilen bir Doğu(Levanten) kurmacasını yerleştirir (Amin, 2018, s. 104-105). Bu anlatı içinde, Batı medeniyetinin üstünlüğünün vurgu noktaları dönemlere, farklı birikim rejimlerine, toplumsal ve siyasal mücadelelerin aldığı içeriğe göre değişmiştir. Klasik liberal söylem içinde, feodal yükümlülüklerinden “özgürleşmiş” rasyonel, piyasa eksenli birey ve topluma dayanak teşkil etmek üzere, Antik Yunan’ın akılcı felsefesine gösterilen ilgi artmıştır. Bu yaklaşıma paralel olarak askeri, ekonomik ve siyasal mücadelelere haklılık kazandırmak üzere, uygarlığın ileriye taşınması ve barbarlığın yok edilmesi, demokrasinin tesisi gibi ifadelerle Antik Yunan’ın Perikles ve Sokrates gibi isimlerine vurgularda bulunulmuştur (Amin, 2018, s. 106; Anderson, 1995, s. 88).²⁶ Son dönemlerin tarih kurgusu ise neoliberal söylemler ve birikim rejiminin dinamikleriyle uyumlu olarak, faydacılık, çoğulculuk, sivil toplum-devlet karşıtlığı ve devlet müdahalesinin dışlanması/reddedilmesi gibi kavramlara vurguları içerir (Carnoy, 2015, s. 54).

Kavramlar veya kurumlar, belirli bir zaman kesitinde türedikleri coğrafyalar, toplumsal formasyonlar ve onların içinde buldukları nesnel koşullar içinden değerlendirildiklerinde anlamlı ve tutarlı bir bütünlük arz ederler (Wood, 2016). Ulus tahayyülünün içerdiği ortak geçmişin ve aidiyetlerin ortaya çıktığı tarihsel bağlamından kopartılarak yeniden yorumlanması, bu unsurların tarihsel özgüllüklerinin ve eşitsiz gelişme bağlamında aldığı biçim ve içeriklerin yadsınmasına neden olur. Fakat ulusun dayandığı bu unsurlar ve onları ortaya çıkaran uluslaşma süreçleri, her toplumda aynı biçimde gelişim göstermez ve aynı gelişim rotasına tabi olmaz.

Bu başlık altında, yurttaşlıkla olan ilişkisi bağlamında, uluslaşma süreçlerinin gelişimi ve ulus biçiminin ortaya çıkışı hakkında değerlendirmelerde bulunulmuştur. Yurttaşlık, yukarıda aktarılan uluslaşma süreçleriyle biçimlenen bir ulus telakkisine dayanır (Balibar & Wallerstein, 2017; Balibar, 2016a). Uluslaşma süreçleri ise ortak menfaatler ve aidiyetler temelinde gerçekleşirler. Bu süreç içinde, ulus biçiminin ve içerdiği unsurların ortaya çıkışı, bunların belirli bir geçmiş anlatısı bağlamında yeniden yorumlanması,

---

²⁶ M. Bernal, Avrupa-merkezci modelin gerçekle bir ilgisi olmayan ve ideolojik ihtiyaçlar doğrultusunda nesnel ve tarihsel dayanaktan yoksun bir şekilde oluşturulan Yunan-Roma kurgusunu, “Antik Yunan’ın tezgâhlanması” kavramıyla ifade etmiştir (Bernal, 1998).

yurttaşlar topluluğunu bir arada tutan değerlerin/menfaatlerin de içeriğini ve anlamını belirler. Daha önce belirtildiği üzere, uluslaşma süreçleri, ilgili toplumların tarihsel yapıları, toplumsal güçlerin mücadeleleri ve eşitsiz gelişmenin etkilerinin zaman ve mekân bağımlı sonuçları gibi belirleyenlerin varlığı nedeniyle farklı toplumlarda farklı sonuçlar üretirler (Özdemir ve diğerleri, 2019).

Yukarıdaki değerlendirmelere ek olarak, ulus tanımının dayandığı etnisite, mezhep, cinsiyet gibi tarihsel unsurların, kapitalist üretim tarzının gelişimiyle birlikte ortaya çıkmadıkları da vurgulanmalıdır. Feodal dayanışma ve ortak var olma biçimlerinin kapitalist üretim ilişkilerinin basıncı altında biçimlenmesiyle, sayılan unsurlar da kapitalizm altında yeni biçim ve içerikler edinmişlerdir (Amin, 2018; Özdemir ve diğerleri, 2019). Yurttaşların bir arada var olmaya ve geleceği birlikte kurmaya dönük inanç ve istekleri de söz konusu tarihsel unsurların kapitalist üretim tarzı içindeki anlamlarına dayanır. Nitekim kapitalist birikimin koşullarını yeniden üreten toplumsallığın sağlanması ve sürdürülmesiyle ilişkili olarak, bu unsurlar kapitalist birikimi meşrulaştıracak biçimde yeniden anlamlandırılmıştır. Dolayısıyla çalışmanın bu kısmında ulus biçiminin dayandığı değerler, semboller, söylemler ve sair unsurlar, somut tarihsel belirlenimleri içinde ve bunların toplumsal bütünlüğün yeniden üretilmesine olan etkileri bağlamında ele alınmıştır.

1.1.3. Temsili Demokrasi ve Cumhuriyet Projesi

Bu başlık altında ilk olarak, yurttaşlık ile demokrasi arasındaki ilişki değerlendirilecektir. Buna ek olarak, hâkim söylemler içinden demokrasinin ve bağlantılı kavramların nasıl temellendirildiğine yer verilecek; demokrasi ile kapitalist üretim tarzı arasındaki ilişki irdelenecektir. Demokrasi ile birlikte düşünülen eşitlik, temel hak ve özgürlükler, siyasal katılım gibi kavramlar yurttaşlıkla bağlantıları bağlamında açıklanacaktır. Çalışmanın bu kısmında demokrasiye ilişkin değerlendirilmelere yer verilmesinin nedeni, demokrasinin yurttaşlar topluluğunun kendi hayatını yöneten kararların oluşum sürecine katılım kapasitesini ifade etmesidir (Özdemir ve diğerleri, 2019). Bu kapasite, egemenliğin feodal bağlardan kopararak ulus temelinde yeniden tanımlanmasıyla, hukuk

önünde(biçimsel anlamda) eşit yurttaşların (Hafizoğulları, 1997, s. 62-64) meşruiyetin kaynağı olarak bütünleşmesine(uluslaşmasına) dayanır.

Demokrasi ve yurttaşlar topluluğunun bütünlüğü ile bağlantılı olarak, meşruiyetin sürdürülmesinin cumhuriyetle olan ilişkisine ve cumhuriyetin bir teşebbüs olarak dinamik(proje) boyutuna(Özdemir ve diğerleri, 2019) ilişkin açıklamalarda bulunulacaktır. Bununla bağlantılı olarak, yurttaşlarda geleceği birlikte inşa etmeye yönelik inancın genelleşmesi ile cumhuriyet arasındaki ilişki ele alınacaktır. İlk olarak demokrasi ve onun yukarıda sayılan kavramlarla bağlantısına değinilecektir.

Üzerinde uzlaşmış genel bir tanımı olmamakla birlikte, demokrasi, egemenliğin dayanağının monarşik veya otokratik yönetici sınıftan hukuken eşit yurttaşlar topluluğuna geçmesi neticesinde, halkın kendi yaşamını yönlendiren kararların oluşum sürecine katılma kapasitesini ifade eden bir kavram olarak ele alınabilir (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 57; Keyman, 2022, s. 63). Hâkim söylemler/anlatılar içinde, demokrasinin temellendirilmesinde kavramın kökenini evrimci-ilerlemeci bir tarih anlayışına ve liberal bir kurguya dayalı olarak irdeleme eğilimi mevcuttur (bkz. Bozaslan, 2018, s. 60-61). Bu söylemler içinden demokrasi, “anayasalcılık, bireysel hak ve özgürlükler, sınırlı yönetim” gibi liberal ilkelerin kabulü ve bunlara uygun kurumların tesis edilmesi bağlamında bir içerik taşır (Finlayson, 2010, s. 50-63).²⁷ Kapitalist toplumsal ve siyasal düzenin meşrulaştırılması doğrultusunda (uluslaşma süreçlerinde olduğu gibi), anılan ilkelere ve liberal demokrasiye ilişkin rızanın üretiminde Avrupa-merkezci bir költürcülükle yeniden yorumlanmış bir tarih kurgusuna dayanılmıştır (Amin, 2018). Kökleri Antik Yunan’a uzanan ve kapitalist sermaye birikiminin dinamiklerinin ve pratiklerinin baştan beri orada var olduğunu iddia eden tarihsel bir soy ağacı inşa edilmiştir (Roper, 2013, s. 14; 217; Wood, 2016).

Pre-kapitalist toplumsal ilişkiler sistemi ve mülkiyet rejimlerinin hâkimiyeti altında, demokrasi ve yukarıda sayılan fakat bunlarla sınırlı olmayan ilkelerin benzerleri, bugün algıladığımız biçim ve içerikte değil, en büyük olasılıkla bugünü çağrıştıran nitelikte

---

²⁷ Vurgular bana aittir.

kullanılmış olabilirler. Bu bakımdan pre-kapitalist toplumsal formasyonlara özgü ve ancak benzeri/çağrışımı olabilecek kavramlara referanslarla anlamlandırılarak, demokrasinin somut belirleniminin ve özgül içeriğinin ortaya çıkarılması olanaklı değildir. Zira demokrasi ve onunla ilişkili kavramlar, bugünkü anlamlarını kapitalist üretim tarzının hâkimiyeti altında, egemenliğin feodal bağlar yerine yurttaşlar üzerinden tanımlandığı ve yurttaşların siyasal otoritenin meşruiyet kaynağı olarak kabul edildiği bir süreç içinde kazanmışlardır (Wood, 2016, s. 266).

Aktarılanlara ek olarak, demokrasinin hâkim anlatılar içinden edindiği “halkın halk tarafından halk için yönetimi” (Bozaslan, 2018) anlamını pre-kapitalist toplumlara intibak ettirmenin söylemsel açıdan tutarlı olmadığı da ifade edilmelidir.²⁸ Bunun nedeni, demokrasinin ancak kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimi ve hâkimiyetine bağlı olarak ortaya çıkan bir seri hususun varlığıyla birlikte anlamlandırılabilmesidir. Bu hususlardan ilki, egemenliğin kaynağının yurttaşlara ait olduğu anlayışının kapitalizmi ortaya çıkaran toplumsal koşullara paralel bir gelişim seyretmesidir. Nitekim pre-kapitalist toplumlarda, egemenliğin kaynağı yurttaşlar toplumu değil, çeşitli feodal ayrıcalıklar ve/veya kutsal metinler ve değerlerdir (Hafizoğulları, 1997; Özdemir ve diğerleri, 2019). Dolayısıyla, bu toplumlarda yönetimin halkı temsil etmesi veya halk için yönetimin varlığı söz konusu değildir.

İkinci olarak, yukarıda ifade edildiği üzere, demokrasi hukuken eşit oldukları kabul edilen yurttaşların kendilerini ilgilendiren siyasal kararların alım sürecine katılabilme kapasitesini ifade eder. Hâkim söylem içinden fikir üretenlerce demokrasiye tarihsel dayanak olarak gösterilen pre-kapitalist toplumlarda, devlet aygıtları içinde taleplerini temsil ettirebilme ve siyasal kararların alınma sürecine katılabilme olanağı yalnızca feodal ayrıcalıklı sınıflara aittir. Dolayısıyla bu toplumlarda kullanılan demokrasi benzeri veya onu çağrıştıran herhangi bir kavramın, halk tarafından yönetim esasını içermesinin söz konusu olamayacağı göz ardı edilmemelidir.

---

²⁸ Vurgu yazara aittir.

Üçüncü olarak, hukuk ideolojisi ile ilişkisi bağlamında demokrasinin pre-kapitalist toplumsal ilişkiler sistemine ve kurumlarına dayandırılmayacağından bahsedilmelidir. Hukuk ideolojisinin belirleyici hale gelmesi, egemenin iradesinin üstünde herhangi bir gücün olmadığı bir siyasal düzenin ortadan kalkmasıyla gerçekleşmiştir (Özdemir ve diğerleri, 2019). Bu bağlamda, günümüz toplumsal ve siyasal sistemlerinde benimsendiği haliyle demokrasiden söz edebilmek için hukukun üstünlüğünün²⁹ ve biçimsel olarak eşit yurttaşın varlığı gereklidir. Biçimsel eşitlik ve hukukun üstünlüğü prensiplerinin ortaya çıkışı ise “üretim ve tüketiminin koordinasyonunda piyasa dışı zora dayalı müdahale araçlarının terk edilmesi” ve “çatışmaların sınıf ve statülere bakılmaksızın piyasa kurallarına göre çözülmesi zorunluluğu” ile birlikte değerlendirilmelidir (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 126).³⁰

Yurttaşlığın ve demokratik prensiplerin kapitalist üretim ilişkilerine paralel olarak ortaya çıkması ve kapitalizm öncesi toplumlardan bir kopuşu ifade etmesi, bu kavramların/kurumların pre-kapitalist toplumsal ilişkiler sistemi içinden yorumlanmasını güçleştirir. Demokrasinin pre-kapitalist toplumsal ilişkilere referansla tanımlanması veya temellendirilmesinin söylemsel olarak tutarsızlıklar barındırmasına neden olan unsurlar çoğaltılabilir. Ancak özetle, liberal demokrasinin kökenlerini Antik Yunan ve Roma'nın siyasal düzeninden ve hukuki düzenlemelerinden almayan; kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimi ve hâkimiyeti bağlamında irdelenmesi gereken bir kavram olduğu ifade edilebilir.

Yukarıdaki açıklamalardan hareket edildiğinde, demokratik hükümetlerin kapitalizmin önünde yer almadığını ve merkez kapitalist toplumların da hâlihazırda böyle bir politik sistemle işlediğini söylemek yanlış olmayacaktır (Jessop, 2008). Fakat bu önerme, kapitalist üretim tarzının ortaya çıktığı tarihsel süreçten itibaren, kapitalizmle demokrasinin eş zamanlı bir birlikteliğinin olduğu anlamına da gelmemektedir. Devletin

---

²⁹ Hukukun üstünlüğü kavramının farklı tarihsel dönemler ve birikim süreçleri boyunca değişmeyen bir tanımının yapılması güçtür. Zira bu kavram, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ortalarına değin yönetenlerle yönetilen aynı hukuka tabi olması anlamına gelirken; 20. yüzyılın ortalarından itibaren bu anlamının yanında, uluslararası alanda kabul gören üstün ilke ve kurallara riayet etme yükümlülüğünü de ifade eder hale gelmiştir (Özdemir ve diğerleri, 2019).

³⁰ Vurgular yazara aittir.

feodal biçiminin dönüşümü ve kapitalist üretim ilişkilerinin koşullarıyla uyumlu olarak yeniden biçimlenmesi süreci demokratik usullere dayanmamaktadır (Jessop, 2008, s. 238-239). Bu bağlamda, demokratik kurumların/usullerin gelişiminin, kesintisiz, kopuvsuz ya da geri dönüşsüz bir süreç olmadığı vurgulanmalıdır (Balibar, 2016b). Demokrasi, ayrıca, kapitalist üretim ilişkilerinin doğrudan bir sonucu da değildir. Toplumsal güç mücadelelerine dayanan geniş çaplı baskılarla ilişki içinde, farklı ülkelerde ve farklı oranlarda, iniş çıkışlarla ve duraklamalarla ortaya çıkmıştır (Özdek, 2011, s. 93).

Yukarıdaki argümana ek olarak, kapitalizm ile demokrasi arasındaki ilişkinin her zaman örtüşebildiğine ve demokrasiyi 'kapitalizmin en iyi olası siyasal kabuğu'³¹ olarak kabul eden yargılara ilişkin de bir değerlendirme yapılmalıdır. Demokrasi, daha doğru bir ifadeyle, liberal demokrasi, toplumsal mücadelelerle şekillenen güçler dengesinin yaratılması ve yeniden üretilmesini mümkün kılan enstrümanları içerir. Bu bağlamda, demokrasi birikimin dinamikleriyle uyumlu bir yasal çerçevenin oluşmasını ve korunmasını sağlayabilir. Demokrasinin bu nitelikleri bakımından kapitalist üretim tarzı ile arasında bir yakınlık kurulabilir. Fakat birikim rejimlerinin farklı dönemler ve farklı toplumlar açısından etki ve sonuçlarının değişebildiğinin kabulüne dayanan bir irdeleme, bu yakınlığın daimi olmadığını ve çelişkilerle dolu yapısını ortaya koyabilir (Jessop, 2008, s. 304-305).

Demokratik temelde örgütlenmiş bir anayasal devlet ve hükümet sisteminin varlığı, sermaye birikiminin yeniden üretimi için gerekli koşulların tesis edilmesini ve bunların korunmasını sağlayabilir. Diğer yandan, hegemonya krizinin ortaya çıktığı süreçlerde demokratik kurumlar bu işlevlerinin aksine sonuçlar doğurabilirler. Demokratik sorumluluğa/hesap verilebilirliğe ilişkin pratiklerle ve/veya yurttaş haklarına dair mücadeleler yoluyla bu kurumlar, biçimsel özgürlük ve eşitliğin kamusal alana yayılmasına, kısıtlı bağlamlarda da olsa demokratik katılım imkânlarının artmasına yol

---

³¹ Lenin, burjuva devletin demokratik örgütlenmesini, burjuvaziye işçi sınıfını bastırmanın, emekçi yığınları ezmenin imkânlarını sunan bir aygıttan öteye gidemediği gerekçesiyle eleştirmiştir (Lenin, 2012; Lenin, 2009). Ancak bizatihi devletin, piyasa başarısızlıklarını ve kapitalizme özgü yetersizlikleri telafi etmeye dönük işlevlerinin verili bir reçetesi bulunmazken; bu temele kurulan demokratik örgütlenmenin içsel çelişkileri ve krizleri çözmesi beklenemez.

açabilirler. 1838-1848 yılları arasındaki İngiliz işçi sınıfının mücadeleleri ve kısıtlı kazanımları bu tespiti örnek oluşturmaktadır (Hobsbawm, 2020a; Hobsbawm, 2021a).

Yukarıda verilen örnekte olduğu gibi liberal demokratik kurumlar/pratikler, yönetici sınıflarca amaçlanmamış olmasına rağmen, yurttaşlar topluluğunun üyeleri arasındaki temsil eşitsizliklerini kısıtlı ve biçimsel anlamda gidermiştir. Bu olgu, sanayi kapitalizminin ihtiyaç duyduğu yerel farklılıkların törpülenmesine ve kapitalist toplumsallaşma-kaynaşmanın gerçekleşmesine katkıda bulunmuştur. Ayrıca devletin sermayenin egemenliğine imkân veren demokratik siyasal yapılanması, toplumsal kaynaşmada ve siyasi sınıf tahakkümü³² sistemi içinde oluşabilecek kırımları önlemiştir (Jessop, 2018, s. 305). Meclisler gibi temsil yetkisi bulunan organlar başta olmak üzere, devleti oluşturan yapısal biçimler içinde birbiriyle çatışma halinde olan toplumsal güçlerin taleplerinin artan oranlarda temsili, sınıf ilişkilerinden doğan gerilimlerin ve çelişkilerin temsilciler arasında yürütülen müzakereler üzerinden ertelenmesi kapasitesini güçlendirmiştir (Özdemir, 2014, s. 55). Kapitalist üretim tarzına özgü çelişkileri sınırlı düzeyde erteleme veya alternatifler üretebilme kabiliyetine sahip bir demokrasi, belirli yasal ön koşulları taşımalıdır. Bu ön koşullar Jessop(2018)'a göre;

...örgütlenme özgürlüğü, konuşma özgürlüğü, seçme-seçilme özgürlüğü gibi kendine has kurumsallaşmaları olan özgürlükler; rekabetçi parti sistemi; (potansiyel) doğal yöneticilerin devir daimi; tek başına ya da koalisyon yoluyla hükümet kurma; yasama ve yürütme üzerinde parlamenter denetim; yasama ve yürütmenin seçmene ve kamuoyuna karşı sorumluluğu biçiminde sıralanabilir... (s. 305).

Demokrasinin kapitalist üretim tarzı ile olan “seçmeci yakınlığının (Jessop, 2018, s. 307)” gelişimini ve dönüşümünü anlamlandırabilmek için yukarıda verilen ön koşulların/mekanizmaların oluşumunu ve içeriğini etkileyen yapısal koşullar da dikkate alınmalıdır.³³ Bu bakımdan demokrasinin içeriğini oluşturan kavram ve mekanizmaların

³² Siyasi sınıf tahakkümü, kapitalist devletin mevcut sınıf ilişkilerini sürdürmeye veya yeniden düzenlemeye, ekonomik sömürü koşullarını güvenceye almaya ve daha temelde kapitalist birikimin koşullarını tehdit etmeyen bir toplumsal bütünlüğü sağlamaya dönük işlevlerinin sunduğu olanaklarla, hâkim sınıfların diğerleri karşısında üstün gelmesini ifade eder (Jessop, 2018, s. 152-157; Jessop, 2001). Siyasi sınıf tahakkümü, ekonomik ve ideolojik sınıf tahakkümüyle eklenerek sınıf egemenliğinin ekonomi ve ekonomi-dışı koşullarını sürdüren sosyal bütünlüğün yeniden üretilmesini mümkün kılar.

³³ Vurgu bana aittir.

ortaya çıkışı; toplumların farklı birikim rejimleri içindeki özgül tarihsel yapıları, eşitsiz ve birleşik gelişmenin zaman ve mekân bağımlı sonuçları ve toplumsal güç ilişkileri gibi unsurlarla birlikte değerlendirilmelidir. Çalışmanın sonraki bölümlerinde bu noktaya ilişkin açıklamalarda bulunulacaktır. Ancak bulunduğumuz noktada, demokratik siyasal rejime dair bazı ön saptamalarda bulunmak faydalı olacaktır.

İlk olarak bahsedilmesi gereken nokta, bir siyasal rejim olarak demokrasinin ulusal egemenlik nosyonu üzerine kurulduğudur (Keyman, 2022, s. 63). Klasik liberal demokrasinin normatif ifadesinin ilk örneklerinden olan 1789 tarihli İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin "*egemenliğin ulusa ait olduğu, hiçbir kuruluş veya bireyin açıkça ulustan kaynaklanmayan bir yetkiyi kullanamayacağı*" na ilişkin üçüncü maddesi, temsili liberal demokrasinin esaslarını ortaya koymuştur (Balibar, 2016b, s. 71; Balibar, 2017, s. 30).

1789 Bildirisine göre, ortak aidiyetler etrafında bir araya gelen ve üyelerinin her biri hukuki(biçimsel) olarak eşit kabul edilen yurttaşlar, kendilerini ilgilendiren siyasal kararların alınması sürecine katılmak bakımından evrensel bir yetkiye sahiptirler. Ancak normatif düzenlemelerle siyasal karar alım süreçlerine hukuken eşit olarak katılma hak ve yetkisinin tanınması, farklı toplumsal güçlerin taleplerinin devlet içinde aynı oranda temsil edilebileceği anlamına gelmemektedir. Nitekim Fransız Devrimi(1789)'nin ilk anayasası olan 1791 Anayasasında siyasal katılım hakkı mülk sahibi, vergi veren ve ücret karşılığında başkalarının hizmetine girmemiş olan "*aktif yurttaşlar*"³⁴ tanınmıştır (Hobsbawm, 2020a; Balibar, 2016b). 1791 Anayasası'nda düzenlendiği haliyle aktif yurttaşlık, biçimsel eşitlik ilkesiyle çelişkili biçimde, yurttaşların siyasal katılım hakkının/yetkisinin mülkiyet ve iktisadi güç esasına dayandırılmasının normatif ifadesini oluşturur (Özdek, 2011, s. 66).

Balibar'a göre, böyle bir düzenleme, hukuken eşit olduğu varsayılan yurttaşların temsili ilkesini anlamsız ve fiili olarak geçersiz hale getirmiştir (Balibar, 2016b, s. 56).³⁵ 1793

³⁴ Aktif yurttaşlığa ilişkin düzenleme için bkz. 1791 Anayasası, III. Başlık, I. Bölüm, II. Altbölüm.

³⁵ Bentham ve Mill gibi düşünürler, oy hakkına sahip olan kitlelerin burjuva sivil toplumuna karşı feodal devletten daha büyük bir tehdit oluşturabileceklerini ve sivil topluma müdahale etmenin

Anayasası ve devamındaki düzenlemelerde, yurttaşlığa ilişkin aktif-pasif yurttaş ayrımı kaldırılmıştır. Ancak toplumsal taleplerin devlet aygıtları içindeki temsilinin gerçek içeriğini sınıflararası mücadeleler, iletilen taleplerin temsil ettiği güçlerin büyüklüğü ve güç kullanımının sınırları gibi bir dizi etken oluşturmuştur. Çoğunluğun yoksul ve emek-gücünü satarak yaşamını sürdüren emekçiler, azınlığın ise mülk sahipleri olduğu toplumlarda temsilin ve temsilcilerin seçilmesinde (oylar eşit sayılsa da) güçlerin eşit olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira ulusal egemenliği kullanmaya yetkili organların oluşumu, işleyişi, temsilcilerin ve görev alanlarının belirlenmesi gibi usuller, kapitalist toplumun içine işlemiş sınıf ve sömürü ilişkilerinden ayrı tutulamaz (Carnoy, 2015, s. 206).

Sonraki bölümlerde konuya ilişkin kapsamlı değerlendirmeler yapılacaktır ancak gelinen noktada konuyla bağlantısı bakımından yurttaşların siyasal katılımı ve temsiline dönüşümüne ilişkin birkaç hususun dile getirilmesi gerekir. Biçimsel-temsili liberal demokraside temsil edilenlerin siyasal karar alım süreçlerine katılma kapasitesi, neoliberal politika setleri ve sivil toplumun plüralist söylemlerle yeniden kurgulanmasının siyasal katılımı anlamsızlaştırması gibi olguların varlığına bağlı olarak zayıflamıştır. Buna ek olarak, siyasete girmenin gerekliliklerin, parti propagandalarının ve partiler arası rekabetin büyük miktarlarda fon tahsisini gerektirmesi, siyasetin giderek oylarla satın alınan bir meta haline gelmesine yol açmıştır. (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 58).

Siyasetin metalaştırılmasının yanında, belirli politik eylemler ve kurumsal düzenlemelerden kaynaklanan engellerin de demokratik katılım kapasitesi üzerinde etkileri bulunmaktadır. Kimi politik eylemler ve kurumsal düzenlemeler, belirli toplumsal güçlerin temsilcilerinin seçim süreçlerine dâhil olmasını güçleştirebilir ve/veya seçilmiş temsilcilerin yürütmeyi denetleme olanaklarını sınırlayabilir. Bu önermeye, seçim bölgelerinde seçim sürecine ve sonuçlarına hile karıştırma, yeni partilere karşı var olan

---

de ötesinde devlet iktidarında bulunan kolektif şiddet araçlarını burjuva toplumsal düzenini değiştirmek için kullanabileceklerini iddia etmişlerdir (Carnoy, 2015, s. 310). Balibar, sermaye birikim dinamiklerinin gerekliliklerinin siyasetteki yansımaları olarak temsili demokrasiyi anlamsız kılan düzenlemelerin, Bentham ve Mill gibi faydacılarda görülen türden bir “temsili ve aynı zamanda demokrasi nefreti” olduğunu savlamaktadır (Balibar, 2016b).

partiler lehine oylama sistemleri uygulama, belirli partilere devlet desteği sağlama, kitle iletişim araçları ve medya kanallarının da dâhil olduğu skandallara başvurma gibi eylemler/düzenlemeler örnek verilebilir (Jessop, 2008, s. 239). Aktarılan örneklerle sınırlı olmayan eylemler/düzenlemeler, liberal temsili demokrasinin temsil ve siyasal katılım-denetim olanakları bakımından sınırlılığını ve bunu sınırlı kapsamın dahi sürekli saldırı altında olduğunu ortaya koyar (Jessop, 2008, s. 254).

Yukarıda demokrasinin ulusal egemenlik nosyonu üzerine kurulduğu ifade edilmiştir. Aktarılanlara ek olarak, demokrasinin kurumsal temeliyle ilişkisi bakımından, özgürlük ve eşitlik kavramlarının liberal demokrasi kuramı ve hukuk ideolojisi içinden edindiği anlamların da irdelenmesi gerekir. Klasik liberal anlatılarda özgürlük; bireyleri devlet gücünün keyfi kullanımından ve siyasal baskılardan koruyan, anayasal sınırlar dâhilinde belirli bir amaç veya menfaat doğrultusunda eylemde bulunma serbestisi olarak ifade edilir (Erdoğan, 2005, s. 28). Bu bağlamda halk oylaması, siyasi parti üyeliği, kamu hizmetlerine girme, dilekçe, seçme, seçilme, bilgi edinme hakları gibi siyasal hakların yanında; örgütlenme, ifade, düşünce hürriyeti gibi özgürlükler liberal demokrasinin temelini oluşturur (Zabunoğlu, 2012, s. 12-13). Liberal anlatı içinden özgürlük, genellikle “negatif özgürlük”³⁶ olarak, yani özerklik ve serbestiye referansla kavramsallaştırılır (Erdoğan, 2005).³⁷ Aşağıda, klasik liberal öğretisi içinden başlıca düşüncülerin negatif özgürlük ve biçimsel eşitliğe ilişkin görüşlerine kısaca yer verilecektir.

Klasik liberal öğretinin önemli temsilcilerinden T. Hobbes’a göre özgürlük, bireyin doğal hukuktan kaynaklanan hak ve yetkileriyle uyumlu bir biçimde ve iradesi doğrultusunda hareket etmesinin dışsal engeller³⁸ tarafından engellenmemiş olmasıdır (Skinner, 2018, s. 209; Hobbes, 2016). Bireylerin toplumsal ve siyasal bir düzende özgür olabilmesi için

³⁶ Negatif özgürlük kavramı, sistematik olarak ilk kez T. H. Green tarafından kavramsallaştırılmış, daha sonra Isaiah Berlin tarafından eylemlere karşı müdahalenin bulunmaması ve bireyin seçim yapma imkânına/hakkına sahip olması bağlamında formüle edilmiştir. Yazara göre özgür insan, hem eylemlerinde herhangi bir müdahale ile kısıtlanamayan hem de belirli bir şeyi yapmakta veya yapmamakta tercihte bulunabilen kişidir (Hardy, 2002, s. 169-178).

³⁷ Vurgu yazara aittir.

³⁸ Yazar, bununla doğada veya failin asli mahiyetinde bulunan ve bedeni-fiziksel açıdan güçsüz bırakacak etkiler doğuran bir engeli kastetmiştir. *De Cive*’de yazar, dışsal engellere ek olarak keyfi engellerin de özgürlüklerin kullanılmasını imkânsız kılabileceğini kabul ederken, Leviathan’da bu görüşünden vazgeçmiştir (Hobbes, 2016; Hobbes, 2018; Skinner, 2018).

egemen iradenin koyduğu sınırlar dâhilinde medeni hak ve özgürlüklerinden fiilen yararlanıyor olması yeterlidir. Hobbes için medeni hak ve özgürlükler, genel olarak alım-satım özgürlüğü ve sözleşme yapma özgürlüğü gibi piyasaya ilişkin özgürlükleri ifade eder (Küçük, 2003, s. 15-16). Eşitlik ise düşünürün perspektifinden, bireylerin bir toplum sözleşmesiyle egemenliği devrettikleri hükümdar ve hükümdarın koyduğu yasalar karşısında, sınıflarına veya statülerine bakılmaksızın eşit sayılmalarıdır.

Klasik liberalizmin diğer bir temsilcisi J. Locke'a göre ise özgürlük, devletin ve hukukun meşruluğunun altında yatan özel mülkiyet özgürlüğüdür (Locke, 1980). Yazar, anayasal bir sistemde tanınan özgürlüklerin temelde özel mülkiyetin korunmasına yönelik olduğunu savunur. Söz konusu anayasal özgürlüklerin başında da mülkiyet, sözleşme, girişim özgürlüğü gelir. Yazara göre mülkiyetin temelinde, eylemlerinin ve çalışmalarının sahibi, kendisinin efendisi olan birey vardır (Akarsu, 1961, s. 76; Locke, 1980). Mülkiyeti yaratan, akıl ve iradesini kullanarak kişinin çalışmasıdır. Bu bakımdan, Locke'un perspektifinde özgürlük, kişinin çalışarak yarattığı mülkiyetin yasal sınırlar dâhilinde korunması doğrultusunda eylemlerde bulunma veya bulunmama serbestisini ifade eder. Özgürlük anlayışının temelinde mülkiyetin yer alması, Locke'un eşitliğe ilişkin görüşlerini de ortaya koyar. Yazara göre, bireyler en aşağıda veya en yüksekte olmalarına bakılmaksızın tabii olarak eşittirler, güç ve zenginliklere erişimin koşulları herkes için aynıdır.

Yukarıda Hobbes ve Locke'un görüşleriyle örneklendirilen klasik liberal öğretinin özgürlük anlayışının, kişileri serbest piyasa sisteminin kurallarına göre davranmaya yönelten bireysel bir serbestiyi ifade ettiği söylenebilir. Ancak Marx (2020)'a göre, klasik liberal demokrasinin sunduğu mekanizmalar içinde yurttaşlar topluluğunun çoğunluğunu oluşturan emekçiler iki bakımdan özgürdür. İlk olarak, emek gücünü kime satacağını belirlemekte özgürdür. İkinci olarak, ücretli emeğin sunduğundan farklı geçim imkânı sağlayacak üretim araçları (örneğin toprak) üzerindeki hâkimiyetten kurtarılmış ya da özgürleştirilmişlerdir (Marx, 2020, s. 171). Tüm olanaklarından yoksunlaştırılan emekçiler, sosyal eşitsizliklerin varlığı altında ve biçimsel eşitlik esasında hukuken bu özgürlüklere sahip olabileceklerdir.

Reel(biçimsel olmayan) eşitliğin yokluğunda, özgürlük bir sınıfın/grubun diğerleri üzerindeki üstünlüğü veya hâkimiyetinin uygun adı olurken, yurttaşlar da mülkiyete atıfla tanımlanan özgürlük ve eşitliğin soyut taşıyıcısı olarak kavramsallaştırılır (Marx, 1997; Balibar, 2016b, s. 89). Özgürlük ve eşitliğin soyut tanımları karşısında, kapitalizmin tarihsel dönemleri boyunca, özgürlüklerden ve siyasal katılım olanaklarından dışlanmış emekçi yurttaşların mücadeleleri de reel eşitlik ve özgürlüklerin kazanılması taleplerini içermiştir (Hobsbawm, 2021a).

Özgürlük ve eşitlik kavramları bakımından, Rousseau'nun toplum sözleşmesi kuramını Hobbes ve Locke'tan ayrı bir noktaya yerleştirmek gerekir. Yazara göre özgürleşme, bir toplumsal sözleşme kapsamında bireysel iradenin, ait olduğu yurttaşlar toplumunun kolektif mutluluğu için genel iradeye bırakılmasını; toplumsal özgürlüğe ulaşmak amacıyla doğal özgürlüklerden vazgeçilmesini ifade eder (Carnoy, 2015, s. 40-41; Rousseau, 2020, s. 18). Rousseau'ya göre, toplumun kolektif varlığının korunması için bireyin kendini sınırlaması olarak özgürlük, eşitlikten ayrı ele alınamaz. Eşitlik, gücün hiçbir zorbalığa kaçmaması ve varlık bakımından hiçbir yurttaşın ne başkasını satın alacak kadar zengin ne de kendini satmak zorunda olacak kadar yoksul olmaması durumudur (Rousseau, 2020, s. 48-49; Rousseau, 1990, s. 177-178). Ancak yazarın mülkiyetin “tüm yurttaş haklarının en kutsalı ve bazı bakımlardan özgürlükten bile daha önemli ve sivil toplumun gerçek dayanağı” olduğu varsayımını benimsediği de belirtilmelidir (Balibar, 2016b, s. 119).³⁹

Klasik parlamenter sistem mantığı içinde özgürlük; bir serbesti değil, yurttaşların kendi iradeleri tarafından yapıldığını farz ettikleri normlar aracılığıyla kendi hareket alanlarını daraltmayı kabul etmeleridir (Özdemir, 2014). Yurttaşlar, kendi kolektif varlıklarını yeniden üretmek maksadıyla kendi iradelerini sınırladıkları için özgürdürler. Bu bakımdan özgürlük, istediğini yapma değil, toplumsal olanı koruma gayesiyle kişisel istek ve çıkarlarını sınırlama becerisidir (Özdemir, 2014, s. 50). Bu görüşten hareket edildiğinde demokrasinin, yurttaşlar toplumunun kendi kolektif varlığını ilgilendiren siyasal kararların oluşum sürecine bir kısım özgürlüklerinden feragat ederek katılması

---

³⁹ Vurgu yazara aittir.

kapasitesini ifade ettiğini söylemek mümkündür (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 57). Ancak II. Dünya Savaşı sonrasında sermaye birikiminin koşullarının dönüşümü, demokrasinin bu kapasitesinin zayıflamasını da beraberinde getirmiştir.

Anılan dönemde, toplumsallığın yeniden üretimini mümkün kılan ortak bir iyinin varlığının ve devletin buna ilişkin yükümlülüklerinin olumsuzlanmasına dayanan fikirler güçlenmiştir. Ayrıca bir sermaye grubu birden fazla devlette temsil edilebilirken ve devlet aygıtları içinde de birden fazla sermaye grubunun talepleri siyasal kararlara dönüşmeye başlamıştır. Buna ek olarak, hâkim anlatılar içinde halk iradesinin tam temsil edilmesinin mümkün olmadığına ilişkin vurguların güçlenmesi, yurttaşların temsil edilmesi fikrini değersizleştirmiştir (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 383-384). Oysa temsil sistemi, yurttaşların siyasal kararlara/emirlere neden uyması gerektiği sorusuna ve siyasal iktidarın meşruiyetinin dayanağı meselesine üretilen en yaygın cevaptır. İktidar meclis üzerinden yurttaşlara mâl edildikten sonra, bu iktidarın devlet iktidarına dönüşerek her kullanımda yeniden üretilmesi, genişlemiş temsil kurumunun⁴⁰ sağladığı meşruiyet yoluyla olacaktır (Özdemir, 2014, s. 50).

Temsil kurumuna ilişkin yukarıda bahsedilenlere ek olarak, cumhuriyet ile yurttaş arasındaki bağa ilişkin açıklamalarda bulunmak gerekir. Cumhuriyet, yurttaşlar topluluğunun bütünlüğünün dayandırıldığı unsurların içeriğini belirlemesi nedeniyle, yurttaşlıkla birlikte düşünülmelidir. Cumhuriyet, eşit haklara sahip olduğu varsayılan yurttaşlar topluluğundan iktidarını alan ve kendisine yönelen talepleri biçim belirlenimli olarak siyasal iktidara dönüştüren bir alana ait biçimin en genel yapılanmasıdır (Özdemir, 2014). Bunun yanında (ki bu cumhuriyetin statik tanımına denk düşer) ve ötesinde, dinamik anlamıyla cumhuriyet gücünü aldığı yurttaşlara kapitalist toplumsal formasyonlara için çelişkilerin varlığına rağmen toplumsal hayatın olduğu haliyle neden

---

⁴⁰Parlamentarizm, korporatizm, kayırmacılık, çoğulculuk ve devlet aklı gibi biçimlerle dayanan temsil mekanizmasının edindiği içerik ve biçim, temsil edilme çabası içindeki güçlerin kimlik ve örgütlenmeleri, buna bağlı olarak yurttaşlığın somut içeriği üzerinde doğrudan etkiyi haizdir (Özdemir ve diğerleri, 2019; Jessop, 2018). Sayılan biçimler, (tarihsel bağlamları içinde) ikinci bölümde kısaca değerlendirilecektir.

istenilir ve gerekli olduğunu anlatan bir proje, geleceği birlikte inşa etmeye yönelik bir tasarımdır (Özdemir, 2014, s. 57).

Tam da bu nedendir ki, bugünkü anlamıyla, nerede cumhuriyet varsa orada yurttaş bulunmak durumundadır (Özdemir ve diğerleri, 2019). Zira cumhuriyet; yurttaşlığın kapsamını, yurttaşlar toplumun bütünlüğünün dayanacağı ortak aidiyetleri, yurttaşların temsil biçimini ve ilgili toplumsal formasyonlardaki mevcut halleriyle yurttaşların haklarının meşruiyetini ve içeriğini devamlı olarak yeniden belirlemek suretiyle bir toplumsallık üretir. Cumhuriyetin bu niteliği sebebiyle vatandaşlık, cumhuriyet ve onun yurttaşları arasında kurulduğu düşünülen basit bir hukuki bağa indirgenemez (Özdemir, 2014). Zira yurttaşları var eden, değerle yüklü, ortak geçmiş tahayyülü ve gelecek inancı içerisinde yaratılan ortak aidiyetler ve yurttaşların birbirine karşı duyduğu sadakatin yarattığı kolektif bilinçtir. Kurulan hukuki bağdan, yurttaşların bu kolektif bilinç ve aidiyetlerinin dışlanması, devlet iktidarının meşruiyet dayanaklarının da aşınması anlamına gelir.

Dinamik haliyle, yani proje olarak cumhuriyet gücünü aldığı yurttaşlara kapitalist formasyonlara içkin onca çelişkiye rağmen toplumsal hayatın, olduğu haliyle, neden istenilir ve gerekli olduğunu anlatır. Özdemir (2019)'e göre bir proje olarak cumhuriyet,

“...temsili meclislerce üretilen normların vatandaşların kendi kolektif varlıklarını koruyup geliştirecek şekilde yapıldığı inancını genelleştiren temel mekanizmalardan biri olarak, devletin toplumsal bütünlüğün yeniden üretilmesi işlevini belirler... Cumhuriyetin (bir biçimin uygun adı olmanın yanında ve ötesinde) bir projenin adı olmasını sağlayan dinamik niteliği, yurttaşlığın kapsamını, yurttaşlar topluluğunun bütünlüğünün dayanacağı ortak aidiyeti ve dolayısıyla ete kemiğe bürünmüş haliyle ilgili toplumsal mevcut yurttaşların temel haklarını oluşturan hakların meşruiyetini ve içeriğini belirler (s.56).”

Yukarıda aktarılanlara ek olarak, sermaye birikiminin ulusal sınırlar içerisinde tutarlı olarak sürdürülebilmesi için de orta ve uzun vadede istikrar üretebilen hâkim bir cumhuriyet projesinin ortaya çıkmış olması gerekir. Ancak hâkim bir projenin yokluğunun sadece sermaye birikiminin sürdürülmesi üzerinde etkileri bulunmamaktadır. Toplumsal bütünlüğü üretebilme imkânına sahip bir cumhuriyet projesinin yokluğunda, temelde toplumsallık ve buna bağlı olarak hâkim bir geçmiş anlatısı ve gelecek tasavvuru

bulunmaz. Cumhuriyetin, yurttaşları kısıtlayan düzenlemelerin onların kendi kolektif varlıklarını ve geleceklerini koruyacak şekilde yapıldığını izah edememesi, devlet iktidarının meşruiyetini zayıflatır. (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 63). Yurttaşları temsil edecek bir proje ve buna bağlı iktidar örgütlenmesinin yokluğuyla meydana gelen temsil krizinin devletin mevcut düzenleme tarzları içinde çözülememesi ise verili birikim rejiminin krizini doğurabilir.

Sonuç olarak, ortaya çıkışı ve dönüşümü bakımından kesintiler ve iniş çıkışlarla dolu demokrasi ile kapitalizm arasında paradoksal bir ilişki mevcuttur. Devletin demokratik temsil temelinde örgütlenmesi, sermaye birikiminin dinamiklerine bağlı olarak, kimi zaman sermaye gruplarının kimi zaman da (sınırlı düzeyde de olsa) emekçi kitlelerin menfaatlerine sonuçlar doğurmuştur. Demokrasinin kurumlarının/pratiklerinin hangi sınıfların menfaatine olacağına ilişkin ön verili bir program olamayacağı gibi doğrudan bu kurum ve pratiklerin kendileri de farklı toplumsal formasyonlar bakımından farklılık gösterirler. Daha açık bir ifadeyle, demokrasinin ortaya çıkış biçimleri ve içerimleri yahut demokrasinin belirleyeni; ülkelerin tarihsel ve coğrafi özgüllüklerine, kendi iç dinamiklerine, uluslararası iş bölümüne eklenme biçimlerine göre değişebilir. Ancak kapitalist devletin demokratik örgütlenmesinin, belirli özgüllükleri içeren farklı temsil biçimleriyle kurumsallaşmış olsa da, ulusal egemenlik temeline dayanması, kaynağını ulustan alması gerekir (Özdemir, 2014).

Temsili demokratik örgütlenmede yurttaşların devlet aygıtları⁴¹ içinde kolektif varlıklarının yararına olması beklenen siyasal kararların alım sürecine katılma kapasitelerine ilişkin vurgu noktaları, sermaye birikiminin dinamiklerine ve taleplerin üretildiği menfaat gruplarının dâhil olduğu toplumsal güçler dengesinin aldığı farklı içerik ve boyutlara göre değişiklik gösterir (Jessop, 2009). Bu bakımdan, demokrasinin dönemler arası seyri doğrusal bir düzlemde gerçekleşmez.

Toplumsal çelişkilerin temsil mekanizmaları içinde ertelenebilmesi/baskılanmasının olanaklı hale gelmesiyle bir dönem kolektif siyasal katılım ve uzlaşa öne çıkabilir. Başka

---

⁴¹ Bunlar güçler birliğine dayalı meclis hükümeti, güçler ayrılığına dayalı parlamenter sistem veya başkanlık sisteminin kurum ve mekanizmaları olabilirler.

bir dönemde ise ortak iyinin kestirilemezliği söylemleri ve temsilin giderek güçleşmesi karşısında, bireysel hak ve özgürlüklerin yüceltilmesi söz konusu olabilir. Dolayısıyla toplumsal, siyasal ve ekonomik dönüşümlere karşı toplumsal güçler tarafından verilen tepkiler, demokratik kazanımların ortadan kalkmasına yol açacağı gibi bunların güçlenmesini de sağlayabilir. Her iki durumda da demokrasinin, kapitalist üretim tarzının içsel çelişkileriyle çevrelendiği ve değişen güçler dengesine bağlı olarak içerik edindiği söylenebilir.

Söz konusu çelişkili birlik içinde, kapitalist devlet iktidarının ve meşruiyetinin dayandığı toplumsallığın yeniden üretimini sağlayan mekanizma olarak temsil de bu çerçeve içinden açmazlarla doludur. Zira toplumsal taleplerin temsilinin gerçekleştiği kurumlar ya da alanlar, sınıflararası güç ilişkilerinden ve hukuken sağlanan soyut eşitliğin örttüğü toplumsal eşitsizlikten azade değildir. 1791 Anayasası'nın aktif yurttaşlık anlayışı, sonradan yürürlüğe giren düzenlemelerde yer almasa da kapitalist toplumsallığın temeline gömülü (sermaye ve emek arasındaki gibi) temel çelişkiler, zaman ve mekân bağımlı sonuçlarıyla birlikte varlığını sürdürmektedir.

Kapitalizme içkin sınıfsal eşitsizliklerin bireyler arası eşitsizlik ilişkisi olarak yeniden üretilmesi (Balibar, 2016b, s. 92), yurttaşların siyasal katılımı ve temsilinde de eşitsiz etki ve sonuçların doğmasına neden olur. Ayrıca yoğun rekabet baskısı altında, sermaye gruplarının toplumsallığa dair ne varsa metalaştırma sürecine tabi kılmaya dair eğilimleri, bu eşitsizliklerin derinleşmesine ve siyasal katılım kapasitesinin zayıflamasına yol açmıştır. Nitekim siyasete katılmak için (seçim propagandaları gibi) gerekli hazırlıkların ve siyasetçilerin kamuoyuna sunulmasının yüksek miktarda sermayeyi harekete geçiremeyecek kesimler açısından gittikçe zorlaşması, siyasetin oylarla satın alınan bir meta haline dönüşmesine yol açmıştır (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 58). Siyasetin metalaştırılması süreci, yurttaşlar toplumunun siyasal katılımı, temsili ve devlet iktidarının meşruiyeti gibi kavramlar bağlamında çalışmanın ilerleyen bölümlerinde detaylı olarak ele alınacaktır.

Demokrasinin, toplumsal çelişkileri parlamentoya çekerek erteleyebilme kapasitesinden yukarıda bahsedilmişti. Ancak toplumsal çelişkileri temsili demokrasi kurumları

içerisinde erteleyebilme, demokratik olarak örgütlenmiş bütün kapitalist devletler bakımından tipik bir özellik değildir. Dışarıdan kaynak aktarımının bulunmadığı, aksine borçlanmalar nedeniyle uluslararası kuruluşlara kaynak aktarıldığı, içeride üretilen değerlerin yetmediği (az gelişmiş ya da gelişmekte olan) toplumsal formasyonlarda, toplumsal çelişkilerin devleti oluşturan yapısal biçimler içinde temsil bulması ve ertelenebilmesi oldukça zordur (Özdemir, 2014, s. 55). Nitekim bu ülkelerde temsilin, (kimlik esasına dayandırıldığı durumlarda dahi) sınıfsal temsile dönüşmesi, yani sınıfsal çelişkilerin ve mücadelelerin temsil mekanizmaları içinden engellenememesi olasılığı daima mevcuttur.

Çelişkilerin ertelenemediği ya da gizlenemediği noktalarda ise temsil krizinin ortaya çıkması muhtemeldir. Mevcut birikim rejiminin sunduğu yordamlar içinden aşılabilmesi halinde kriz, içeriği zorunlu olarak ekonomik olmamakla birlikte, birikim tarafından koşullandırılan ve belirli bir kesimin kendi özel çıkarlarını toplumun genel çıkarı olarak sunabilmesine gönderme yapan hegemonyanın krizine evrilebilir (Jessop, 2009, s. 127-128; Jessop, 2008). Tutarlılık ölçütünün bir gerekliliği olarak, bu argümanın temellendirilmesinde, devletin temsili demokratik örgütlenmesinin farklı toplumsal formasyonlar ve birikim rejimleri içinde ürettiği özgül etkiler hesaba katılmalıdır. Çalışmanın ikinci bölümünde, bu argümana detaylı olarak yer verilecektir.

Buraya kadar, ilk olarak yurttaşlığın kapitalist üretim tarzını dayatan toplumsal koşullara paralel olarak ortaya çıkışından bahsedilmiştir. Bu kapsamda yurttaşlık, kapitalist üretim ilişkilerinin hâkim hale geldiği ve feodal bağlılıkların aşındığı bir dönemde, biçimsel eşitlik temelinde ve ortak aidiyetler/değerler, somut pratikler ve söylemler etrafında oluşmuştur. Dolayısıyla yurttaş, belirli bir tarihsel dönemde ve mekân üzerinde ortaya çıkmıştır. Yurttaşın varlığından söz edebilmek için ilgili zaman ve mekâna özgü bir seri hususa bakmak gerekir (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 73). Bu bağlamda, yukarıda kapitalist devletin siyasal varlığını yurttaşların ortak aidiyetlerine dayalı bir ulus telakkisi temelinde örgütlenmesine yer verilmiştir.

Ulus kavramı ve uluslaşma süreçleri, kapitalizmin gelişiminde yerel farklılıkların törpülenmesiyle ilişkili olarak ortaya çıkmıştır. Uluslaşma süreçleri, ilgili toplumların

tarihsel yapılarına ve sermaye birikiminin değişen dinamiklerine bağlı olarak, devamlı surette yeni içerikler edinir. Gelineen noktada, ulus biçiminin kapitalist toplumsallığın ortaya çıkarılmasında etkili olduğunun kabulüyle birlikte; kapitalizmin yeniden üretimini sağlayan yegâne toplumsallaşma biçimi olmadığı söylenebilir (Jessop, 2018; Özdemir ve diğerleri, 2019). Buna ek olarak, ulusun dayandığı tarihsel unsurların, toplumların dayanışma ve ortak var olma biçimlerinin salt kapitalizmin ürünü olmadığı; ancak bunların kapitalist üretim ilişkilerinin basıncı altında yeniden şekillendiği de ifade edilmelidir.

Yurttaşlıktan bahsedebilmek için, ulus kavramının ardından, bakılması gereken diğer bir husus egemenliğin beşerileşmesi olgusudur. Kapitalist üretim tarzının hâkimiyetiyle, egemenliğin kaynağı feodal ayrıcalıklar ve birtakım kutsallıklardan arındırılmıştır. Egemenlikte meydana gelen bu dönüşüm, aristokrasinin ayrıcalıklarının meşruiyetini aşındırmıştır. Kapitalist devlet iktidarı, ayrıcalıklar ve kutsallıklar yerine, yurttaşlar toplumuna ait kabul edilmek suretiyle meşru sayılmıştır. Yurttaşlar ulusal egemenliğin sahibidirler; ancak bu egemenlik temsil dolayımıyla devlet aygıtları tarafından kullanılır. Dolayısıyla temsilin gerçekleşmesi, devletin meşruiyetinin sağlanması bakımından hayatidir. Bununla bağlantılı olarak, devletin meşruiyeti ve yurttaşlar toplumunun bütünlüğü hâkim bir cumhuriyet projesini gerektirir. Nitekim cumhuriyet, yurttaşların temsiline, bu temsiline biçiminin, temsil edilenin ne olduğunun her gün yeniden belirleneceği bir toplumsallık üretir (Özdemir, 2014, s. 58). Bu açıdan ele alındığında, sonuç olarak, yurttaşsız cumhuriyet, cumhuriyetsiz yurttaş olmayacağı söylenebilir (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 72).

Buraya kadarki kısımda, yukarıda yer alan değerlendirmeler açıklanmaya ve çalışmanın diğer bölümlerinde aktarılan süreçlerle bağlantı kurmaya çalışılmıştır. Bundan sonraki kısımda ise başlıca yurttaşlık kuramlarına yer verilecektir.

1.2. YURTTAŞLIĞA KURAMSAL YAKLAŞIMLAR

Yurttaşlık, toplumların tarihsel yapılarına, sermaye birikiminin değişen dinamiklerine ve devletin değişen dinamikler doğrultusunda yeniden-tanımlanması, örgütlenmesi ve yeni

işlevler edinmesine dayalı süreçlere bağlı olarak, farklı içerikler ve kurumsal biçimler edinir. Ortak aidiyetler üzerine kurulu uluslaşma süreçlerinin bir kez meydana gelmekle tamamlanan ve kendiliğinden devam eden bir süreç olmaması; yurttaşlar topluluğunu bir arada tutan unsurların, kapsama ve dışlama pratiklerinin de sürekli bir tartışmanın konusu haline gelmesinde etkili olmuştur. Bu bağlamlarda yürütülen tartışmaların sonuçlarından biri de yurttaşlığın birtakım ölçütlere dayanılarak, türlerine ayrılarak incelenmesi olmuştur. Söz konusu yaklaşımlara, yurttaşlığa ve yurttaşlı devlet arasındaki bağın kavranışına göre yapılan ayrımlar doğrultusunda, aşağıda kısaca yer verilecektir. Çalışmanın bu kısmı, yurttaşlığa ilişkin temel ve yeni yaklaşımları irdeleyerek, yurttaşlığın kavramsal çerçevesi ile farklı söylemler içinde ortaya çıkan yurttaşlık kuramları arasında bağlantı kurmayı amaçlamaktadır.

1.2.1. Temel Yaklaşımlar

Yurttaşlığa ilişkin temel yaklaşımlar, yurttaşlar toplumunun farklı söylemler içinden farklı içerikler edinen bütünselliğine, diğer bir ifadeyle yurttaşların bir aradalığının kabulüne dayanan yaklaşımlar olarak kavramsallaştırılabilirler. Vurgu noktaları takip edilen söylem ve izleklere bağlı olarak değişmekle birlikte, bu yaklaşımlar genel olarak yurttaşları siyasal ilişkilerin temeline koyarlar. Anılan yaklaşımlara ve bu yaklaşımların içeriğine aşağıda kısaca yer verilmiştir.

a) *Liberal Bireyci Yurttaşlık*: Klasik liberal söylem, bireye ontolojik, epistemolojik ve ahlaki bir öncelik atfeder ve yurttaşlığı devletle kurulan hukuki ve siyasi bir ilişki neticesinde doğan bir statü temelinde tanımlar. Bu yaklaşıma göre, vatandaş statüsü, bireysel hakların korunmasını sağlar ve bireylere asgari düzeyde ödevler yükler. Siyasal eylemde bulunma veya kamusal karar alım süreçlerine katılma, liberal bireyci yaklaşıma göre bireylerin tercihinde olup, vatandaşlar devlet ve toplumun baskısı altında bulunmaktan kaçınmaktadırlar (Durgun, 2010, s. 67). Söz konusu perspektiften ilerlendiğinde, yurttaşlık bireyin ve birey özgürlüğünün birincilliği ve kutsallığına, devlet müdahalesinin sınırlılığına dayalı bir kurumsallaşma biçimine gönderme yapar (Schuck, 2002). Bu yaklaşım içinden yurttaş, kendi çıkarını önceleyen sözleşmesel ilişkiler haricinde, diğer ilişkiler ve başkalarının iradesi karşısında özgürleşmiş rasyonel bir birey

olup (Macpherson, 1962); devlet ile arasında mülkiyetin korunması temelinde gelişen bir bağ mevcuttur.

b) Cumhuriyetçi Yurttaşlık: Vatandaşlığın yalnızca anayasalarda biçimsel olarak tanımlanmasının ve haklar-ödevler yükleyen hukuki bir statü veya bağ olmasının ötesinde, bir *ethos*, toplumun kolektif varlığının sürdürülmesinin imkânlarını sağlaması beklenen bir yaşam tarzı olarak ele alındığı yaklaşımdır. Liberal bireyci yurttaşlığın aksine, cumhuriyetçi yurttaşlık anlayışında yurttaşlar arasındaki sosyal bağlar sözleşme temelli olmayıp, bir yaşam biçimi belirlemeye ve onu paylaşmaya dayanmaktadır. Yurttaş olmayı sağlayan, toplumsal dayanışmayı ve topluluğun birliğini yaratıp sürdüren şey, pratiğe duyulan kolektif bağlılıktır (Durgun, 2010, s. 70). Birlikte yaşam ülküsü temelinde yurttaşların birbiriyle kurdukları bağ, bu yaklaşım bakımından, ortak aidiyetlere ve değerlere bağlılık, aktif siyasal katılım gibi unsur ve mekanizmalara dayanır (Thun, 2016). Kimi yazarlar ise, yurttaşlar arasındaki bağlılığı devlet ve yurttaşlar arası sadakat ilişkisiyle değiştirmekte, devleti toplumsallığın aracı olmaktan çıkarıp aracı haline getirerek cumhuriyetçi yurttaşlık düşüncesine olumsuz bir anlam kazandırmaktadırlar (Dagger, 2002).

c) Toplulukçu(Cemaatçi) Yurttaşlık: Klasik liberalizmin toplumu kendi menfaatinin peşinde koşan bireylerin sayısal toplamı olarak ele almasının eleştirisini içeren bu yaklaşım, kültürel belirlenimlerle meydana gelen toplum karşısında bireyin ikincil olduğu ön varsayımına dayanır. Toplulukçu yurttaşlık anlayışı, yurttaşlığın ortaya çıkışında kültürel grupların bireyin değerlerini ve davranışlarını nasıl etkilediğine odaklanarak kültürel topluluğu/cemaati başlangıç noktası kabul eder (Thun, 2016, s. 25). Yurttaşlık da, bu perspektiften, kültürel olarak tanımlanmış bir topluluğa dayanır (Schuck, 2002). Anılan kurgu içinden yurttaş, topluluğu meydana getiren sosyolojik, kültürel unsurlara bağlı olarak kavramsal ve kurumsal içeriğini bulur (Delanty, 2002).

1.2.2. Yeni Yaklaşımlar

Yurttaşlığa ilişkin yeni yaklaşımlar ise ortak etnik kökene, ortak kültüre veya yurttaşların birbirine karşı kolektif bağlılığına ve yurtseverliğe dayalı uluslaşma süreçleri içinden

gelişen ulusal kimliklerin, özellikle 1970’li yıllardan itibaren sürekli olarak zayıfladığı ön kabulüne dayalı olarak ileri sürülmüşlerdir. Anılan dönemde büyüme oranları düşmüş, buna paralel olarak istihdam daralmış ve işsizlik artmıştır. Yurttaş hakları temelinde sağlanan kamusal yardımların azalması ve mevcut kamu borçlanmalarının başarısız bir maliyet kalemi olarak görülmeye başlanması; sermayenin uluslararasılaşmasıyla devlet içinde temsil edilen taleplerle yurttaşların menfaatleri arasındaki gediğin giderek büyümesi gibi belirleyenlerin varlığında, bireysel özgürlük ve toplumsal adalet talepleri yükselmiştir (Hobsbawm, 2020b; Harvey, 2021).

1970’lerden itibaren, bireysel özgürlük, kimlik politikaları, çok kültürlülük gibi meselelere yönelik vurguların artması ve bunlarla uyumlu söylemlerin yükselişi, toplumsal hareketlerin mikro-kimlikler temelinde giderek ayrışmasında etkili olmuştur (Harvey, 2021). 1970’li yıllardan sonra geliştiği haliyle, çoğulcu söylemlerin çeşitlilikleri kutsayan, kamusal politikaların ve kitlesel hareketlerin toplu olarak olumsuzlanmasına dayanan versiyonu, aidiyetlerin post-modern kimlik oyunlarında⁴² içerilmesine ve yurtseverliğe dayalı vatandaşlıklar yerine ulus-altı veya ulus-ötesi uzamda esnek

---

⁴² Postmodern söylemler, modern öncesindeki kimliklerin belirli değerlere dayalı olarak sabitliğe taşıdığını; moderniteyle birlikte toplumsal iş bölümünün karmaşıklaşması ve toplumsal rollerin çeşitlenmesiyle kimliklerin de sınırlarının genişlediğini savunurlar. Ancak, bu söylemler içinden fikir üretene göre, modern kimlikler genişleyen katmanlarına ve değişimine açık olmasına rağmen görece sabittir(sınırlıdır) ve hala kişileri toplumsal roller içinden belirli bir kimliğe sahip olmak üzere bir seçimde bulunmak durumunda bırakır (Güven, 2015, s. 273). Bu bakımdan postmodern düşünürler, modernitede temel sorunun kimliğin yaratılması ve sabit tutulması olduğunu iddia ederler. Postmodern kimlikler ise sabit olmadığı gibi zamandan ve mekândan da bağımsızdır. Bu söylemler içinden postmodern kimlik, parçalanmış, belirsiz, geçişken ve çok katmanlı bir yapı şeklinde oluşur (Güven, 2015). Bauman’a göre, kimliğin böyle bir yapı içinde oluşumu, oluşturulan kimliğin kolayca yıkılmasına (kırılganlaşmasına) ve yeni bir kimlik yaratımına; çoklu kimliklerin gelişimine yol açar (Bauman, 2017). İşte bu noktada postmodernizmin kimlik kurgusu, bireylerin oyun oynar gibi diledikleri şekilde belirli imajlar yaratabileceğine veya rol yapabileceğine dayanır (Güven, 2015, s. 278). Zira bu söylemlere göre, kimlikler akışkan ve yapaydır. Harvey’e göre, servet, şöhret, statü veya iktidar simgelerinin burjuva toplumlarında genel olarak önemli bulunurken, geçmişte hiçbir zaman şimdi olduğu kadar geniş bir kapsama yayılmamıştır (Harvey, 1997). Ayrıca yazar rol ve imaj yaratımının, sermaye birikimi için Tanrının lütfu gibi olduğunu ifade eder. Nitekim imajların bir meta halini aldığı, pazarlandığı bir piyasa meydana gelmiştir (Harvey, 1997, s. 321-322).

vatandaşlık⁴³ anlayışının teşvikine söylemsel dayanak teşkil etmiştir (Jessop, 2009). Bu bağlam içinden türeyen yurttaşlık yaklaşımlarına aşağıda kısaca yer verilecektir.

Radikal demokratik yurttaşlık anlayışı, yurttaşlar toplumunu çatışma, bölünme ve antagonizmayı tanıyan bir çerçevede oluşan ortak iyi etrafında bir araya gelmiş bir siyasal topluluk olarak kuramsallaştırılır. (Mouffe, 1993, s. 69-73). Bu yaklaşım içinden ortak iyi, tözselliğin terkedilmesine, ortak değerler ve yararların çoğulluğunun kabulüne dayanır (Mouffe, 1993, s. 64). Çoğulculuğun bir fetiş nesnesi olarak kutsandığı ve kamusal politikaların totaliterlik eleştirisi altında olumsuzlandığı bir ortamda, Marksizm ve liberalizmin eklektik bir çeşitlemesini içeren bu yaklaşıma göre yurttaşlık, kimliğin güç ilişkileriyle alakalı bileşenlerini depolitize etmeden ya da dışlamadan politik topluluğun üyesi olmasını mümkün kılan bir araç ve devletin tekelden kurtarılması gereken bir politik mücadele alanı olarak tanımlanır (Özdemir ve diğerleri, 2019; Laclau & Mouffe, 2008; Rasmussen & Brown, 2002).

Literatürde radikal demokratik yurttaşlık, liberal yurttaşlık yaklaşımından ayrı bir tür olarak yeni yaklaşımlar arasında değerlendirilmiştir (Isin & Turner, 2002; Rasmussen & Brown, 2002; Mouffe, 1993). Ancak çalışmada benimsenen yaklaşım bakımından, sivil toplum-devlet karşıtlığına dayanan ve yurttaşlığın devletin müdahale ve düzenleme alanından koparılmasını öngören radikal demokratik yurttaşlık yaklaşımının, liberal yurttaşlık yaklaşımının bir çeşitlemesi olduğu söylenebilir.

Radikal demokratik yurttaşlık anlayışına ek olarak, liberal söylem içinden farklı yurttaşlık yaklaşımları da ileri sürülmüştür. *Feminist yurttaşlık*, *toplumsal cinsiyetlendirilmiş (gendered) yurttaşlık*, *queer yurttaşlık* gibi özel ile kamusal alanın ayrılması üzerinden toplumsal cinsiyet farklılıklarına vurgu yapan; *farklılaştırılmış yurttaşlık*, *çok-kültürlü yurttaşlık* gibi farklı toplumsal grupların tanınmasını talep eden; *yeşil yurttaşlık*, *ekolojik*

---

⁴³ Esnek vatandaşlık, bir ülkenin vatandaşı olan kimsenin, başka ülkelerin de vatandaşlığını kazanarak veya kalıcı ikamet hakkı elde ederek ülkeler ve sistemler arasında hızlı ve özgürce hareket etmesini; bulunduğu ülkelerin avantajlarından yararlanarak dezavantajlarından kaçınmasını mümkün kılan esnek bir hukuka tabi olmasını ifade eder (Ong, 1999). Ong, esnek vatandaşlık anlayışının yaygınlaşmasını, bu uygulamanın farklı pazarlarda faaliyet yürütülmesini ve sermayesi akışını kolaylaştırması bakımından, hem sermaye sahibi yabancılara hem de sermaye ihtiyacı olan ulus-devletlere cazip gelmesine bağlar (Ong, 1999, s. 18-19).

yurttaşlık gibi toplumların çevre ve ekosistem konusundaki duyarlılık ve müdahale biçimlerinin gelişmesini hedefleyen; *kozmopolitan yurttaşlık* gibi devletler ve halklar arasında kader birliğinin var olduğu ve bunun evrensel demokratik normlara sahip yeni bölgesel-küresel yapıları gerekli kıldığı fikrine dayanan; *kazanılmış, geniş kapsamlı, hisseli, harici* gibi türleri bulunan *ulus ötesi yurttaşlık* yaklaşımlarıyla Avrupa Birliği vatandaşlığının somut örneğini teşkil ettiği *ulus üstü yurttaşlık*, bu yaklaşımların başlıcalarını oluşturmaktadır (Kartal, 2016; Isin & Turner, 2002).

2. BÖLÜM

YURTTAŞLIĞIN GELİŞİMİ, DÖNÜŞÜMÜ VE METALAŞMASI

Farklı birikim rejimleri ve metalaşma süreçlerinin; devletin kurumsal örgütlenmesi, toplumsal yapıyı sağlamaya dair temel işlevi ve diğer işlevleri üzerindeki dönüştürücü etkisi ve bunun yurttaşlar topluluğu bakımından sonuçları bu bölümün konusunu oluşturmaktadır. Bu bağlamda, aşağıdaki satırlarda yurttaşlık farklı tarihsel dönemler ve birikim rejimleri ekseninde irdelenecektir. Kavramların veya kurumsal yapıların belirli bir soyutlama düzeyinde dönemselleştirilmesinde, dönemler arasında zorunlu olarak doğrusallık bulunmadığına, bunların geriye çevrilemez olmadığına ya da bütün ulusal ekonomilerin aynı kapitalist gelişim dönemlerinden geçmediklerine dikkat çekmek gerekir (Jessop, 2008, s. 272). Zira aksi yönde bir yaklaşım, karmaşık ve çelişkili ilişkilerden doğan metalaştırma sürecini, dönüşüm yaratan toplumsal ilişki ve pratikleri, kendi tarihsel-somut belirlenimlerinden kopararak basit ve evrimsel çizgide gelişen bir nedensellikte açıklamak olacaktır (Althusser, 2016).

Yukarıda bahsedilen yaklaşımdan kaçınmak üzere çalışmanın bu bölümü, yurttaşlığın metalaşmasının kapitalizmin eşitsiz ve birleşik gelişimi, ilgili toplumların özgül tarihsel yapıları, toplumsal güç mücadeleleri gibi belirleyenler bakımından irdelenmesini kapsamaktadır. Farklı birikim rejimleri içinde yurttaşlığın tanımının ve içeriğinin dönüşümünü ele almadan önce, kısaca metalaşma terimine ve metalaşma sürecine ilişkin açıklamalara yer verilmesi faydalı olacaktır.

Metalaşma teriminin, kullanımının yaygınlığına rağmen, esas olarak içerdiği anlam üzerinde bir uzlaşma bulunmamaktadır (Hermann, 2021, s. 21-23). Kimi düşünürlere göre, metalaşma değişim ilişkilerine tabi kılmak üzere malların, hizmetlerin veya çeşitli girişimlerin üretilmesi/ortaya çıkarılması sürecini ifade eder (Appadurai, 1986). Bu perspektiften bakıldığında, basit meta üretimi ile kapitalist meta üretimi arasında esaslı

bir fark bulunmaz.⁴⁴ Metalaşmaya ilişkin bir başka yaklaşıma göre ise metalaşma niteliksel olarak farklı şeylerin, belirli bir parasal değerinin belirlenerek değişim ilişkilerinin nesnesi haline getirildiği süreçtir. Metalaşmaya ilişkin yaklaşımlara verilebilecek bir diğer örnek ise metalaşmayı, malların yalnızca satılmak üzere üretilmesi değil, aynı zamanda onların bedelinin üretim maliyetini aşacak şekilde belirlenmesi ve malları satın alan kimseler tarafından bu bedellere rıza gösterilmesi süreci olarak gören yaklaşımdır (Leys, 2001, s. 87).

Metalaşmaya ilişkin yukarıda verilen farklı yaklaşımlar karşısında, çalışmada takip edilen yaklaşıma göre metalaşma, insanların yaşamlarının piyasa ilişkilerinin gereklilikleri tarafından belirlenmesi sürecini ifade eder. Kavram, malların yanı sıra, günlük hayatın piyasada alım satıma konu olamayacak yanlarının, toplumun bütününe ait kolektif varlıkların; devletin mülkiyetindeki ya da kontrolündeki zenginliklerin; stratejik hammaddelerin üretim sürecini oluşturan toprak, kuyu, maden, demir yolu, boru hattı, elektrik şebekesi, maden işletme tesisleri gibi kamusal işletmelerin ve dahasının karmaşık ve gerilimli bir süreç içinde alım satıma “uygun hale getirilmesi” olarak tanımlanabilir (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 337-338).⁴⁵ Bu süreci oluşturan ve sınırsız birikime odaklanan üretim-dolaşım faaliyetleri, karmaşık ilişkiler ve pratikler, genel olarak sermayede içselleşmiştir (Özdemir & Yücesan-Özdemir, 2008, s. 201).⁴⁶

---

⁴⁴ Hâkim söylem içinde, toplumsal ve nesnel koşullara bakılmaksızın, basit meta üretimi ile kapitalist meta üretimi arasında bir devamlılık ilişkisi kurarak ve bu bağlamda değer kavramına tarihsel süreklilik atfederek kaynaklarını Antik Yunan Felsefesinde bulan fikirler mevcuttur. Ancak kapitalist üretim tarzının ortaya çıkardığı ilişki ve koşullar içinden yaratılan değerle, pre-kapitalist toplumlarca üretilen değer aynı olması beklenemez. Althusserci yaklaşıma göre, ideolojilerin ve onların sözel ifadesi olan söylemlerin kaynağı, kendi içerisinde çatışmalı olan toplumsal yapı ve bu yapı içerisinde anlamlarını bulan maddi pratiklerdir (Özdemir, 2011, s. 60). Bu yaklaşım ekseninde, meta üretimi ve değer kavramını Antik Yunan felsefesine atıfla anlamlandırmak, söylemsel tutarlılığı sağlamayacaktır. Vurgulamak gerekir ki, bu yaklaşım meta biçimini ve onda içselleşen değeri kapitalist üretim tarzının varlığında mutlaklaştırmak anlamına gelmemektedir. Zira kapitalist meta üretimi, basit meta üretiminin koşul ve ilişkilerine eklenerek ve onu aşarak gelişmiştir. Ancak bu süreç, basit bir halef-selef ilişkisi olarak kuramsallaştırılamaz.

⁴⁵ Vurgu yazara aittir.

⁴⁶ Serbest piyasa ekonomisinde sermaye bir sınıf olarak yekpare bir görünüm arz etmemektedir. Kendi menfaatlerini sürdürmeye yönelik faaliyet gösteren tikel sermayelerin çıkarlarıyla, genel olarak sermayenin yeniden üretiminin ihtiyaçlarının her durumda örtüştüğünü söylemek doğru olmayacaktır. Bu bakımdan sermaye ilişkisi, tikel sermayelerin kendi özel çıkarlarının,

Sermaye birikiminin koşullarının neoliberal birikim stratejileri içinden yeniden tanımlanmasıyla, alım-satım ilişkilerinin yalnızca bu ilişkilere tabi olan mallara değil, daha önce alım-satım ilişkilerine konu olmamış değerlere, sistemlere ve toplumsal oluşumlara sirayet etmesi bağlamında metalaşma, kendisini öznesiz bir süreç olarak sunar (Ketizmen, 2014). İktisadi etkinliklerde ağır basan kâr elde etme ve piyasa dışında kalan her şeyin metalaştırılması eğilimi, farklı birikim rejimlerine ve değişen güçler dengesine bağlı olarak düzensiz metalaşma dalgalarını ortaya çıkarmıştır (Jessop, 2009). Offe'nin *metalaştırma-metasızlaştırma* ve *yeniden metalaştırma* olarak ifade ettiği bu süreç (Offe, 1984), farklı birikim rejimlerinde ve uzlaşmaz çelişkilerin⁴⁷ sermayenin yeniden üretimine tehdit oluşturduğu kriz dönemlerinde, ilişkisel süreçlerin ve nesnel koşulların etkisiyle dönüşüme uğramıştır.

Metalaşma süreci, sadece ilgili toplumun kolektif varlıklarının piyasalaşmasını sağlamakla kalmayıp aynı zamanda kendisini yürüten aygıtların (devletin çeşitli aygıtlarının) yapısında da bir dönüşümü gerektirir. Devletin toplumsal bütünlüğü sağlama işlevi de metalaşma sürecinin yürütülmesine dönük taleplerle ve bu taleplerin mevcut hukuk düzeni üzerindeki etkisine bağlı olarak dönüşür. Bu nedenle, birikimin koşullarında ve toplumsal güçler dengesinde meydana gelen değişimler ve metalaşma sürecinin dönüşümü, yurttaşlığı oluşturan unsurların içeriğinin ve anlamının da dönüşmesine yol açar. Devam eden satırlarda, kapitalizmin tarihsel gelişimi boyunca ortaya çıkan farklı birikim rejimleri içinde meydana gelen bu dönüşümler irdelenecektir.

2.1. AVRUPA TİPİ FEODALİZMDEN KAPİTALİZME⁴⁸

Kapitalizm, üretim araçlarından kopartılmış doğrudan üreticilerin emek gücünü, geçimlerini sürdürebilmek amacıyla, hukuki ideolojide dayanağını bulan bir sözleşme

---

sermayenin genel çıkarlarına başarılı biçimde eklenilebilmesinin imkânlarını içeren bir mücadele zemini.

⁴⁷ Kapitalizmin, basit bir ifadeyle, sermaye kavramına eşit olduğunu ve kapitalist sistemdeki bütün olayların ve kriz dönemlerinin sermayenin çelişkileriyle yönetildiğini söylemek doğru olmayacaktır. Bu bakımdan sermaye birikim sürecinin içerdiği çelişkiler kapitalist üretim tarzında mevcut çelişkilerin yalnızca bir kısmını oluşturur (Harvey, 2020, s. 21-23).

⁴⁸ Avrupa tipi feodalizmi diğer feodal topluluklar karşısında özgül kılan özellikleri; ilkel, artığın tek elde toplanamadığı ve tamamlanmamış bir yapıda olmasını yanında, zayıf ve

esasında ve serbest bir emek piyasası içinde kapitalistlere satmak zorunda olması; bu sözleşme ilişkisinin emeğin istihdamında hâkim/baskın yöntem haline gelmesi bakımından diğer üretim tarzlarından ayrılır (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 47). Kapitalizmin tarihsel özgüllüğüne yapılan bu vurgu, kapitalist üretim biçiminin ve buna eklemlenen ilişkilerin birden bire, en saf haliyle ortaya çıktığı anlamına gelmemektedir. Nitekim kapitalizmin ortaya çıkışı, sömürgeci faaliyetler neticesinde feodal unsurların güç kaybettiği ve yeni toplumsal koşulların aristokrasi ile burjuva sınıfı arasındaki güç mücadelelerini yoğunlaştırdığı bir süreçte, yeni ilişkiler sisteminin feodalizme eklemlenmesi suretiyle olmuştur. Kapitalizmin erken aşamalarında veya az gelişmiş türlerinde de kapitalist üretim ilişkileri ile feodal ya da yarı-feodal üretim ilişkileri bir arada var olagelmıştır (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 48).

Kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimi ve yayılmasının tarihsel ve toplumsal boyutlarının anlamlandırılması sürecinde hesaba katılması gereken önemli unsurlardan biri, kapitalizmin yarattığı eşitsiz ve birleşik gelişme yasasıdır. Eşitsiz ve birleşik gelişme, kapitalist üretim ilişkilerinin ve üretici güçlerin, kapitalist toplumlar genelinde farklı ölçeklerde derinleşmesi ve üretim sürecini etkileyen verimlilik, üretkenlik gibi unsurların eşitsiz dağılımı ile sonuçlanan süreçlerin uygun adına tekabül eder (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 48). Eşitsiz ve birleşik gelişme, kapitalizm öncesi toplumlarda eşitsizliği yaratan veya sürdüren ilişkilerin varlığına rağmen, kapitalist üretim tarzına özgüdür (Amin, 1976). Daha baştan kendisini uluslararası bir sistem olarak dayatan kapitalist üretim tarzının yayılması, yeni bir kutuplaşma yaratmıştır. Kapitalist sistemin çevresindeki pre-kapitalist toplumsal biçimleri, merkezi biçimlerde (merkez ülkelerde) egemen olan sermaye birikiminin gereklerine bağımlı kılmış, bu eşitsiz gelişmeyi devamlı olarak yeniden üretmiştir. (Amin, 2018, s. 139; Amin, 1976).

Aşağıda yurttaşlığın ortaya çıkışına paralel olarak, kapitalist üretim tarzını ortaya çıkaran toplumsal koşullara, Avrupa tipi feodalizmin zayıflaması ve kapitalizmin eşitsiz gelişimi

---

merkezleşmemiş bir siyasal iktidarın varlığıdır. Avrupa'nın olumsuz manadaki bu özgüllüğü, kapitalist üretim tarzının gelişim aşamasında gelişmiş-merkezleşmiş feodal toplumlar bir çıkmaza sürüklenirken, Avrupa'ya büyük bir üstünlük sağlamıştır (Amin, 2018, s. 194). Bu nedenle, başlıkta doğrudan "Feodalizm" ifadesi yerine "Avrupa Tipi Feodalizm" ifadesi tercih edilmiştir.

bağlamında yer verilecektir. Çalışmanın bu kısmında Avrupa tipi feodalizme yer verilmesinin amacı, Avrupa’da feodalizmin merkezi olmayışının ve zayıf-parçalı yapısının, kapitalizmin yayılmasında bu coğrafyanın merkezileşmesine olan etkisini ortaya çıkarmaktır. Ayrıca uluslaşma süreçlerinin ve yurttaşlığın günümüzdeki haliyle ortaya çıkışının, kapitalizmin feodal ilişkilere eklenerek gelişimine yol açan toplumsal koşullarla ilişkisine dair bir tahlilin sunulması amaçlanmaktadır. Nitekim toplumsal dönüşüm ve devrimlerin iktisadi, siyasi ve toplumsal sonuçları, onları harekete geçiren güçlerin kendi tarihsel belirlenimleri içindeki karşılıklı ilişki ve nitelikleriyle belirli bir içeriğe kavuşur (Zubritski, Mitropolski, & Kerov, 2014, s. 27). Dolayısıyla yurttaşlığın gelişimi, dönüşümü ve metalaşması ele alınırken, bu sürecin zaman, içerik ve biçim bakımından farklılıklar gösterdiğinin kabul edilmesi gerekir. Bu bağlamda ilk olarak, feodal üretim ilişkilerinin Avrupa’ya özgü niteliklerine ilişkin açıklamalara; daha sonra ise feodalizmin aşınması ve mutlak monarşinin ortaya çıkışına ilişkin değerlendirmelere yer verilecektir.

2.1.1. Feodal Üretim İlişkileri

Feodal üretim tarzında, başta gelen üretim aracı topraktır ve toplumsal organizasyon toprak üzerinde kontrol sahibi olan lordlar/senyörler ve toprağı işleyen emekçi serfler çerçevesinde kurulmuştur. Feodalizm, serflerin ürettiği artığa doğrudan piyasa kurallarına dayalı meta ilişkileri vasıtasıyla değil; meşruiyetini töre ve hukuktan alan bir sınıf olarak senyörler tarafından emek-rant, ürün-rant ve para-rant biçimleri altında, her türlü iktisat dışı zora dayanarak el konulan üretim ilişkileri kompozisyonudur (Amin, 1976, s. 15). Serflerin ürettikleri ürünler, senyöre karşı yükümlü olunan rantın ödenmesinin bir biçimi olmasının yanında, aynı zamanda kullanım değerini esas alan sınırlı üretim ve gelişmiş bir meta ekonomisinin yokluğunda, yöreler arasındaki kısıtlı değişim yoluyla yerel düzeyde ihtiyaçların karşılanmasını sağlamıştır (Zubritski, Mitropolski, & Kerov, 2006).

Serfler, üretim araçlarını ve temel üretim aracı olan toprağı işlemenin koşullarını piyasadan temin etmedikleri için piyasada satılmak (takas edilmek) üzere yapılan üretim de kısıtlı olmuştur. Nitekim feodal üretim tarzında serflerin üretim araçlarını, diğer üreticilerle daha etkili bir biçimde rekabet edecek şekilde kullanma zorunluluğu olmadığı

gibi feodal lordlar da rekabetçi bir üretime yönelmek için doğrudan bir iktisadi zorlama altında değillerdir (Kaymak, 2010, s. 90). Ancak dönemin savaş yöntemlerinin daha teknik araçlara duyulan ihtiyacı artırması ve toprak sahiplerinin lüks yaşam tarzı, üretimdeki artışı, ekonomik büyümeyi ve toplumsal değişimi tetiklemiştir (Faulkner, 2021, s. 124). Üretimdeki artış feodal üretim ilişkilerinin belirli bir toplumsal iş bölümü üzerinde sürdürülmeye başlanması sürecini beraberinde getirmiştir (Fine & Saad-Filho, 2008).

Toplumsal işbölümünün gelişmesine ek olarak, üretim artışının diğer sonuçlarına da kısaca değinmek gereklidir. İlk olarak, ürünleri doğrudan üreticilerinden satın alarak başka pazarlarda satan bir toplumsal tabaka olarak tacir sınıfı güçlenmeye başlamıştır (Zubritski, Mitropolski, & Kerov, 2006, s. 159). Tacirlerin güçlenmesi ve değişim ilişkilerinin yayılması, ticaret sermayesinin ve buna bağlı olarak paranın önemini artırmıştır. İkinci olarak meta üretiminin gelişiminin, hem sebeplerinden hem de ortaya çıkardığı sonuçlardan biri de emek üretkenliğinin artması olmuştur (Faulkner, 2021, s. 125). Daha fazla ürün sağlamak üzere yeni tarım alanlarının ekime açılması ve kullanılan yeni tarımsal yöntemlerle daha çok verim alınması; sanayide yeni makinelerin kullanılması ve maden işlemede yeni yöntemlerin kullanılması gibi olgular, birim zaman içinde daha çok ürünün ortaya çıkmasını sağlamıştır. Üretimde böyle bir artış yaşanması piyasa ilişkilerinin gelişiminde önemli bir nokta olmuştur.

Hem feodal senyörlerin hem de serflerin temel ihtiyaçlarını para yoluyla karşılamaya başlamaları, senyörlerin serflere parasal yükümlülükler dayatmasına; yükümlülüklerini yerine getiremeyen serflerin topraklarını kaybetmesine neden olmuştur (Zubritski, Mitropolski, & Kerov, 2006). Bu bakımdan, kapitalizmin Avrupa feodalitesine eklenerek gelişimi, serflerin aşırı sömürü koşulları altında yaşamlarını sürdürmelerine ve feodal üretim tarzında temel üretim aracı olan topraktan koparılmasına yol açmıştır. Aşırı sömürü koşulları altında serfler, malikâneleri terk ederek yaşamlarını sürdürebilmek amacıyla şehirlere göç etmişlerdir. Bu da feodal üretim tarzında artığa el konulması biçimlerinin zayıflamasına ve feodalizmin zayıflama sürecine girmesine yol açmıştır. Serflerin topraktan koparılarak şehirlerde çalışmak zorunda bırakılmasının bir diğer

sonucu ise emekçilerin bir sınıf olarak kendi emek gücü potansiyeli üzerinde mülkiyet hakkına sahip olmasının başlangıcı olmuştur (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 51).

Kapitalist üretim tarzının gelişimi ve derinleşmesinde yukarıda aktarılan süreç etkili olmuştur. Ancak kapitalizm feodalizme eklenerek onu aşmasında tek neden olmamakla birlikte belirleyici etken, Batı Avrupa devletleri tarafından gerçekleştirilen sömürgecilik faaliyetleridir. Zira kapitalist üretim tarzının dinamikleri, geniş çaplı sömürgeleştirme⁴⁹ edimine dayanır (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 51). Sömürge faaliyetleri, merkez ve çevre ülkeler arasındaki eşitsiz gelişimi ve üretim sürecini etkileyen unsurların eşitsiz dağılımını derinleştirmiştir. 15. yüzyılın sonlarında başlayan sömürgeci istilalar sonucunda, Afrika ve Kuzey-Güney Amerika'dan getirilen değerli madenler ve ham maddeler hem ulusal pazarlarda hem de dünya pazarlarında satılmıştır. Bu süreç içinde gerek emekçilerin ürettiği gerekse de sömürge edimleriyle elde edilen malları aracılık faaliyetleriyle⁵⁰ satan tacirler daha fazla kâr sağlayabilmişlerdir (Faulkner, 2021, s. 177).

Yukarıda özetle aktarıldığı üzere, 15. yüzyıl sonlarında Avrupa feodalitesinin içinde bulunduğu toplumsal koşullar, kapitalist üretim tarzının ortaya çıkmasına ve feodalizme eklenerek gelişmesine yol açmıştır. Ancak bu süreç içinde, burjuva sınıfı toplumda egemen sınıf olarak kendini dayatacak güce henüz ulaşmamıştır. Bununla birlikte, feodal sınıfın hâkimiyetinin meşruiyeti de zayıflamaya başlamıştır. Zira feodal sınıfın meşruiyeti, belirli feodal hiyerarşi ve bağımlılık ilişkilerinin toplumun genelinde kabul görmesine dayanır. Ancak senyör-serf arası ilişkilerin değişimi, piyasa ilişkilerinin ve meta ekonomisinin gelişimi gibi olguların varlığı, feodal bağımlılıkların rıza unsurunu yitirmesine yol açmıştır. Burjuva ideolojisinin feodal bağımlılıkları dışlayan eşitlik ve

---

⁴⁹ Sömürgecilik, kapitalizmin gelişim aşamasında, değerli madenlerin ele geçirilmesi ve dünya pazarlarında satmak üzere yapılan üretime ham madde kaynağı sağlanması gibi amaçlarla, kılıç yoluyla başka bir toplumu sömürme edimidir (Faulkner, 2021). Söz konusu sömürü faaliyetleri, feodal üretim ilişkilerinin yerini yavaş yavaş kapitalist üretim ilişkilerine bırakmaya başladığı süreçte, yeni ortaya çıkan toplumsal güçler olarak kapitalist(burjuva) sınıf tarafından gerçekleştirilmiştir.

⁵⁰ Makineleşmenin ve fabrikaların yaygınlaşmasına değin, üretim zanaatçıların üretimiyle sınırlı kalmıştır. Bu süreç içinde tacirlerin sermaye birikimini ve kar elde etmelerini sağlayan unsur; üretimin değil, bu üretim sonucu ortaya çıkan malların ve sömürge ülkelerden elde edilen madenlerin dağıtımının kontrolünün bu gruplarda olmasıdır (Faulkner, 2021).

özgürlük anlayışı, feodalizmin meşruiyetini tehdit etmeye başlamıştır. Aşağıda Avrupa’da feodalizmin ve feodal bağların meşruiyetinin, kapitalist üretim ilişkileri ve dinamikleri karşısında zayıflamasının etki ve sonuçları, bunların siyasal iktidar yapılanmasında meydana getirdiği dönüşüm ele alınacaktır.

2.1.2. Feodalitenin Aşınması ve Mutlak Monarşiye Geçiş

Bir toplumsal formasyonun belirli bir tarihsel süreçte varlığını sürdürmesi, toplumsallığın ve maddi yaşamın ön koşullarının olduğu haliyle yeniden üretilmesine, mevcut üretim ilişkilerinin sürdürülmesine bağlıdır (Harvey, 2019, s. 184). Toplumsal ihtimalleri tüketen veya doğal kaynak tabanını bitiren bir üretim tarzı, bir şekilde kendini uyarlayıp değişmek zorunda kalır. Bu uyarlamalarla, nüfus politikaları veya çeşitli siyasal işleyişlerin devreye sokulması gibi farklı üst yapısal biçimler yoluyla toplumsal denge noktasına ulaşılabileceği gibi değişikliklerin gerektirdiği toplumsal ve yasal biçimlerin mevcut üretim tarzı içinden karşılanamaması gibi bir sonuç da ortaya çıkabilir (Harvey, 2019). Mevcut üretim tarzının yeniden üretilmesine olanak tanıyan koşulların dönüşümü veya ortadan kalkması durumunda, yeni toplumsal koşullar söz konusu üretim tarzının içinden yeni bir üretim tarzının gelişimine yol açabilir. Nitekim bir üretim tarzının egemen olması, belirli bir tarihsel dönemin sadece o üretim tarzına özgü olması anlamına gelmemektedir. Toplum, her zaman çatışma ihtimali olan üretim tarzlarını barındırır (Harvey, 2019, s. 186). Aşağıda kapitalist üretim tarzının feodal üretim tarzına eklenerek gelişimi de bu bağlamda değerlendirilecektir.

İlk olarak, 15. yüzyıldan itibaren yeni toplumsal koşulların etkisiyle gelişmeye ve yayılmaya başlayan meta ekonomisi ve feodal üretim tarzının bu yeni koşul ve dinamiklerle çatışması⁵¹, mevcut siyasal iktidar biçiminin değişmesine, parçalı iktidar

⁵¹ Avrupa’da 11. yüzyılda hâkim olan feodal üretim tarzı, Faulkner’a göre beş dinamik sürecin etkisiyle gücünü kaybetmiştir (Faulkner, 2021). Bunlardan ilki, sömürgecilikten sağlanan zenginlik ve teknik gelişmeler sayesinde ortaçağ ekonomisinde, emek üretkenliğinde ve toplam üretim düzeyinde artışın meydana gelmesidir. İkincisi söz konusu artışın bölünmüş siyasi yapılar arasında askeri, siyasal ve ekonomik rekabeti tetiklemesidir. Üçüncüsü, köylülerin aşırı sömürü koşulları altında yegâne üretim araçlarını kaybetmesinin sonucunda ortaya çıkan köylü direnişleridir. Dördüncü ise burjuva sınıfının küçük kapitalistler olarak ortaya çıkması ve egemen sınıfa rakip bir güç olmasıdır. Son dinamik ise monarşiyle idare edilen merkezi devletlerin

yapısının giderek merkezileşmesine yol açmıştır. (Zubritski, Mitropolski, & Kerov, 2006, s. 169-170). Merkezileşme,⁵² hâkimiyetini sürdürmesini mümkün kılan koşullar gittikçe zayıflayan feodal sınıfın(aristokrasinin), henüz iktidarı ele geçirip toplumu kendi suretinde yeniden biçimlendirecek kadar güçlü olmayan (yani hegemonya kuramayan) burjuva sınıfının elde ettiği zenginlikten yararlanma, feodal hâkimiyeti ve ayrıcalıkları sürdürme ihtiyacından doğmuştur (Anderson, 1974, s. 17; Faulkner, 2021, s. 127-130). Bu süreçle birlikte, 15. yüzyılın sonlarından itibaren, siyaseten parçalanmış birimlerden meydana gelen ve mutlak olmayan bir kralın egemenliğinden oluşan geleneksel feodal devlet yapısı, dönüşüme uğramış ve merkezileşmiş mutlak monarşiler ortaya çıkmıştır.⁵³

P. Anderson'a göre, mutlak monarşiler temelde feodal hâkimiyetin yeni bir içerik kazanmış ve yeniden yapılandırılmış/düzenlenmiş biçimidir (Anderson, 1974). Bu anlayışa göre monarşi, burjuva sınıfı ile feodal sınıf arasında tarafsız bir uzlaştırıcı veya yeni toplumsal güçlerin eskilerine karşı doğrulttuğu bir silah değil, tehdit altındaki soyluluğun yeni siyasi kabuğunu teşkil etmektedir. Althusser'e göre de mutlak monarşiler, meta ekonomisinin gelişim sürecinde feodal hâkimiyet ve sömürünün sürdürülmesi için gerekli olan politik rejimdir (Anderson, 1974, s. 18-19). Ancak mutlak monarşinin sunduğu düzenekler (profesyonel ordular, sabit bürokratik bir mekanizma, çeşitli gümrük tarifeleri ve ulusal vergilendirme sistemleri, herkese uygulanabilecek yasalar ve yargı sistemi, tüzel kişilik fikri, hukukun üstünlüğü prensibi ve benzer birçok merkezileşmiş kurum ve kavram), kapitalist üretim ilişkilerinin gelişip yoğunlaşmasına;

---

yükselişidir (Faulkner, 2021, s. 126). Söz konusu dinamikler, feodalizmin güçten düşmesinde etkili olmakla birlikte mutlakiyetçi merkezi devletlerin ortaya çıkışı, feodalizmi aşındırmaktan ziyade bir yandan zayıflamakta olan feodal ilişkileri ayakta tutma diğer yandan da burjuva sınıfın elde ettiği zenginliklerden yararlanma amacına denk düşer.

⁵² Pre-kapitalist toplumlarda iktidarın merkezileşmesinin yegâne sebebi kapitalist üretim ilişkilerinin belirleyici hale gelmesi değildir (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 52). Nitekim Osmanlı Devleti, mutlak yetkilere sahip bir sultanın/kralın egemenli altında, bürokratik bir devlet aygıtına ve düzenli askeri birliklere sahip merkezileşmiş bir devletti. Ancak bu durumda monarşiden değil monarşiye benzer yönetimden bahsedilebilir. Zira monarşinin esaslı unsuru, kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimine olanak tanıyan düzeneklere sahip olmasıdır (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 52).

⁵³ Mutlakiyetçi devlet, kimi düşünürlerce Ortaçağ feodalizmi ile modern kapitalizm arasında bir geçiş aşaması olarak değerlendirilmiştir. Ancak bu siyasi rejim, toplumsal ilişkilerin dönüşüm içinde olduğu bir aşamada, merkezi bir kraliyet otokrasinin gücünü yitirmeye başlayan aristokratik bir egemen sınıfın iktidarını, mülkiyetini ve ayrıcalığını savunduğu feodal bir oluşumu ifade eder (Faulkner, 2021, s. 171).

feodal sınıfın iktidarını sürdürmek için bulduğu çözümler, iktidarı talep eden burjuva sınıfının güçlenmesine yol açmıştır (Anderson, 1974, s. 17; Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 370-371).

Mutlak monarşilerin burjuva sınıfının taleplerini içeren ekonomi politikaları, piyasa ilişkilerinde büyük bir genişleme ve yayılma meydana getirmiştir.⁵⁴ Ulusal alanda ticaretin önündeki belirli engellerin ortadan kaldırılması ve meta üretimi için birleşik bir iç pazar yaratılması amacıyla merkantil ekonomi politikaları benimsenmiştir. Korumacı ulusal ekonomi anlayışına dayanan bu politikalar, sömürge faaliyetlerinin de etkisiyle devletlerarasındaki askeri ve ekonomik rekabeti güçlendirmiştir (Fine & Saad-Filho, 2008, s. 89). Ayrıca merkantil politikalar, devletin gücünü diğer bütün devletlere göre artırmayı hedefleyerek ihracatı teşvik ederken, dünyada sabit bir miktarda ticaret ve zenginlik olduğu inancıyla külçe veya madeni para ihracatını yasaklamıştır (Anderson, 1974, s. 35).

Yukarıda aktarılanlar çerçevesinde, mutlakiyetçi devletin sunduğu siyasal kurumlar ve merkantil politikaların sağladığı ekonomik korumalar, feodal hâkimiyetin sürdürülmesi amaçlanmasına rağmen, burjuva sınıfının ve kapitalist üretim tarzının hâkimiyet sağlamasına neden olmuştur. Piyasa ilişkilerinin gelişmesiyle, piyasa-dışı zora dayalı müdahale araçları terk edilmeye ve meta-hizmet üretiminde ortaya çıkan uyuşmazlıklar piyasa kurallarına göre çözülmeye başlanmıştır. Piyasa kurallarının ve sözleşme ilişkisinin gelişimi ise üretim ve tüketimde feodal ayrıcalıkların azalması ve artığa piyasa dışı usullerle el konulmasının esaslı rolünü yitirmesiyle doğrudan ilişkilidir. Nitekim bir yandan egemenliğin kaynağı diğer yandan a piyasa ilişkilerinin taşıyıcısı olarak yurttaşlık kurumu bu süreçte gündeme gelmiştir (Marx, 1997; Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 126-

---

⁵⁴ Kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimi, her toplumsal formasyonda aynı sürece denk gelmediği gibi gelişimine olanak tanıyan dinamikler de her toplumda aynı süreç ve biçimde ortaya çıkmamıştır (Anderson, 1974). Örneğin, Avrupa'nın bazı kısımlarında monarklar iktidarını tam olarak kullanamamış, mücadeleler sonucu yerel baronların siyasi egemenliği devam etmiştir. İngiltere'de mutlakiyetçi devlet, yeni ortaya çıkan sınıflarla ittifaklar kurarak feodal anarşi riskini en aza indirmiştir. Hollanda'da, mutlakiyetçi devlet kurumları Kıta Avrupası'ndan farklı bir şekilde teşekkül etmiştir. Fransa'da, devletle kısmen bütünleşen ve burjuvazinin taleplerini içeren monarşi mutlak nitelikteyken, İngiltere'de dönüşüm mutlak monarşiden ziyade kralın yetkilerinin sınırlandırıldığı, ittifaka dayalı "anayasal yarı monarşi"yi ortaya çıkarmıştır (Faulkner, 2021)

127). Siyasal iktidarın meşruiyeti de kutsal değerlere ve feodal hiyerarşik ilişkilere değil, yurttaşlar toplumuna dayandırılmıştır. Dolayısıyla kapitalist üretim tarzının hâkimiyetinin sağlanmasına, feodalitenin ve siyasal-toplumsal meşruiyetinin zayıflamasına neden olan tarihsel süreçler ve toplumsal koşullar, aynı zamanda yurttaşlığı ortaya çıkarmıştır. Bununla bağlantılı olarak, aşağıda yurttaşlığın bugünkü biçimiyle ortaya çıkışı ve meşruiyetini yurttaşlar toplumundan alan siyasal iktidar yapılanmasına ilişkin açıklamalarda bulunulacaktır.

2.2. TOPLUMSAL BÜTÜNLÜĞÜN TEMEL BELİRLEYİCİSİ OLARAK ULUS-DEVLET VE YURTTAŞLIK

Belirli uzam ve zamansallık içinde, bir toplumsal formasyonda meydana gelen ilişki ve pratiklerin yarattığı düşünceler ve kurumlar rastlantısal bir şekilde ortaya çıkmazlar (Harman, 2002, s. 247-248). Yurttaşlık da burjuva sınıfının kendisini diğer sınıflar karşısında hâkim sınıf olarak dayatmaya başladığı süreç içinde ve bu süreç boyunca meydana gelen bir dizi pratik, nesnel koşul ve ilişkilerin bilgisinden doğmuştur.⁵⁵ Söz konusu süreç; feodal unsurların gücünü kaybettiği, kapitalist üretim tarzının içinden geliştiği feodalizmi aştığı ve toplumsallığın yeniden üretiminin koşullarını yaratacak ölçüde yoğunlaştığı bir tarihsel uğrağa denk gelmektedir. Bu başlık altında yurttaşlığın biçimlenmesini etkileyen unsurlara; kapitalist üretim ilişkilerinin meydana getirdiği toplumsallığa, devletin kapitalist üretim ilişkileri doğrultusunda yeniden örgütlenmesine ve bunun yurttaşlar toplumunun siyasal varlığı bakımından meydana getirdiği sonuçlara yer verilecektir.

Söz konusu unsurlara ek olarak, yurttaşlık konumunun ve anlamının liberal anlatı içinden kuramsallaştırılmasına da değinilecektir. Zira yurttaşlığın günümüzdeki biçim ve içeriğiyle normatif düzenlenişi ve hâkim söylemler içinden algılanışı, yurttaşlığın liberal

---

⁵⁵ Olgular kendi adlarına/hesaplarına konuşmazlar. Tarihin belirli bir anında gerçekleşen bir olay, kendisinden etkilenenlerin olayları hikâye etme, yayımlama veya yorumlama kanalları içinden insani ilişkiler dünyasına girer ve bu kapsamda biçimlenip bir düşünce formu oluşturur. Dolayısıyla düşüncelerin farklı kanallardan, diğer bir ifadeyle farklı söylemsel formasyonlar içinden ilişkiler dünyasına girmesi; aynı olayın birden fazla söylemsel yorumunun ortaya çıkması demektir (Özdemir, 2011, s. 21).

kurgusuna dayanır. İfade edilen hususlarda yapılacak değerlendirmelerle, yurttaşlığın ortaya çıkışı ve liberal anlatı içinden kuramsallaştırması sürecini aktarmak ve çalışmanın bütünlüğünü sağlamak amaçlanmaktadır. Bu bağlamda, ilk olarak kapitalist üretim tarzının yeniden üretilmesini sağlayan toplumsallığın yaratılmasına ilişkin açıklamalarda bulunacaktır.

2.2.1. Kapitalist Toplumsallığın Yaratılması

17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, zenginleşmenin imkânlarını artıran buhar gücünün kullanımının yaygınlaşması, ulaşım ve taşımacılığı kolaylaştıran demir yollarının tesisi, Sanayi Devriminin gerçekleşmesinde etkili olmuştur (Faulkner, 2021, s. 214).⁵⁶ Fabrika sisteminin gelişmesiyle birlikte, sermaye birikim süreci hızlanmış, çitleme⁵⁷ gibi politikaların etkisiyle mülksüzleştirilen emekçiler, emek-gücünü meta formunda⁵⁸ piyasada satmak zorunda bırakılmıştır. Emek gücünün sömürsü, kapitalist üretim ilişkilerinin hâkimiyetiyle ortaya çıkan politikalar ve pratikler yoluyla, piyasa eksenli ve sözleşmesel ilişkilere dayalı olarak gerçekleştirilmiştir.

---

⁵⁶ Sanayi devrimi, Kıta Avrupası'ndan daha erken bir tarihsel dönemde, 17. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'de ortaya çıkmıştır. Devrimin İngiltere'de ortaya çıkmasının başlıca nedenleri şunlardır: 1637 ile 1660 yılları arasında tacirlerin hâkim olduğu parlamenter bir meclisin kontrol ettiği anayasal monarşinin hüküm sürmesi, toplumsal bir uzlaşya dayanılarak gerçekleşen burjuva devriminin kazanımlarının Kıta Avrupası'ndan daha önce ve görece daha az kanlı mücadeleler sonucunda elde edilmesi, Batı Afrika'dan alınan kölelerin plantasyonlarda çalıştırılmak üzere Kuzey-Güney Amerika'ya götürülmesi ve buralardan elde edilen ürünlerin satılmak üzere İngiltere ve Avrupa'ya taşınması üzerine kurulmuş bir üçlü ticaret sisteminin varlığı, sermaye birikimi ve kar sağlama dürtüsü etrafında gelişen bilimsel faaliyetlerin ve araştırmacıların çoğalması (Faulkner, 2021). Ancak Sanayi Devrimi ve sanayi kapitalizminin gelişimi yukarıda sayılan nedenlerle sınırlı olmadığını belirtmek gerekir.

⁵⁷Çitleme hareketleri; kısaca büyük senyörlerce başlatılan köylü emekçilerin arazilerine el konulması ve toprağın kurgusal anlamda bir meta halini alması sürecini ifade eder. Bu faaliyetler yalnızca köylülerin sömürsü ve kent sanayileri için özgür ve yersiz yurtsuz proletarya yaratmakla kalmamış, kilise mülklerinin soyulması, devlet topraklarına hıleyle el konulması, komünal arazilerin yağmalanması gibi genel olarak feodal mülkiyetin gaspçı ve terörist yöntemlerle modern mülkiyete dönüştürülmesini de içermiştir (Timur, 2021; Marx, 2020; Göztepe, 2014; Özügürlü, 2014).

⁵⁸ Emek, kâr güdümlü bir emek-sürecinde yaratılmaması (Jessop, 2009, s. 44) ve diğer metallerden farklı olarak bir yaşam etkinliğini ihtiva etmesi (Afanasyev, ve diğerleri, 1974, s. 53) bakımından kurgusal bir metadır.

Emek gücünün sömürsünün ve emek-sermaye karşıtlığının salt piyasa eksenli ilişkilere dayanması, kapitalist üretim tarzına içkin *yaratıcı yetersizlik* olgusu ile birlikte düşünülmelidir (Jessop, 2009).⁵⁹ Zira sermaye birikimini ve kâr maksimizasyonunu sağlayan koşul ve toplumsal ilişkilerin sürdürülmesi, piyasa dışı mekanizmaların (çoğunlukla devlet aygıtlarınca üstlenilen gümrük tarifeleri, ulusal/uluslararası para politikaları, özel mülkiyetin tesisi ve korunmasını garanti eden reformlar gibi sair düzenleme ve sermaye sınıfının taleplerinin temsil olanaklarını genişleten çeşitli yönetim biçimlerinin) kesintisiz biçimde yeniden üretilmesine bağlıdır (Jessop, 2009, s. 41-53). Nitekim hukuki ideolojinin, tarafları sözleşme özgürlüğü ekseninde biçimsel düzeyde eşit ve özgür bireyler olarak varsaymasının sömürü ilişkilerini meşrulaştırması, kapitalizmin tamamlanmamışlığının ekonomi-dışı düzenlemeler yoluyla kurduğu dengenin önemli bir örneğini teşkil etmektedir (Jessop, 2009; Özdemir ve diğerleri, 2019). Bu anlamda, piyasa ilişkilerinin ötesine uzanan toplumsal değerler ve pratiklerin korunması ve yeniden üretilmesi, kapitalizmin tamamlanmamışlığı nedeniyle, kapitalist sermaye birikiminin yeniden üretilmesi için önem taşımaktadır.

Sermayenin birikimi ve daha önce alım-satıma konu olmayan değerlerin, nesne ve ilişkilerin alım-satıma tabi kılınması sürecinde toplumsallık, ücret ilişkisi ve bu ilişkinin sermaye birikiminin hükmettiği bir ekonomiye yerleştirilmesi etrafında kurulur (Jessop, 2009, s. 88). Devlet, bu süreçte toplumsal bütünlüğün belirleyicisi olarak, kapitalist üretim tarzının gerektirdiği toplumsallığın yeniden üretimini sağlama ve metalaşmanın toplumsallık üzerindeki karmaşık etkilerini dengeleme işlevlerini edinir. Bununla birlikte, kapitalist üretim ilişkilerinin sorunsuzca sürdürülmesini sağlayan devlet müdahalelerinin önceden verili bir reçetesi bulunmamaktadır. Sayılan işlevlerin daima kapitalist üretim tarzının korunması lehine etki ve sonuçlar üreteceğini söylemek de mümkün değildir. Bu noktada, farklı birikim rejimleri içinde gelişen özgül koşullar ve belirli bir konjonktürde değişen siyasi ve ekonomik güç mücadeleleri, devletin müdahalelerinin ve işlevlerinin içeriğini belirleyecektir (Jessop, 2009).

---

⁵⁹ İtalikler bana aittir.

Yukarıda toplumsallığın yeniden üretiminin, emek-sermaye ilişkisi ve birikim esasına dayalı bir ekonomi etrafında gerçekleştiğinden bahsedilmiştir. Belirtmek gerekir ki, tüm toplumsal ilişkiler, meta biçimi ve metalaşma dalgaları etrafında şekillenmezler ve toplumsallık bütünüyle piyasa güçlerine bağımlılığı ifade etmez. Nitekim kapitalizmin böyle bir toplumsallık kurgusu içinde varlığını sürdürmesi de mümkün değildir. Kapitalist gelişim ve buna bağlı olarak metalaştırma süreçlerinin matrisini tanımlayan temel toplumsal ilişki değer-biçimi olmasına rağmen, söz konusu gelişim ve süreçlerin dinamiklerini anlamlandırabilmek için değer-biçiminin ötesine uzanan ilişki ve pratiklere dair soruların cevaplanması gerekir (Jessop, 2008, s. 266). Toplumsal yeniden üretimi olanaklı kılan da ekonomik ve ekonomi-dışı ilişkiler arasındaki dengenin kurulabilmesidir. Bunun sağlanması da piyasa dışı mekanizmaların yarattığı toplumsallığa bağlıdır.

Liberalizmin toplumsallığı ise toplumsal düzenin bütünüyle sermaye birikim mantığına ve yeniden üretim gereksinimlerine boyun eğmesine dayanır (Jessop, 2009). Liberal anlatı, feodal üretim tarzına özgü unsurların ve toplumsallık anlayışının gücünü yitirdiği süreçte, yaratılan toplumsallık tasavvurunu yurttaşlık algısı üzerinden kurgulamıştır. Bu bağlamda, liberal toplumsallık kurgusu, meşruiyetini sözleşme hürriyeti bağlamında hukuk ideolojisinde bulan ve biçimsel anlamda eşit olan yurttaşların birliğini içerir. Bu anlayış içinden yurttaşlık, sermaye birikimini olanaklı kılan koşulların yeniden üretilmesinde piyasa ilişkileri dışında kalan siyasi-hukuki düzenleyici faaliyetleri üstlenen devletin siyasi varlığının temelini oluşturmaktadır. Toplumsal bütünlüğün ve yapışmanın sağlayıcısı olarak devlet, onun siyasal varlığı olarak yurttaş ve yurttaşlar topluluğuna dayanan bir toplumsallık anlayışı aşağıda daha detaylı irdelenecektir.

2.2.2. Kapitalistleşen Devlet ve Yurttaşlığın Doğuşu

Kapitalist üretim tarzının gelişimi ve hâkim üretim biçimi olacak düzeyde yoğunlaşması, sömürgecilik, artığa piyasa eksenli ilişkiler yoluyla el konulması ve Sanayi Devrimin etki ve sonuçları gibi birçok belirleyen, feodal üretim ilişkilerini sürdüren toplumsallığın parçalanmasına yol açmıştır. Eskisinin yıkılması karşısında, kapitalist toplumsal

örgütlenme arayışı, İskoç Aydınlanması⁶⁰ olarak adlandırılan düşüncede ifadesini bulmuştur. Bu düşünceye göre toplum; doğal düzenin ve kendi çıkarlarını takip eden bireylerin erdemleriyle donatılmış, iktisadi özgürlük ve özel mülkiyet hakkı ile ihtiyaç duyduğu çerçeveye kavuşmuş tekil bireylerin toplamından ibaret olan bir birimdir (Yılmaz Genç & Göçeri, 2020, s. 134).

İskoç düşünürler, mutlakiyetçi devletin gelişen burjuvazinin zenginliğinin paylaşılmasına yönelik merkantilist politikalarına tepki olarak devletin sınırlı bir rol üstlenmesi gerektiğini savunmuşlardır. Buna göre, devlet ancak kendi kendine işleyen serbest piyasa mekanizmalarında meydana gelecek bozulmalara veya bu mekanizmaların işleyişine engel olabilecek toplumsal, siyasal dönüşüm süreçlerine müdahalede bulunmalıdır. Devlet, bu düşünürler tarafından, eski durumun tesisini sağlayacak kurumsal bir araç olarak tahayyül edilmiştir. Devletin işlevi, sözleşme özgürlüğü ve özel mülkiyete dayanan toplumsallığın inşa edilmesi ve sürdürülmesidir. Söz konusu işlevini yerine getirmek üzere, sınırlı düzeyde olmak üzere, serbest piyasanın işleyişinde meydana gelen bozulmalara karşı iktisat-dışı zora dayalı meşru hukuki mekanizmalarla müdahalede bulunabilir.

Devletin müdahalede bulunması, ancak doğal düzenin *görünmez eli* işleyen piyasa ilişkilerinin ve bireylerin tikel çıkarlarının toplamı olarak toplumsal çıkarların (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 374) tehdit altında olması durumunda söz konusu olur. Ayrıca tehdidin piyasa mekanizmaları yoluyla ortadan kaldıramayacak olması gerekir. Piyasa

---

⁶⁰ Sömürge faaliyetleri ve sanayileşme hareketlerinin üretimi hızlandırması, kapitalizmin feodal unsurlara baskın gelmesi, burjuvazinin siyasal ve toplumsal üstünlüğünü diğer sınıflar karşısında direktmesi gibi bir dizi unsur siyasal, iktisadi ve ideolojik içerik edinen toplumsal hareketlerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Akıl Çağı olarak nitelendirilen ve 17. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın farklı bölgelerinde gelişen Aydınlanma dalgaları da üretim ilişkilerindeki bu dönüşüm bağlamında değerlendirilebilir. İskoç Aydınlanması, bu dalgalardan ilki olmuştur. İngiltere'nin sömürge yarışında Kıta Avrupası ülkelerinden önde olması, kapitalist üretim ilişkilerinin yoğunlaşmasının ve bu olguya bağlı olarak kültürel, iktisadi ve ideolojik dönüşümlerin diğer ülkelerden daha önce gerçekleşmesine neden olmuştur. *İskoç üçgeni* olarak anılan Adam Smith, David Hume ve James Steuart'ın yanı sıra, Francis Hutcheson ve Adam Ferguson gibi düşünürler, İskoç aydınlanma kuramının önemli temsilcilerindedir. Fakat kuşkusuz, Adam Smith 1776 yılında yayınladığı *Ulusların Zenginliği* (Smith, 1977) adlı eseriyle liberal ekonomi politiginin gelişim ve temellendirilmesine önemli katkılarda bulunmuştur (Yılmaz Genç & Göçeri, 2020, s. 135).

eksenli ilişkilerin piyasa-dışına olan bağımlılığını göz ardı eden bu yaklaşım, devletin ele alınışı bakımından da tutarlı olmayan ön kabullere dayanmaktadır. Nitekim kapitalizmin saf-tamamlanmış bir üretim tarzı olmayışı ve devletin görece özerkliği⁶¹ dikkate alındığında, devlet müdahalelerinin her durumda sermayenin ihtiyaçlarına hizmet edeceğinin bir garantisi bulunmamaktadır (Jessop, 2009, s. 84).

Yukarıdaki paragraflarda ifade edildiği üzere, kapitalizmin değer yasasının geçerliliğinin önemli koşullarından biri, piyasa ilişkilerinin ötesinde kalan bir dizi unsurun değer yasasıyla çelişkili birliğine dayanan bir dengenin var olmasıdır. Kapitalist toplumsallığın değer-dışı ilişkilerle kurduğu denge, çeşitli katmanlar dâhilinde karşılıklı olarak birbirini etkileyen siyasal, ideolojik, ekonomik ve sair alanlarda, liberal düşüncenin ortaya çıkışıyla ilişki içinde olmuştur. Bu olgu dikkate alındığında kapitalist toplumsallığın çözümlenmesinde karşımıza çıkan hususlardan ilki, liberalizmin değerini kendi varlığından alan irade sahibi ve özgür birey vurgusudur.

Söylemsel dayanağını Hobbes, Harrington ve Locke gibi düşünürlerden alan ve özellikle Macpherson'ın önermeler halinde aksiyomatliğini, diğer bir deyişle klasik liberal siyasetin metafiziğini ortaya koyduğu bireycilik: a) akıl ve melek sahibi olmaya, b) kendi çıkarını önceleyen sözleşmesel ilişkiler haricinde diğer ilişkilerden azat edilmeye, c) başkalarının iradeleri karşısında özgür olmaya, d) kişinin sahip olduğu mülkiyetin devredilmezliği karşısında emek-gücünün sözleşme yoluyla satılabilmesine dayanır (Balibar, 2016b, s. 102; Macpherson, 1962, s. 263-264). Feodal aristokraside artığa el konulmasının soy temelli ilişkiler yoluyla gerçekleşmesi karşısında bireycilik, kapitalist toplumsallığın temelinde yer alan piyasa eksenli sözleşme ilişkilerinin meşrulaştırılmasına dayanır.

Liberalizmin önemli temsilcilerinden Locke (1690), soyluluk prensibine dayanılarak artığa el konulmasının doğal düzene aykırı olduğunu iddia eder (Locke, 1980). B uiddiaya

⁶¹ Marksist kuramda, devletin görece özerkliği kavramına ilişkin iki farklı yaklaşım mevcuttur. İlk yaklaşım bakımından görece özerklik, devletin, sınıflararası ilişkilerdeki bütünleştirici işleviyle ilgili olarak, sermaye ilişkilerinin yeniden üretilmesini gerçekleştirmek üzere sermaye sınıfının talepleri karşısında görece bir otonomiye sahip olmasıdır. İkinci yaklaşıma göre görece özerklik, sermaye birikiminin koşullarını sağlayabilmek için, devletin kapitalist sınıfın tikel üyeleri karşısında tarafsız bir tutum sergilemek durumunda kalmasını ifade eder. Bu yaklaşım açısından görece özerklik, kapitalist devletin kurucu özerkliğidir (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 257-259).

temel olan ön varsayımlardan biri, Aydınlanma Çağının⁶² insan aklına tanıdığı kutsiyettir. Düşünüre göre, bütün insanlar doğuştan eşit hak ve özgürlüklere sahiptir ve bu nedenle feodal soyluluğa dayanan imtiyazlar ortadan kaldırılmalıdır. Söz konusu hak ve yükümlülüklerin bireylere tanınması, yurttaş olmalarına bağlıdır (Parlak & Öztürk, 2018, s. 572). Anılan çağ içinde bireysel özerkliğe yapılan vurgu, aynı zamanda bireyin toplumdan ve toplumsal sorumluluklarından kopuş anlamına da gelir. Bu kopuşun derinleşmesi ihtimali, 18. yüzyıl sonundan itibaren liberal anlatı içinden fikir üretenlerin, yurttaşlık bağını bireysel çıkar ile kapitalist toplumsallık arasında köprü olarak kurgulamalarını da beraberinde getirmiştir (Bürkev & Özügurlu, 2011).

Liberal anlatı içinden yurttaşlık, çelişkili bir biçimde, evrensel nitelikte ve bireyin üstünlüğü temelinde işleyen bir doğal düzende herkesin değil, ancak belirli bir mülkiyete sahip olanların dâhil olabileceği bir toplumsal statü olarak tasavvur edilmiştir. Bu perspektif açısından, zenginliğin ve mülkiyetin kaynağı ise bireylerin sahip olduğu irade ve yeteneklerini kullanarak yaptıkları çalışmalardır (Locke, 1980). Mülkiyete dayalı yurttaşlık tasavvuru, Aydınlanma Çağı düşünürlerinin söylemleriyle güçlenen burjuvazi arasındaki bağlantıyı ortaya koyar (Ağaoğulları, Zabcı, & Ergün, 2017, s. 283). Örneğin Diderot, kuşkuya yer vermeyecek biçimde, mülkiyetin temelinde yetenek ve çalışmaya dayalı emeğin bulunduğunu savunur (Diderot, 2003, s. 268; akt. Ağaoğulları, Zabcı, & Ergün, 2017).

Aydınlanmacı düşünürlerin çelişkili tutumlarının diğer bir görünüm biçimi de eşitliğe ilişkin yaklaşımlarında ortaya çıkmaktadır. Bir yandan feodalizmin ideolojik temellerini ve meşruiyetini yıkmak, burjuvaziye halktan destek sağlamak amacıyla biçimsel(hukuksal) eşitlik vurgusu yapılırken; diğer yandan toplumsal ve sosyo-

---

⁶² Aydınlanma Çağı, toplumsal ilişkilerin etkisiyle meydana gelen, özünde radikal ve çok boyutlu bir düşünsel hareket olmasının yanında, 18. Yüzyıl sonundaki Avrupa'nın çelişkili ve toplumsal meşruiyetini yitirmiş kurumlarının varlığının önemli bir sorgulamaya tabi tutulmasına yol açmıştır. Feodalitenin dini içerikli yasalarının anlamını yitirmesi üzerine, İngiltere'de iktidarın nasıl kullanılacağına ilişkin yoğun tartışmalar, T. Hobbes, J. Locke gibi siyaset felsefecilerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır (Faulkner, 2021, s. 191).

ekonomik eşitliğin doğaya aykırı olduğu savunulmuştur (Ağaoğulları, Zabcı, & Ergün, 2017, s. 288-289).

Aydınlanmacı temelden hareket eden liberal kuramcılar, esas olarak kişisel çıkarları doğrultusunda eyleyen bireylerin zenginleşmesi ve mülk sahibi olmasını,⁶³ yurttaş-bireyler olabilmelerinin ön koşulu olarak benimsemişlerdir. Soyut ve biçimsel eşitliğe dayalı bir yurttaşlık anlayışı ekseninde tesis edilen yeni toplumsal düzen, hem toplumsal sınıfların tarihselliğinin yadsınarak görünmez hale gelmesini hem de üstünlük ve vazgeçilmezlik atfedilen mülkiyetin meşru bir zeminde korunmasını sağlamıştır.

Bahsi geçen çağın liberal düşünürleri, zenginliğin ve mülkiyetin kaynağını bireylerin irade ve yetenekleri ölçüsünde çalışmasına dayandırarak, toplumsal dönüşümlerle zayıflayan feodal soyluluğun ve onun siyasal yapılanmasının ideolojik temelde meşruiyetini yitirmesinde etkili olmuşlardır. Feodal unsurların yerine meşruiyetin temeline biçimsel olarak eşit yurttaşları ve yönetilenlerin rızasına dayalı yönetim anlayışını yerleştirmişlerdir. Bu dönemin Hobbes ve Locke gibi içinde buldukları toplumsal koşul ve ilişkilerin biçimlendirdiği temsilcileri, özgür ve hukuki olarak eşit, kendi çıkarlarını takip eden sözleşmeci bireyi içeren bir liberal siyaset kuramı meydana getirirlerken; Adam Smith bireysellik ve sözleşme özgürlüğüne dayalı bir liberal iktisat kuramı geliştirmiştir (Parlak & Öztürk, 2018, s. 573). Smith, rekabet içinde ve kişisel çıkarları doğrultusunda eyleyen bireylerin meydana getirdiği bir toplumda, refahın kaynağını genel olarak üretime, üretimden kaynaklanan refahın temelini de emeğe dayandırmıştır (Smith, 1977).

Liberal siyaset ve iktisat kuramının ideolojik hâkimiyetiyle, bir yandan tasfiye edilmekte olan feodal sınıfın egemenliğinin meşruiyeti zayıflamış, diğer yandan da emeğin burjuva biçimi “doğal biçim” adı altında emeğin egemen biçimi olarak tescil edilmiştir (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 373). Liberal anlatı içinden, toplumsal sınıfların ve bunlar arasındaki somut güç ilişkilerinin tarihselliğinden soyutlanarak yurttaşlık kisvesi altında yadsınması,

---

⁶³ Locke ve onun fikirlerini takip eden yazarlar, mülkiyeti sadece sahip olunan mallar şeklinde değil; geniş anlamda yani mülkiyeti edinilen maddi varlıklar yanında, yaşam ve özgürlüğü içeren bir hak olarak kabul ederler (Ağaoğulları, Zabcı, & Ergün, 2017, s. 187).

burjuvazinin toplumsal iktidarı ele geçişinin ilanıdır. Burada ayrıca belirtmek gerekir ki, yurttaşlık toplumsal sınıfları etkisizleştirmeye, ortadan kaldırmaya d6n6k bir işleve sahip değildir. Yurttaşın ortaya çıkışı, sınıflararası etkileşimin piyasa dışı zoru 6rg6tleyen değerler, pratikler, unvanlar ve semboller 6zerinden y6r6t6lmemesi anlamına gelmektedir (6zdemir ve diğerleri, 2019, s. 374;127).

Yukarıdaki değerlendirmeler dikkate alındığında, liberal anlatılar tarafından yurttaşlık, sermaye birikiminin gerekliliklerini sağlayan toplumsallığın temel belirleyeni olarak değerlendirilmiştir. Bu bakımda, kapitalist 6retim tarzının hâkim olduğu bu s6rete, hâkim s6ylemler bakımından yurttaşlığın ve yurttaşlar topluluğunu bir arada tutan unsurların, piyasa-dışı ilişkiler alanına tabi kavramlarla tanımlandığı s6ylenebilir. Nitekim daha 6nce ifade edildiği 6zere, t6m toplumsal ilişkilerin meta biçimi altında ve b6t6n6yle piyasa g6lerinin tahakk6m6ne girmesi durumunda kapitalizm de imkânsızlaşacaktır. Burjuva toplumsallaştırması, birikimin sağlanması ve olası piyasa başarısızlıklarının telafi edilmesinde yurttaşlık soyut eşitlik temelinde tesis edilen toplumsal uzlaşıya ihtiyaç duyar (Jessop, 2009, s. 58). Dolayısıyla liberalizmin toplumsallık anlatısı içinden yurttaşlık, piyasa ilişkilerinin 6tesinde ve bu ilişkilerin yeniden 6retimini olanaklı kılan koşulları sağlayan bir toplumsal meşruiyet unsuru olarak tasavvur edilir.

Aktarılanlara ek olarak, ne yurttaşlığın ne de bir toplumsal formasyonun toplumsal b6t6nleşmesinin s6rd6r6lmesine d6n6k işlevler edinen devlet m6dahalelerinin, 6n belirlenmiş bir içeriğinin bulunmadığı vurgulanmalıdır. Nitekim birikimin seyri, en iyi haliyle, 6nceden belirlenmiş yasalardan ziyade karmaşık bir d6n6ř6m s6recine bağlıdır. Dolayısıyla yurttaşlık s6ylemi bu karmaşık s6re içinde farklı içerikler edinirken, toplumsal yapışmanın s6rd6r6lmesinde devlet faaliyetleri de mevcut konjonkt6r6n etkin idaresiyle şekillenir (Jessop, 2008; Jessop, 2009, s. 92; Poulantzas, 1975). Toplumsallığın farklı d6nemler içinde farklı içerikler edinmesi sebebiyle, toplumsal b6t6nleşmenin-yapışmanın her durumda geçerli olacak bir içeriğe sahip, saf bir mekanizma olarak tanımlanması m6mk6n değildir. Ayrıca devletin ve yurttaşlığın tek (yegâne) varlık sebebinin toplumsal b6t6nl6ę6n sağlanması olmadığı da dikkate alınmalıdır. Aksi bir yaklaşım, devletin ve yurttaşlığın yalnızca işlevsel 6zellikleriyle (*a priori*)

tanımlanmasına ve sınıfsal karakterlerinin göz ardı edilmesine, kuramsal olarak özcülük tehlikesine düşülmesine neden olabilir (Jessop, 2008, s. 45).

2.2.3. Yurttaşlığın Liberal Tahayyülü

Yurttaşlık söyleminin kapitalist üretim tarzının hâkimiyeti sağladığı süreçte liberal söylemlerde nasıl kurgulandığına yukarıda değinilmiştir. Bu açıklamalara ek olarak, anılan süreçte yurttaşlığa dair düzenlemelere ilişkin değerlendirmelerde bulunmak, dönemin yurttaşlık anlayışının ortaya konması bakımından önem arz eder. Yurttaşlığın hâkim söylemler içinden niteliğini ve taşıdığı anlamı içeren çok sayıda normatif örneğin varlığıyla birlikte, iki önemli örnek bulunmaktadır. Bunlardan ilki İngiliz kolonilerinde meydana gelen direnişler sonucu ortaya konan Virginia İnsan Hakları Bildirgesi (1776)'dir.⁶⁴

Halkın rızasına dayanan ve serbest seçimlerle belirlenen bir yönetim anlayışını tesis eden 1776 Bildirgesinin ilk maddesinde, “*tüm insanların doğuştan eşit derecede özgür ve bağımsız*” olduğu ve “*doğar doğmaz edindikleri belli bazı hakları*” bulunduğu ifadesi yer almaktadır. Bu madde bakımından dönemin yurttaş anlayışında eşitlik, doğal hukuktaki anlamıyla benimsenmiştir. Aynı maddenin devamında, insanın doğuştan gelen (doğal hukuktan) haklarının “*yaşam ve özgürlük hakkı*” olduğu ifade edildikten sonra, hiçbir anlaşmayla yoksun bırakılamayacak bir “*mülk edinme ve mülke sahip olma hakkı*”na yer verilmiştir. 1776 Bildirgesinin soyut kazanım ve hedeflerinin ardından 1778 yılında yapılan nihai anayasa, tüm insanların toplumsal eşitliğinin, yurttaşların temsilinin ve buna ilişkin doğrudan demokratik kurumların değil; mülkiyetin, serbest piyasaların ve sermaye sahiplerinin temsilini üstün kabul etmiştir (Faulkner, 2021, s. 194).

Yurttaşlık söyleminin normatif düzenlenişinin diğer bir örneği ise Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi (1789)'dir. Hobsbawm'a göre, 1789-1848 yılları arasında

⁶⁴ 18. yüzyılın ikinci yarısında, yalnızca İngiltere'nin Kuzey Amerika'daki kolonilerinde değil, Avrupa kıtası üzerinde ve deniz aşırı sömürgelerinde de bunalım söz konusudur. Dolayısıyla söz konusu hareketler, yalnızca Kuzey Amerika(1776-83) ile sınırlı olmayıp, İrlanda(1783-84), Belçika ve Liège(1787-90), Hollanda (1783-87), Cenevre gibi ülkelere ek olarak kimi iddialara göre İngiltere'de(1779) de ortaya çıkmışlardır (Hobsbawm, 2020a, s. 64).

cereyan eden ve Bildirgeyi ortaya çıkaran devrim, ‘endüstri’ olarak endüstrinin değil, *kapitalist* endüstrinin; genel olarak özgürlüğün ve eşitliğin değil, *orta sınıfin* ya da *burjuva liberal* toplumun; ‘modern ekonomi’nin veya ‘modern devlet’in değil, merkezinde birbirine komşu ve rakip Büyük Britanya ve Fransa devletlerinin bulunduğu dünyanın özgül bir coğrafi bölgesindeki (Avrupa’nın ve Kuzey Amerika’nın bir bölümündeki) devletlerin ve ekonomilerin zaferi, burjuva devrimlerinin prototipi olmuştur (Hobsbawm, 2020a, s. 10; Hobsbawm, 2021b, s. 26).⁶⁵

Fransa’da başlayan ve klasik liberal öğretinin yayılmasını sağlayan devrim dalgası, 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıldaki burjuva liberal iktisadın ve siyasal kuramın siyasi ve ideolojik bakımından temelini oluşturmuştur. Bu bakımdan devrimin Bildirgesi, feodalizmin toplumsal meşruiyetine ve soyluluk temelinde örgütlenmiş hiyerarşik iktidar yapılanmasına karşı direnişi yansıtsa da gerçek bir demokratik ve eşitlikçi toplum anlayışından uzaktır (Hobsbawm, 2020a, s. 69). Nitekim Bildirgenin ilk maddesinde “*yurttaşların doğuştan özgür ve eşit oldukları*” belirtildikten sonra, “*ortak yarar*” ölçütünün uygulandığı hallerde sosyal farklılıkların meydana gelebileceği ifadelerine yer verilmiştir. İkinci ve on yedinci maddede ise “*mülkiyet hakkının kutsal bir doğal hak olduğu*” hüküm altına alınmıştır. Fransa’nın bu tarihsel süreçteki özgün durumu ve burjuva toplumsallığının 18. yüzyıl sonundaki içeriği dikkate alındığında, ortak yarar ölçütünün kapitalist sermaye birikiminin gerektirdiği koşulların toplumsal yeniden üretimini garanti altına alan sair unsuru içerdiğini söylemek mümkündür.

Devrimle birlikte yaygınlık kazanan klasik liberal söylemle tutarlı olarak, Bildirgenin altıncı maddesinde hukuken eşit olan tüm yurttaşların “*erdemleri ile yetenekleri dışında hiçbir ayırım gözetmeksizin*” her türlü kamu görevine eşit olarak kabul edileceği belirtilmiştir. Bu noktada emek gücünün, biçimsel anlamda eşitlik soyutlaması içinde rekabete dayalı bir yarışa dâhil edildiğini söylemek mümkündür. Yarışın başında herkesin eşit olması kadar, yurttaşlar içindeki sınıflararası eşitsizliklerin varlığını sürdürmesi

---

⁶⁵ Hobsbawm 1789 Devriminin burjuva niteliğinde ısrar ederken, Balibar burjuva sınıfının ve burjuva olmayan ve dahası kapitalist olmayan kitlelerin birlikte sürekli bir ittifak ve çarpışma halinde gerçekleştiği gerekçesiyle, devrimin burjuva devrimi olarak nitelendirilemeyeceğini savunmaktadır (Balibar, 2016b, s. 73)

nedeniyle, yarışmacıların yarışı birlikte bitiremeyecekleri de aynı biçimde önceden kabul edilmiştir (Hobsbawm, 2020a, s. 69).

1789 Bildirgesine ilişkin yukarıda yer alan değerlendirmelere, Bildirgenin egemenliğe ilişkin düzenlemesini de eklemek gerekir. Üçüncü maddede “*egemenliğin esas olarak ulustan kaynaklandığı*” ifadesine yer verilmesi, iktidarın kullanımının dolayımı hale geldiğini ve yöneticilerin milleti temsil etme göreviyle kısıtlandığını ortaya koyar. Bu çerçevede yurttaşlar, siyasal iktidarın meşruiyet kaynağıdır ve temsil mekanizmaları/kurumları aracılığıyla bu iktidarın kullanımında bir meclisi ya da başkanı/hükümeti yetkili kılmışlardır (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 127-128). Hobsbawm’a göre, egemenliğin kaynağının yalnızca ulusa ve onun iradesine dayandığını belirten Bildirge hükmü, klasik liberalizmin ulusal sermayelerinin diğer ulusal sermayelerle rekabet edebilme kapasitesinin ve ulusal sermayenin çıkarlarının korunması gerekliliğinin ilk resmi anlatımı niteliğindedir (Hobsbawm, 2020a, s. 70).

Yazara göre, kapitalist üretim ilişkilerinin hâkim olduğu süreçte, sömürgeciliğin hız kazanması ve serbest piyasa rekabetinin yoğunlaşmasıyla, devlet sınırları içinde faaliyet gösteren burjuva sınıfının özel çıkarları toplumun genelinin çıkarları olarak sunulmuştur (Hobsbawm, 2020a). Bu perspektiften, Bildirgede egemenliğin kaynağı olarak bahsedilen Fransız ulusunun, devletin resmi sınırları içinde birikim faaliyetlerini yürüten, bu sınırların dışında ise diğer ulusal sermayelere karşı korunması gereken ulus olduğu söylenebilir.

Yukarıda verilen iki örnekten hareketle, klasik liberalizm içinden yurttaşlığın içeriğine ilişkin bazı önermelerde bulunulabilir. İlk olarak yurttaş, sahip olduğu mülkiyet ve güç ilişkilerinde edindiği sınıfsal konumu doğrultusunda, devlet aygıtlarında talepleri temsil edilen kimsedir. İkinci olarak, toplumsal ilişkilerin karmaşık düzleminde, biçimsel eşitliği varsayan bir hukuk ideolojisi temelinde, piyasada emek gücünü temellük edebilen veya bu gücü sözleşme serbestisi bağlamında satmak durumunda olan bireydir.

Ulus olarak örgütlenen burjuva sınıfının hâkim ideolojisi, feodal meşruiyetin karşısına hukukten eşit ve özgür, mülkiyet hakkı gibi doğal hukuktan kaynaklanan vazgeçilmez

haklara sahip yurttaş-bireyin siyasal varlığını yerleştirmiştir. Bu bakımdan yurttaşlık, dünyevi hak anlayışının burjuva içeriğinin somut bir görünüme kavuşmasına olanak tanırken, burjuvazinin ulus formunda örgütlenmesinde de ana manivela işlevi görmüştür (Bürkev & Özuğurlu, 2011, s. 19-20; Jessop, 2018). Ancak yurttaşlığın işlevi üzerinden tanımlamayacağını ve bu işlevin her nesnel koşul ve tarihsel durumda sermayenin çıkarlarına hizmet eden bir içerik taşıyacağını verili bir garantisi bulunmadığını hatırlatmak gerekir.

2.2.4. Yurttaşlığın “Kazanımları”: Özgürlük, Eşitlik, Mülkiyet

1789 Bildirgesinin yurttaşlık anlayışına ve bu Bildirge bakımından yurttaşlığın içeriğine ilişkin değerlendirmelere yukarıda yer verilmiştir. Aktarılanlar ışığında, Bildirgenin yurttaşlığı tarihsel belirleniminden soyutlanmış, hukuken eşit olduğu varsayılan bireylere belirli hakları ve ödevleri tanıyan bir statü olarak düzenlediği söylenebilir. Devrimin ardından yürürlüğe giren düzenlemelerde de soyut ve biçimsel eşitlik anlayışı sürdürülmüştür. Öyle ki, devrim sonrasında ilk anayasası olan 1791 Anayasasında, mülk sahibi “aktif yurttaşların”⁶⁶ temsilcileri seçmesine dayanan iki dereceli seçim sistemiyle,⁶⁷ sınıflararası eşitsizlikler anayasal bir içerik edinmiştir.

Anılan Anayasa metninde aktif yurttaş, “*en azından üç iş günü değerindeki vergiyi ödemiş ve belli bir mülke veya bu tür bir mülkün kullanım hakkına sahip olan, ücret karşılığında başkalarının hizmetine girmemiş kimse*” olarak tanımlanmıştır (Gürcan, 2011, s. 190; Hobsbawm, 2020a).⁶⁸ İktidarı kullanacak organların/temsilcilerin seçiminde

⁶⁶ Söz konusu düzenleme, anılan tarihsel sürecin koşullarıyla bağlantılı olarak, büyük oranda devrim öncesi ve sonrasındaki süreçte etkili olan Sieyes’in fikirlerinin etkisini yansıtmaktadır (Özdek, 2011, s. 66). Düşünsel anlamda Locke, Rousseau ve Montesquieu gibi klasik liberal yazarlardan etkilenen Sieyes, toplumun yönetime katılma hakkının savunucusu olmasına karşın; genel oy hakkı noktasında çelişkili bir biçimde, toplumun bütününe genel oy hakkına sahip olmaması gerektiğini, doğrudan demokrasinin yararsızlığını iddia eder (Sieyes, 1951; Sieyes, 2003, s. 53). Düşünürüne göre, siyasal yaşama katılmak gibi önemli bir görevin üstesinden gelebilecek kimseler, yaşamlarını sürdürmekten başka derdi olmayan yoksullardan ziyade, ulusal çıkarları kafa yorabilecek refaha sahip kimselerdir (Ruhi, 2018, s. 75-79).

⁶⁷ Bu sisteme göre, ilk olarak aktif yurttaşlar oylarıyla seçmenleri belirlerler. Bu seçimin ardından, seçmenler oy kullanarak iktidarı kullanacak meclisin üyelerini belirlerler (Gürcan, 2011, s. 193).

⁶⁸ Bkz. Constitutionnel de 1791, Titre III(Des pouvoirs publics), Chapitre premier(De l'Assemblée Nationale législative), Section II(Assemblées primaires. Nomination des électeurs), Art. 2-7.

yapılan bu ayırım, anayasanın benimsediği diğerk bir ilkeyle, hukuki eşitlik ilkesiyle çelişki halindedir. Ayrıca yurttaşların kendi varlıklarına ve geleceklerine ilişkin siyasal kararların alınmasına katılımının mülkiyet temelinde kısıtlanması da Anayasanın temelindeki burjuva ideolojisini yansıtır (Gürcan, 2011, s. 190).⁶⁹

1791 Anayasasıyla oy hakkı yanında sözleşme, ifade, ibadet, seyahat ve toplanma gibi özgürlüklerle kamuda çalışma, eğitim ve dilekçe hakkı gibi çeşitli haklar tanınmış; mülkiyetin dokunulmazlığı koruma altına alınmıştır (Gürcan, 2011). Hukuki düzenlemelerle garanti altına alınan bu özgürlükler, sermaye sahipleriyle kurdukları sözleşme ilişkisi esasında emek gücünü satmak durumunda kalan,⁷⁰ feodal bağlarından özgürleşmiş bir işçi kitlesi yaratmıştır (Özdemir ve diğerkleri, 2019). Söz konusu düzenlemeler bağlamında, özgürlük iki anlam taşır. İlki, kişinin kurgusal bir meta olarak kendi emek gücü üzerinde tasarrufta bulunabilmesidir. İkincisi ise yaşam etkinliğini sürdürebilmek amacıyla satabileceği başka metalara sahip olmamasıdır. Diğerk bir ifadeyle, yurttaş işçinin, kendi emek gücünü gerçekleştirebilmek için gereken her şeyden yoksun bırakılmasıdır (Marx, 2020, s. 171; Harvey, 2021).

Klasik liberal siyasetin ve ekonominin hâkimiyeti altında, özgürlük emek gücünün bir sözleşme esasında alım-satımına, sömürüye ve sınırsız birikime dayanan piyasa özgürlüğünden ibarettir. Piyasa özgürlüğünün temel içeriğini oluşturan sözleşme özgürlüğü, meta mübadelesine giren tarafların iradî olarak eşit olduğu varsayımına dayanır (Özdek, 2011, s. 57). Kurulan sözleşme ilişkisi, klasik liberalizme göre, eşitler arası bir ilişkidir ve tarafları bu ilişkiyi kurmaya iten kişisel çıkar ve ihtiyaçlarıdır (Özdek, 2011). Böyle bir içeriğe sahip olan piyasa özgürlüğünü Marx, “insanın doğuştan sahip bulunduğu hakların tam bir cenneti” olarak ifade etmiştir. Ona göre, piyasa özgürlüğünde ve sözleşme ilişkilerinde egemen olan yalnızca “Özgürlük, Eşitlik, Mülkiyet ve

---

⁶⁹ Fransa’daki gelişimine benzer şekilde, burjuvazinin feodal soyluluğa son verdiği klasik liberal dönemde, İngiltere’de de bütünsel anlamda genel oy hakkı tanınmamıştır.

⁷⁰ Sözleşme ilişkisi temelinde emek istihdamı, kapitalist üretim tarzının temel noktalarından birini oluşturur (Özdemir ve diğerkleri, 2019).

Bentham”dır (Marx, 2020, s. 177).⁷¹ Yazar, bu ifadesine aşağıdaki şekilde açıklık getirmiştir:

“Özgürlük! Çünkü bir metanın, örneğin emek gücünün, alıcıları da satıcıları da yalnızca kendi özgür iradelerine bağlıdır. Aralarındaki sözleşmeyi özgür ve hukukça eşit kişiler olarak yaparlar. Sözleşme, içinde iradelerine ortak bir hukuki ifade verdikleri bir sonuçtur. Eşitlik! Çünkü birbirleriyle yalnızca meta sahipleri olarak ilişki kurarlar ve aralarında eş değerde olan şeyleri değiştirirler. Mülkiyet! Çünkü her biri yalnızca kendisinin olan şey üzerinde tasarrufta bulunur. Bentham! Çünkü her ikisi de yalnızca kendi gemisini kurtarmaya çalışır (Marx, 2020, s. 177-178).”

Yukarıda aktarılanlardan hareketle, 1791 Anayasasının klasik liberal temsili demokratik sisteminde yurttaşların devlet aygıtlarında taleplerini temsilinin ve siyasal karar alım süreçlerine katılabilmelerinin sınırlı düzeyde olduğu söylenebilir. Zira daha önce ifade edildiği üzere, belirli bir şeyin (malın ve/veya kullanım hakkının) mülkiyetine sahip olmak, milletin temsilcilerinin seçiminde oy kullanmanın ön koşuludur. Klasik liberal temsili demokrasinin meydana getirdiği biçimsel eşitsizlik (buna ek olarak daha önceden var olan sosyal eşitsizlik), yalnızca oyların kullanılmasıyla da sınırlı değildir. Temsilcilerin seçilmesi sürecinde, mülk sahibi olmayan ve/veya ücret karşılığında hizmet veren kitleler, gerekli baskı ve propaganda araçları ve muhalefet edebilme olanaklarından da yoksun bırakılmışlardır (Hobsbawm, 2020a).

Marshall’a göre, yoksul ve emekçi yurttaşların oy hakkına ve siyasal katılım olanaklarına sahip olmamaları, yurttaşlığın siyasal olarak anlam ifade etmediği şeklinde yorumlanmamalıdır (Marshall & Bottomore, 2000). Yazar açısından yurttaşlık kurumu, yoksul kitlelere siyasal anlamda hak vermese de onlara siyasal haklara sahip olma kapasitesi sağlamıştır. Marshall bu kapasiteyi, kişilerin “uygun sınıfsal konuma eriştikleri zaman” oy hakkına ve siyasal katılım olanaklarına sahip olabilmeleri olarak açıklamıştır (Marshall & Bottomore, 2000, s. 30).⁷² Ancak bu yaklaşımın sınıfsal çatışmaları, emek

⁷¹ Marx’ın Bentham’a işaret etmesinin, 19. yüzyıl boyunca klasik liberal felsefede “en büyük sayıda insanın en büyük mutluluğu” anlayışının ortaya çıkışı ve bu anlayışın siyasal ve hukuki alanlara yayılışında Bentham’ın etkili olmasından (Sabine, 2013, s. 71-85) kaynaklandığı söylenebilir.

⁷² Vurgu bana aittir.

gücünün piyasa ilişkileri yoluyla sömürsünü ve kapitalist üretim tarzı içinde yoksul kitlelerin zenginleşmesinin olanaksızlığını göz ardı ettiği söylenebilir.

1791 Anayasasının ardından, Birinci Cumhuriyet Döneminin(1792-1804) ürünü ve daha “ileri” bir burjuva liberal demokrasi anlayışına yakın olan (Gürcan, 2011) 1793 Anayasasında, genel oy hakkı tanınmış ve iki dereceli seçim sistemi kaldırılmıştır.⁷³ Ancak bu kazanımlar, yurttaşlar açısından sadece soyut bir düzlemde siyasal eşitlik sağlamış, sınıfsal çelişkiler ve toplumsal eşitsizlikler varlığını sürdürmüştür. Cumhuriyetin sonraki yıllarında siyasal, toplumsal ve ekonomik koşulların yetersizliğinin ve toplumsal hoşnutsuzlukların bir sonucu olarak yayılan devrimci dalgalar (özellikle 1830 devrimleri⁷⁴), aristokrasinin burjuvazi karşısında kesin olarak yenilgiye uğramasına işaret ederken; burjuvazinin hâkim sınıf konumunu tescil etmiştir (Hobsbawm, 2020a, s. 123-131). Burjuvazinin nihai iktidarı, birikim sürecinden feodal unsurların tamamen tasfiyesine, sanayi kapitalizminin gelişmesine ve işçi sınıfının ortaya çıkmasına yol açmıştır (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 377).

Burjuvazinin hâkimiyeti, aynı zamanda, yeni istihdam politikalarıyla emek gücünün durumunun daha da kötüleşmesini ve sözleşme ilişkilerine dayalı sömürünün yoğunlaşmasını beraberinde getirmiş, sınıflararası eşitsizlikler derinleşmiştir. 1800’lü yıllara gelindiğinde, değişen toplumsal koşullar ve işsizlik, yoksul kitleleri harekete geçiren bir etki meydana getirmiştir (Hobsbawm, 2020a). Böyle bir ortam içinde, kendi siyasi kimliğiyle tanımlanmaya başlayan emekçi yurttaşlar, Devrimin kendilerine biçimsel olarak tanıdığı hakların kazanılması için burjuvaziye karşı mücadele etmeye başlamışlardır.

Yoksul ve emekçi yurttaşlar tarafından başlatılan mücadeleler, yerel koşullara bağlı olarak değişkenlik gösterse de genel olarak Avrupa’ya, özelde ise çifte devrimin⁷⁵

⁷³ Vurgu yazara aittir.

⁷⁴ 1830 Devrimi, gücün nihai olarak, feodal soylulardan finans burjuvazisine transferinin yaşandığı süreci yaratmıştır. Faulkner’in ifadeleriyle, “Temmuz Monarşisi” bir bankacılar monarşisidir (Faulkner, 2021, s. 220).

⁷⁵ Hobsbawm çifte devrim kavramını İngiltere’nin öncülük ettiği endüstriyel dönüşüm ve Fransa’dan yayılan siyasi dönüşümü ifade etmek üzere kullanmıştır (Hobsbawm, 2021, 14).

gerçekleştiği ülkeleri (İngiltere ve Fransa) etkisi altına almıştır (Hobsbawm, 2020a, s. 136). Fransa’da sistemli ve siyasi bilince dayalı bir hareket gelişmezken,⁷⁶ İngiltere’de 1838-1848 yılları arasında Chartist (Halkın Fermanı) hareketiyle⁷⁷ işçi sınıfının mücadelesi önemli bir noktaya ulaşmış ve bu tarihlerden sonra da etkisini sürdürmüştür (Faulkner, 2021, s. 218).⁷⁸

Fransız Devrimi’nin gerçekleştiremediği toplumsal eşitlik ve doğrudan demokrasinin koşullarını sağlamaya yönelik ve kolektif bir nitelik taşıyan bu hareketler, ilkin makine kırma eylemleri olarak ortaya çıkarken, 1830’ların sonundan itibaren grev ve sendikalaşma dalgaları biçimini almıştır. Emekçi yurttaşların başlattığı kitlesel hareketler ve baskılar üzerine, İngiltere’de siyasal iktidar tarafından reform çalışmalarına başlanmıştır. Bu reform çalışmalarının sonucu olarak, 1834 yılında Yeni Yoksul Yasası kabul edilmiştir. Reform öncesinde, yaşlılık ve hastalık gibi durumlara ek olarak düşük ücretlerle çalışan yurttaşların da kamusal yardımlardan faydalanmasını öngören Speenhamland sistemi⁷⁹ uygulanmaktaydı. Ancak yeni düzenlemenin merkezinde “*ücrete dayanan hayatın ne kadar çekilmez olursa olsun, ahlaki bir değer taşıdığı*” anlayışı yer almıştır (Archbold, 1842; Kovancı, 2003, s. 86)⁸⁰.

Yasanın temelindeki anlayışa göre, özgür ve sorumlu yurttaşlar, çalışan yani emek-gücünü piyasada satmaya zorlanan kimselerdir (Kovancı, 2003). Kamusal yardımlardan

⁷⁶ Bunun istisnasını, büyük bir kesimi 1830’dan sonra komünist olan güçlü ve siyasal açıdan gelişmiş bir solcu Jakobenlik ve Babeufçuluk teşkil etmektedir. Bu hareketin en önemli temsilcisi Auguste Blanqui(1805-1881)’dir (Hobsbawm, 2020a, s. 137).

⁷⁷ Kapitalist endüstri ekonomisinin ilk genel bunalımı, İngiltere’nin büyümesinde belirgin bir yavaşlamaya bağlı olarak, kendisini milli gelirdeki düşüşte ortaya koyar. Bu düşüşün ciddi toplumsal sonuçlarından biri, kapitalizme uyum sağlayamamış küçük burjuva kesimleri de kapsayan, kentlerde ve sanayi kollarında çalışan yoksulların ayaklanması biçimini alan Chartist hareketin ortaya çıkmasıdır.

⁷⁸ Devrim süreci, farklı ülkelerin toplumsal koşullarına bağlı olarak farklı etki ve sonuçlar yaratmıştır. Örneğin Amerika’da 1828-29 yıllarında işçi partisi siyasal temsil imkânını bulmasına rağmen, burjuvazi karşısında önemli bir muhalefet ortaya çıkmamıştır. Latin Amerika’da da siyasette yer alan grupların kentli yoksulları, yerlileri, köylü çiftçileri seferber etmek gibi bir faaliyet yürütmedikleri bilinmektedir (Hobsbawm, 2020a).

⁷⁹Speenhamland sistemi, belirli bir yasal düzeleden ziyade 1795 yılında yargıçların görüşleriyle ortaya çıkmıştır. Bu sistem, ücretlerin yeterli düzeyde olmadığı zamanlarda, ekmek fiyatı ve aile büyüklüğü üzerinden yapılan bir değerlendirmeye yoksullara yardım edilmesini öngörür (Block & Somers, 2003, s. 286).

⁸⁰Vurgu ve italikler bana aittir.

faydalanmak için de kişilerin bu nitelikteki yurttaşlardan olması gerekir. Nitekim yasa çerçevesinde, yoksul yurttaşlara ancak çalışma evlerinde çalışmaları karşılığında yardım edilmiştir. Bu bakımdan 1834 Yasasının, *laissez-faire* mitine dayalı serbest piyasanın işleyişine doğrudan müdahalede bulunmamanın ve eşitsizliklerin/yoksulluğun emek-gücüne ivme kazandıracacağı (Marshall & Bottomore, 2000, s. 38-40) yönündeki klasik liberal tezi benimsediğini söylemek mümkündür.⁸¹ Dolayısıyla söz konusu düzenleme, devletin serbest piyasa mekanizmasının ve emek-gücünün toplumsal yeniden üretiminin koşullarına sağlamaya dönük işlevlerinin önemli bir örneğini oluşturmaktadır.⁸²

19. yüzyılın liberalleri, 1834 Yoksul Yasasıyla örneklenen yasal düzenlemeler dikkate alındığında, bu söylemin en önemli isimlerinden A. Smith'in de ötesine geçmişlerdir. Bu dönemin düşünürleri, Smith dâhil çoğu 19. yüzyıl öncesi liberalin kabul ettiği, işlerin düzensizliği veya ücretin düşüklüğü nedeniyle emek gücünün çalışarak elde ettiği gelirin geçimini sağlayamayabileceği olgusunu reddetmişlerdir (Buğra, 2008, s. 27). Söz konusu yaklaşım, sınıflararası eşitsizliklerin yok sayılmasına, bireyin sahip olduğu iradeyi ve yetenekleri kullanarak yaptığı çalışmayla zenginliğe erişebileceği ön varsayımına dayanmaktadır.

Gelinen noktada, 18. yüzyılın sonlarından itibaren ve 19. yüzyıl başlarında klasik liberalizmin yurttaşlık anlayışının, birey ve devlet arasında kurulan siyasal ve hukuki bir ilişki ve bu ilişki vasıtasıyla bireyin sahip olduğu statü üzerinden temellendirildiği söylenebilir. Bu anlayışa göre, yurttaşları bir arada tutan birbirlerine karşı kolektif bağlılıkları değil; menfaatlerini yasal yollarla güvenceye alma ihtiyacıdır. Yurttaşlık kurumu ile güvenceye alınan menfaatler, temelde sözleşme özgürlüğünden ve mülkiyet hakkından doğan taleplere dayanır. Bu bakımdan, klasik liberal yurttaşlık söyleminde özgürlük piyasa özgürlükleri bağlamında bir anlam kazanır. Eşitlik ise yurttaşların yasalar karşısında herhangi bir ayırım yapılmaksızın eşit statüde sayılmasını ifade eder. Ancak,

---

⁸¹ İtalikler bana aittir.

⁸² Devletin sayılan işlevleriyle ilişkili diğer bir örnek ise yoksul yurttaşların mahkemelere başvuru usullerinde yapılan değişikliklerdir. Adalete erişime ilişkin toplumsal baskının etkisiyle, 1846 yılında İngiltere'de Eyalet Mahkemeleri açılmış; ancak yetki alanlarının sınırlı olması, yoksullara yapılan gönüllü adli hizmetlerin bu mahkemelerde geçerli olmaması gibi nedenlerle esaslı bir çözüm sağlamamıştır (Marshall & Bottomore, 2000, s. 46).

yukarıda ifade edildiği üzere, soyut bir eşitlik anlayışına dayalı yurttaşlığın toplumsal eşitsizliklerin varlığını sürdürmesine bir etkisi olmamıştır. Nitekim somut düzenlemelerle de sınıflararası eşitsizlikler yeniden üretilmiştir.

Yurttaşlar toplumunun ortaya çıkışının, özgürlük ve eşitlik kavramlarının birey menfaatleri ve piyasa ilişkileri temelinde anlamlandırılması, klasik liberal temsili demokrasinin de içeriğini belirlemiştir. Yurttaşların kendi geleceklerine ilişkin kararların alınması sürecine katılmaları; mülk sahibi olmak, belirli bir miktarı aşan vergi ödemek veya ücret karşılığı hizmet vermemek gibi sınıfsal eşitsizlikleri barındıran ayrımlarla sınırlandırılmıştır. Böyle bir ayırım, klasik liberal siyaset teorisinin, feodalizmin tasfiyesi sürecinde, iktidarın meşruiyet kaynağının yurttaşlar olduğu iddiası ile çelişmektedir. Zira 19. yüzyıl ortalarına değin, iktidarı kullanacak organların/temsilcilerin belirlenmesi ve devlet aygıtları içinde taleplerin temsil edilmesi ayrıcalıklı bir sınıfın tekelinde olmuştur.

Burjuva devrimlerinin (burjuvazinin ittifak kurduğu) kitlelere sunduğu vaatlerin gerçekleşmemesi ve kapitalist üretim tarzının hâkimiyetiyle, piyasa ilişkilerine dayalı sömürünün yoğunlaşması gibi nedenlere bağlı olarak emekçi ve yoksul yurttaşların ekonomik durumu kötüleşmiştir. Ayrıca siyasal katılım olanaklarına ve yurttaşlık haklarının somut kazanımlarına erişilememesi, bu kitleler arasında çoğunlukla eşitlik ve genel oy hakkının tanınması taleplerini içeren siyasal mücadelelerin doğmasında etkili olmuştur (Hobsbawm, 2020a). 19. yüzyılın ortalarına yaklaşırken giderek yayılan bu hareketler, Avrupa'nın farklı ülkelerinde, farklı yapı ve etkiler ortaya koyarak devam etmiştir. Ancak diğer yandan, sanayi kapitalizminin dünya ekonomisinde yeri ve gelişimi de önemli bir noktaya ulaşmıştır. 1848 olayları öncesinde ve devam eden birkaç yıl içinde dünya ticaretinde önemli bir durgunluk yaşanmasına rağmen, bu tarihler sonrasında büyük bir ekonomik patlama meydana gelmiştir. Anılan gelişmelere aşağıda değinilecektir.

2.2.5. Ekonomik Gelişmeler

Yoksul ve emekçi yurttaşlara belirli hakların tanınması ve ücret, sendikalaşma ve eğitim gibi alanlarda düzenlemeler yapılmasında, 1800'lü yılların başlarından itibaren burjuva

sınıfın karşı ortaya çıkan mücadelelerin yanında, meydana gelen ekonomik gelişmeler ve değişen koşullar da etkilidir. Emekçi kitlelerin yurttaşlık haklarına sahip olabilmesi süreciyle ilgisi bakımından, bu başlık altında Avrupa ülkelerinde ekonomik gelişmeyi sağlayan nedenlere ve bunların sonuçlarına kısaca yer verilecektir.

İlk olarak, buhar gücünün ve demiryolunun kullanımının yaygınlaşmasının, kapitalist ekonominin uluslararası yayılmasının önemli bir nedeni olduğu söylenebilir.⁸³ Bu gelişmeyle birlikte, çoğunlukla sömürge faaliyetleriyle elde edilen ucuz ham maddelere ve altın gibi değerli madenlere ulaşılması ve bunların farklı ülkelere taşınması kolaylaşmıştır. Taşınmak üzere külçe haline getirilen altının varlığı, istikrarlı bir para standardının oluşmasında etkili olmuştur. Farklı bölgelere erişiminin kolaylaşması ve sömürgecilik yoluyla “hiçten oluşturulan pazarlar”da satılabilir olan her şeyin satılması, kapitalist sermaye birikimini sağlamıştır (Hobsbawm, 2021a).⁸⁴

Tam rekabetçi⁸⁵ liberalizmin hâkimiyeti altında, devletin piyasa mekanizmalarına dönük müdahaleleri, liberalizmin önceki ya da sonraki dönemleriyle karşılaştırılmayacak biçimde gerilemiştir. Devletin bu aşamadaki sınırlı faaliyet ve işlevlerinin içeriğini, yukarıdaki düzenlemelerde olduğu gibi, serbest piyasanın işleyişini garanti altına almak, emek-gücü piyasalarındaki arzı dengede tutmak ve birikim odaklı toplumsal bütünlüğü korumak oluşturmuştur.

Devletin serbest piyasanın işleyişini sağlamaya dönük işlevleri bağlamında, ekonomik gelişimde etkisi olan ikinci ve önemli bir neden, serbest piyasa kurallarına tabi özel girişim özgürlüğüne engel oluşturan kurumsal-hukuki engellerin ortadan kaldırılmasıdır. Örneğin 1859-1860 yılları arasında Almanya ve Avusturya’da, emekçi kitlelere belirli düzeylerde koruma sağlayan loncalar; 1854-1867 yılları arasında İngiltere, Hollanda gibi

---

⁸³ 1860-70’li yıllar arasında Osmanlı hükümetinden aldığı imtiyazla Ottoman Railway Company adlı İngiliz şirketi tarafından yapılan ve Türkiye’nin ilk demiryolu hattı olan İzmir(Symrna)-Aydın-Dinar(Diner) ve İzmir-Turgutlu(Kassaba)-Alaşehir tren hattı bu önermeye örnek teşkil etmektedir (Luxemburg, 2003, s. 419).

⁸⁴ Vurgu yazara aittir.

⁸⁵ Amin’e göre tam rekabet, 1850’lerden 1880’e kadar süren ve ürün farklılaşmasının yokluğunda, üretim ve dolaşım süreçlerinin sermayenin farklı ve bağımsız birimleri tarafından üstlenildiği dönemde ortaya çıkan rekabettir (Amin, 2018, s. 33).

ülkelerde tefeciliği yasaklayan (geçerliliğini yitirmiş) düzenlemeler kaldırılmıştır. Avrupa genelinde madencilik üzerindeki denetimlerden fiilen geri adım atılmış ve şirketlerin kurulması kolaylaştırılarak denetimleri sınırlandırılmıştır. 1850'li yıllardan itibaren Avrupa'nın farklı kesimlerinde serbest ticaret bölgelerinin oluşturulmuş; uluslararası para birimlerin basitleştirilmiş; ticaret anlaşmalarıyla gümrük tarifelerinde indirimlere gidilmiştir (Hobsbawm, 2021a, s. 50-51).⁸⁶

Girişim özgürlüğüne ilişkin düzenlemelerin yanında, sınırlı bir içerik taşımakla birlikte, emek gücü piyasalarına ve emeğin toplumsal yeniden üretimine dönük hukuki düzenlemeler de tesis edilmiştir. İşçilerin talep ve mücadelelerini kontrol altına almak üzere, sendikalaşma ve grev hakkının önündeki engellerin kaldırılması, geçici nitelik taşıyan istihdam ve ücret artışları gibi düzenlemeler yapılmıştır. Ayrıca, sanayide duyulan bilimsel altyapı ve teknik iş gücü ihtiyacını karşılamak üzere, emek-gücünün eğitime dönük ilerlemeler de kaydedilmiştir. Marshall'a göre, söz konusu düzenlemeler, işçi sınıfının kapitalist üretim tarzının temel dinamiklerini içselleştirmelerini ve rekabetçi kapitalizmle çelişki oluşturmayan yurttaşlık haklarının koruyuculuğuna dair bir inanç taşımalarını sağlamıştır (Marshall & Bottomore, 2000, s. 49). Bu bakımdan, işçi sınıfına sağlanan kısıtlı haklar ve çeşitli düzenlemeler, bu sınıftan yönelebilecek tehditlerin ortadan kalkmasında etkili olmuştur (Hobsbawm, 2021a). Nitekim oy ve grev haklarına, ücret ve eğitim olanaklarına ilişkin sınırlı genişlemeler, 19. yüzyıl işçi sınıfında kısmi bir memnuniyet ve sözleşme özgürlüğüne dayalı bir güven yaratmıştır (Hobsbawm, 2021a; Özdemir ve diğerleri, 2019).

19. yüzyıl boyunca, kapitalist üretim tarzının yüksek bir gelişim düzeyine ulaştığı ve rekabetçi liberalizme güvenin derinleştiği bu süreçte, uluslararası üretim, bölüşüm ve tüketim ilişkilerinde önemli bir tarihsel dönüşüm yaşanmıştır. Farklı toplumsal formasyonlar bakımından farklı etkiler yaratan koşul ve ilişkilerin varlığı, söz konusu dönüşümün çok sayıda belirleyenin bağlı olarak gerçekleşmesine yol açar. Ancak, Hobsbawm'a göre, 1860'larda ortaya çıkan üç büyük gelişmenin söz konusu ilişkilerin dönüşümünde önemli etkileri olmuştur (Hobsbawm, 2021a, s. 95). Bu gelişmelerden ilki,

---

⁸⁶ Anılan gelişmeye, 1838 yılında İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan ve İngiltere'ye karşı gümrük duvarlarının indirilmesini öngören ticaret anlaşması örnek verilebilir.

üretici güçlerin gelişimiyle sanayi kapitalizminin yaygınlaşmasının, İngiltere'nin dışında başka kapitalist güçler yaratmasıdır.⁸⁷

Ulusal bütünleşme süreçlerini tamamlayan Almanya ve içerde devrimlerin sağladığı toplumsal ve siyasal dönüşümle birlikte sermaye sınıfının eskisine göre daha büyük bir gelişim gösterdiği Fransa gibi ülkeler buna örnek verilebilir. Ülkelerin sınırları içinde gerçekleşen dönüşümlere ek olarak, zenginleşmenin esaslı kaynaklarından olan sömürge faaliyetleri ve üretim patlamasının getirdiği mamul, ham madde, pazar ve sermaye fazlası için yeni yatırım mahreçleri ihtiyacının artması, devletler arasında yıkıcı bir rekabet ortamının doğmasına neden olmuştur (Faulkner, 2021).

İkinci gelişme, Japonya⁸⁸ ve ABD gibi Avrupalı olmayan devletlerin bağımsız bir güç olarak ortaya çıkmasıdır. Bu gelişmelerle kapitalizm, yoğunluğu gittikçe artan bir ağ halinde coğrafi olarak öncekinden çok daha geniş bir tabana yayılmış, dünya ekonomisinin endüstrileşmiş-endüstrileşmekte olan kısmı genişlemiştir (Hobsbawm, 2021b, s. 61). Yeni bir güç olarak ortaya çıkan devletlerin varlığı, üretim ve birikim kapasitesinde bölgesel kaymaların olabileceğine ve uluslararası güç dengelerinin değişebileceğine yönelik ihtimalin derinleşmesine yol açmış, küresel çatışma olasılığını da artırmıştır.

Ekonominin ve sermayenin uluslararası faaliyetlerinin başkalaşımını etkileyen üçüncü gelişme ise uluslararası güç ilişkilerinin piyasa güdümlü pratikler/yordamlar temelinde biçim almasıdır (Hobsbawm, 2021a, s. 95). Uluslararası güç ilişkilerinde dengelerin

---

⁸⁷ Bu ülkelerde ekonominin kapitalist yönde gelişmesinin başlıca sebepleri, uluslararası ticarete kapitalist üretim ilişkilerinin hâkimiyeti ve sanayileşen İngiltere' den yayılan rekabet baskısıdır. Ticari ilişkilerin mevcut pre-kapitalist üretim normlarıyla sürdürüldüğü ve/veya pre-kapitalist pratiklerle benzerlik gösteren jeopolitik ve askeri husumetlerle hareket eden devletler, kapitalist uluslararası ticari ilişkilerin gelişimiyle, İngiltere'nin rekabet üstünlüğünden kaynaklanan baskısı sonucu ekonomilerini aynı yönde geliştirmek zorunda kalmışlardır (Wood, 2021, s. 161).

⁸⁸ Avrupa sermayesinin sömürgecilik ve sanayinin gelişimi yoluyla üretim noktasında gösterdiği atılımlar ve uluslararası ticarete kapitalist üretim tarzının hâkimiyeti üzerine, toplumsal güçler tabanında bu yöndeki taleplerin azlığına rağmen, Japonya'da gelişmiş bir kapitalist sanayinin tesisi ihtiyacı ortaya çıkmış ve bunun sonucunda Meiji Restorasyonu(1868) süreci başlamıştır. Yukarıdan burjuva devrimlerine uç bir örnek teşkil eden restorasyon, İkinci Dünya Savaşı'na kadarki süreçte Uzakdoğu'nun tarihini şekillendirmiştir (Faulkner, 2021, s. 246)

değişmesi ve birikim dinamiklerinin farklılaşması, kapitalizm dönemselleştirmesinde klasik emperyalizm çağı olarak ifade edilen aşamanın başlangıcı anlamına gelmektedir. Klasik emperyalizm kavramına, bu sürece özgü koşul ve özelliklere, bunların yurttaşlık anlayışı ve yurttaşlığın kavramsal-kurumsal içeriğine olan etkilerine aşağıda yer verilecektir.

Klasik emperyalizme ve yurttaşlığın kapitalizmin bu dönemindeki anlamı ve kurumsal içeriğine ilişkin değerlendirmelerde bulunmadan önce ikinci başlık altında yer verilen noktaları kısaca derlemek gerekir. Buraya kadar, temelde ifade edilmek istenen husus, yurttaşlığın üretim ilişkilerinin dönüşümüne paralel olarak, yani feodal üretim tarzına eklenilen kapitalizmin onu aşarak hâkim hale gelmesiyle ortaya çıkmış olmasıdır. Feodal üretim tarzının piyasa dışı zora dayalı müdahale ve sömürü pratikleri terk edilmiş; sınıflararası etkileşimin yürütülmesi ve üretim sürecinde ortaya çıkan ihtilafların çözülmesini piyasa kurallarına ve sözleşme ilişkilerine tabi kılan bir burjuva hukuk düzeni tesis edilmiştir (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 126-127). Sınıflararası eşitsizlikler, bu düzene hâkim olan biçimsel eşitlik ve hukukun üstünlüğü prensipleriyle, hukuk karşısında eşit olduğu varsayılan yurttaşlar üzerinden soyutlaştırılmıştır.

19. yüzyıl boyunca, Avrupa'nın farklı kesimlerinde yapılan hukuki ve siyasi düzenlemelerde, özgül koşullar ve uygulamaların varlığıyla birlikte, yurttaşlık liberalizm içinden anlamlandırıldığı biçimiyle yer almıştır. Bu bakımdan, yukarıda açıklandığı üzere, yurttaşlık soyut bir özgürlük ve eşitlik prensibine dayanan, devletle kendi çıkarlarını takip eden bireyler arasında kurulan siyasi-hukuki bir bağ, menfaatleri güvenceye alan bir statü olarak tasavvur edilmiştir. Anılan süreç içinde devletin temel işlevi, yurttaşlar toplumunu bir arada tutan toplumsal bütünlüğü tesis etmek ve kapitalist üretim tarzının koşullarını garanti altına alacak biçimde devamlı surette bu toplumsallığı yeniden üretmek olmuştur.

Belirtmek gerekir ki, devletin toplumsal bütünlüğün belirleyicisi olduğu tarihsel süreç, bütün toplumlarda aynı anda ve aynı biçimde ortaya çıkmamıştır. Zira kapitalizmin eşitsiz ve birleşik gelişmeyi meydana getiren uluslararası bir sistem olması nedeniyle, kapitalist üretim tarzının dışarıdan dayatıldığı (çevre) ülkelerde devlet toplumsal bütünlüğün

belirleyicisi olamaz. Bu ülkelere, kapitalist üretim tarzının koşullarını sağlayacak toplumsal, siyasal, ekonomik ve hukuki düzenlemeler, değerler ve pratikler dışarıdan (merkez ülkeler tarafından) dayatılır. Dolayısıyla eşitsiz ve birleşik gelişme, kapitalist devletin temel işlevinin içeriğini ve bu işlevin yerine getirilmesine dönük düzenleme, yordam ve pratikleri etkiler. Sonuç olarak, kapitalizmin hâkimiyeti altında devletin kapitalist örgütlenmesinin ve hukuken eşit sayılan yurttaşlara dayanan toplumsal bütünlüğün belirleyenlerinin; ilgili toplumların tarihsel yapılarına, eşitsiz ve birleşik gelişmenin zaman ve mekân bağımlı etkilerine, toplumların uluslararası iş bölümüne eklenme biçimlerine göre farklılıklar/özgüllükler içerdiği söylenebilir.

2.3. EMPERYALİZMİN KLASİK ÇAĞINDA YURTTAŞLIK

Bu başlık altında uluslararası güç ilişkilerinin piyasa eksenli pratikler/yordamlar temelinde biçim alması, farklı ekonomilerin rekabeti ve bunlar arasında dengelerin değişmesi gibi belirleyenlere bağlı olarak, ortaya çıkan klasik emperyalist çağa ilişkin açıklamalara yer verilecektir. Anılan çağ, yurttaşlıkla ilişkisi bağlamında milliyetçilik, temsili demokrasi, siyasal katılım, ulusal eğitim gibi unsurlar bakımından ele alınacaktır. Bu başlık altında yapılan değerlendirmelerin çalışma bakımından önemi, sermaye birikiminin dinamiklerinin değişmesi ve uluslararası güç ilişkilerinin piyasa esaslı yordamlar temelinde biçimlenmesi gibi olguların, yurttaşlığın kavramsal ve kurumsal içeriğinde meydana getirdiği dönüşümü ortaya koymasıdır.

Emperyalizm, kavramsal olarak, farklı söylemler içinden farklı biçimlerde kuramsallaştırılmıştır (Cohen, 1973). Liberal söylem içinden fikir üreten J. Schumpeter, emperyalizmi “bir devletin başka devletlere ya da bölgelere ilişkin sınırsız ve zora dayalı genişleme eğilimine sahip olması” olarak tanımlamıştır (Cohen, 1973, s. 12). Bu tanımdan hareket eden Schumpeter’e göre, emperyalist genişlemenin doğrudan ekonomik veya politik motivasyonla açıklanması her durumda mümkün değildir. Yazar, emperyalizmin kapitalizmin bir aşaması olabileceği iddiasını reddeder (Schumpeter, 1966, s. 66-71). Zira Schumpeter’e göre, emperyalist genişlemenin doğrudan ekonomik veya politik herhangi bir amacı bulunmaz (Schumpeter, 1966, s. 6-7). Bu bakımdan yazar,

emperyalizmin rasyonel olmayan ve atavistik⁸⁹ bir yayılcılığa karşılık geldiğini ve emperyalist yayılmanın temellerinin rasyonel bir sistem olarak yaygınlaşan kapitalizmde değil, ulusların ve/veya devletlerin sosyolojik ve tarihi yapılarında aranması gerektiğini iddia eder. (Schumpeter, 1966).

Marksist kuram içinden emperyalizm, farklı izleklerde farklı belirlenimlere dayanılmakla birlikte, kapitalist üretim tarzının bir dönemi olarak değerlendirilir (Sarıöz Gökten, 2018). Marksist emperyalizm kuramlarından ilki⁹⁰ olan klasik emperyalizm kuramında emperyalizm ile kapitalizm arasındaki ilişki; finans sermayesinin gelişimi ve hâkimiyeti, sermaye grupları içinde meydana gelen tekelleşme ve çıkar çatışmaları, merkez ülkelerin kapitalist olmayan ülkelere doğru (genellikle devletin askeri gücüne dayanarak) genişlemesi gibi hususlar üzerinden temellendirilir (Sarıöz Gökten, 2018, s. 4). Klasik emperyalizm kuramcılarında Lenin'e göre emperyalizm, kapitalizmin gelişiminin özel bir aşamasını oluşturur. Kapitalizmin bu aşamasının genel özelliği, yazara göre, serbest rekabetin yerini kapitalist tekellerin almasıdır (Lenin, 2009, s. 100; Boratav, 2013, s. 453).⁹¹ Yazarın emperyalizm tanımı şu şekildedir:

---

⁸⁹ Schumpeter bu kavramı, her somut sosyal durumda önemli rol oynayan, daha önceki çağlardan günümüze kalan unsurların veya pratikleri ifade edecek biçimde kullanmıştır. Emperyalizm, yazara göre, bugünün değil geçmişin yaşam koşullarından, şimdiki üretim ilişkilerinden ziyade geçmiş üretim ilişkilerinden kaynaklanan bir olgu; toplumsal yapıda mevcut alışkanlıklardan doğan bir atavizmdir (Schumpeter, 1966, s. 65).

⁹⁰ Klasik emperyalizm kuramı, Marksist emperyalizm kuramlarının ilkinin oluşturulduğu; ikinci dalga Marksist emperyalizm kuramı, 1945 sonrası emperyalist merkez ve çevre ilişkisi, az gelişmişlik olgusu ve kapitalizmin emperyalist yayılımının eşitsiz ve birleşik gelişmeye bağlı etki ve sonuçlarına odaklanır (Sarıöz Gökten, 2018). Bkz. (Amin, 2018; Baran & Sweezy, 1970; Baran, Sweezy, & Magdoff, 1975). Ancak ikinci dalga emperyalizm kuramının merkez-çevre ilişkisi, daha ziyade bağımlılık okulunun az gelişmişlik tezleri bağlamında ele alınır (Wallerstein, 2012). 1970'li yıllardan gelişim gösteren üçüncü dalga(yeni) Marksist emperyalizm kuramı ise uluslararasılaşan finans kapitalin üretimden kopuşu, küreselleşme ve ulus-devletin bu süreç içindeki konumu, emperyalizmin piyasa-dolayımı ve piyasa dışı ilişki ve sistemler bakımından açıklanması gibi konuları içermektedir (Öztürk, 2006). Bkz. (Arrighi, 2016; Harvey, 2003; Wood, 2016).

⁹¹ Lenin, emperyalizmin en kısa tanımının kapitalizmin tekeli aşamasına geçiş olduğunu ifade ettikten sonra, emperyalizmin beş temel özelliğini saymıştır. Bunlar, 1) üretimde ve sermayede görülen yoğunlaşmanın ekonomik yaşamda kesin rol oynayan tekelleri yaratması; 2) banka sermayesinin sınırlı sermayeyle kaynaşarak bir mali-oligarşi yaratılması; 3) meta ihracından ayrı olarak sermaye ihracının özel bir önem kazanması; 4) dünyayı aralarında bölüşen uluslararası tekeli kapitalist birliklerin kurulması; 5) en büyük kapitalist güçlerce dünyanın toprak bakımından bölüşülmesidir (Lenin, 2009, s. 100-101)

“Emperyalizm, tekellerin ve mali-sermayenin egemenliğinin ortaya çıktığı; sermaye ihracının birinci planda önem kazandığı; dünyanın uluslararası tröstler arasında paylaşılmasının başlamış olduğu ve dünyadaki bütün toprakların en büyük kapitalist ülkeler arasında bölüşülmesinin tamamlanmış bulunduğu bir gelişme aşamasına ulaşmış kapitalizmdir.”

Diğer bir Marksist kuramcı R. Hilferding’e göre emperyalizm; sermaye diktatörlüğünün finans kapital biçimini aldığı, bir ülkede tekel haline gelmiş kapitalistlerin çıkarlarının hem ülke içindeki diğer grupların hem de farklı ülkelerin kapitalistlerinin çıkarlarıyla çatışma hâlinde olduğu aşamayı ifade eder (Hilferding, 1981; Cohen, 1973). Yazara göre, kapitalizmin bu aşamasında, çıkarları çatışan tekellerin sınırsız politik güç elde etmeye dönük mücadeleleri kaçınılmazdır (Hilferding, 1981, s. 366-370). Benzer şekilde, R. Luxemburg’a göre emperyalizm, sermaye birikimi için kapitalist olmayan ekonomik alanlara ve bölgelere yönelme zorunluluğunun kaçınılmaz bir sonucudur (Luxemburg, 2003, s. 426-433). Emperyalizm, Luxemburg’un perspektifinden, kapitalizmin en yüksek ve son aşamasıdır. Yazara göre kapitalist üretim tarzı, yayılmacı-sömürgeci bağımlılık ilişkilerini yeniden üretebildiği sürece var olur (Luxemburg, 2003, s. 436-447).

Çalışmada takip edilen yaklaşım açısından klasik emperyalizm dönemi, 1870’li yıllardan itibaren gelişen ve 1945’e değin devam eden süreci kapsar. Emperyalizmin klasik çağında, merkez-çevre ilişkileri, merkez ülkeler temelinde şekillenir (Lipietz, 1987). Boratav (2022)’a göre, emperyalist sistemde merkez ve çevre arasındaki ilişkiler, iki dayanak üzerine inşa edilmiştir (s. 89). Bunlar sömürü ve bağımlılıktır. Para sermaye, merkez ülkelerde değerlenmeye başlar. Diğer bir ifadeyle, artı-değer üretiminin başlangıç noktası merkez ülkelerdir. Para sermaye, merkez ülkelerde veya sömürge ülkelerde (ilgili ülkenin emek gücünü veya doğal kaynaklarını kullanarak) üretim araçlarına (emek gücüne, üretim süreçlerinde kullanılan teknik malzemeler veya hammaddeye) dönüşür (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 95-96). Ancak her iki durumda da artı-değerin realize edildiği, hâkim sınıfların belirleyici olduğu yatırım alanlarına dönüştürüldüğü nokta, sermaye çevriminin başladığı merkez ülkeler olmuştur.

Bu sürecin gelişimiyle, emperyalizm ulusal ve uluslararası düzeyde çeşitli ekonomik birimleri pre-kapitalist toplumlarda görülmemiş biçimde karmaşık ilişkiler ağı içinde birbirine bağlamış, toplumları tahakküm altına almış eşitsiz gelişmeyi birleşik bir boyuta

taşımıştır. Bu bakımdan “dünyayı paylaşma” mücadelesi, emperyalizmin esas özelliklerinden birini oluşturur (Boratav, 2013, s. 461).⁹²

Para sermayenin artı değeri de içerecek şekilde dolaşımı ve yatırımlara dönüşümü sürecine sömürge ülkeler de karmaşık ilişkiler ağı içinde dâhil olmuştur. Ancak bu karmaşık ilişkilerin kurulması ve yeniden üretilmesi, kapitalist üretim tarzının hâkimiyetini zorunlu olarak gerektirmez. Nitekim sömürge ülkelerde, kapitalist yayılmanın varlığına rağmen, kapitalist olmayan üretim biçimleri de sürdürülmüştür. Bu bakımdan, klasik emperyalist çağda, çevre ülkelerde kapitalist üretim tarzının örgütlenmesi dışsal bir sürecin yerel uzantısı şeklinde olmuştur (Özdemir ve diğerleri, 2019).

Yukarıda aktarılanlardan hareketle, bu başlık altında emperyalizmin bir pre-kapitalist siyasal ve askeri örgütlenme biçimi olarak değil, 1870’lerden itibaren yayılan sömürgeci fetihlerle ve bu yayılcılığın ekonomik, siyasal ve toplumsal boyutlarının yurttaşlığın dönüşümüne olan etkisi bağlamında ele alındığı vurgulanmalıdır (Hobsbawm, 2021c). Devam eden satırlarda, klasik emperyalist çağın gelişimine yol açan sürece ve bu tarihsel sürecin yurttaşlığın dönüşümüne olan etkisine ilişkin detaylı açıklamalara yer verilecektir.

Bu döneme ilişkin ilk olarak, sermaye birikimin dinamiklerinde yaşanan dönüşümlerin ve kapitalizmin küresel yayılcılığının, uluslararası güç ilişkilerine hâkim olan esasların da dönüşmesine yol açtığı söylenebilir (Arrighi, 2016). Arrighi’ye göre, 19. yüzyılın sonlarına değin geçerliliği kabul edilen ve devletlerarası sistem üzerinde hiçbir otoritenin bulunmaması ilkesine dayanan Vestfalya sisteminin yerine, uluslararası ilişkilerin serbest piyasanın otoritesine bağımlı olması ilkesi ikame edilmiştir.⁹³

---

⁹² Vurgu yazara aittir.

⁹³ Yazar, serbest ticaret emperyalizminin Vestfalya sisteminin yerini aldığını ifade etmekle birlikte, bunun kısmi bir nitelik taşıdığını da kabul eder. Serbest piyasanın kuralları hükümdarların egemenliğini sınırlamıştır. Ancak, Arrighi’ye göre, hükümdarın egemenliğinin hegemonya sahibi devletin ticaret ve güç ağlarından “ayrılma”, bağlantılarını koparma yönünde

Serbest piyasanın egemenliğine dayanan bu anlayış, 1870’li yıllara değin, İngiltere’yi kapitalist devletlerarası sistem içinde hegemonik güç konumuna getirmiştir (Arrighi, 2016, s. 94). 19. yüzyılın ortalarından itibaren, uluslararası hegemonya kurmadaki başarısı, İngiltere’nin sömürgecilik ve Sanayi Devrimi sonrasındaki iktisadi kazanımlarına dönük yordam ve pratiklerinin, bağımsız bir güç olarak ortaya çıkan devletler tarafından da örnek alınmasına yol açmıştır. Serbest piyasanın uluslararası hâkimiyeti, aşırı üretime bağlı olarak pazar/yeni yatırım alanları ihtiyacını ve kapitalist olmayan dünyanın merkezi güçler arasında bölünmesine dönük yoğun rekabet baskısını artırmıştır.

Ülkeler arasında artan rekabet baskısının, yalnızca iktisadi alanda değil, jeopolitik-askeri alanda da önemli sonuçları olmuştur. (Wood, 2016, s. 141-144). Bağımsız ekonomik güç olarak ortaya çıkan yeni devletlerin çoğalmasıyla, kapitalist olmayan dünyaya karşı kapitalist ülkeler arasındaki rekabetçi mücadelede militarist pratikler/politikalar giderek yaygınlaşmıştır (Wood, 2016; Luxemburg, 2003, s. 434). Bunu destekleyen önemli olaylar arasında, 1876-1914 yılları arasında Afrika kıtasının tamamının Avrupalı güçler arasında şiddete dayalı olarak bölünmesi (“Afrika Kapışması”) ve 1898 yılında İngiltere ile Fransa arasında emperyalist rekabetten doğan Faşoda Krizi bulunmaktadır (Faulkner, 2021, s. 260)⁹⁴. Diğer bir örnek ise ABD ile İspanya arasında 1898 yılında patlak veren ve Latin Amerika ile Uzak-Doğuda birçok bölgenin fiili olarak ABD’nin sömürgesi haline gelmesiyle sonuçlanan yeniden paylaşım savaşı bulunmaktadır (Zubritski, Mitropolski, & Kerov, 2014, s. 140-142).

Serbest piyasa kurallarına göre işleyen rekabetin uluslararası alanda yoğunlaşması; kaynak, ham madde, pazar arayışlarının ve yukarıda örneklendirilen askeri rekabetin şiddetlenmesine, sömürgelerin yeni emperyalist güçlerle eskiler arasında yeniden paylaşılmasına yol açmıştır. Ayrıca üretim ve sermayenin yoğunlaşmasına ve rekabet baskısına bağlı olarak uluslararası piyasalarda tekelleşme meydana gelmiştir (Hilferding,

---

tercihte bulunması durumunda, Viyana Kongresi’nde kabul edilen ilkeler önemini korumuştur (Arrighi, 2016, s. 111).

⁹⁴ Vurgu yazara aittir.

1981; Lenin, 2009; Zubritski, Mitropolski, & Kerov, 2014, s. 123-128).⁹⁵ Tekelleşme ve rekabetin yoğunlaşması ise piyasaların serbestliği ve rekabetin sınırsızlığına dayalı liberal iktisadın krize girmesine yol açmıştır. Aşağıda bu krize yol açan veya önemli etkileri olan olgulara ve kriz sonrasında meydana gelen değişime ilişkin değerlendirmelerde bulunulacaktır.

2.3.1. Liberal İktisadın Açmazları, Değişen Politikalar ve İdeolojiler

1890'lı yılların ortalarından I. Dünya Savaşı'na kadarki süreçte, uluslararası ekonomi Hobsbawm'ın deyişiyle "bunalımın minör tonu yerine refahın majör tonunda" çalmıştır (Hobsbawm, 2021c, s. 56).⁹⁶ Üretim ve büyümedeki hızlı artışa rağmen 19. yüzyıl sonları, küçük ve orta ölçekli işletmelerin iflas ettiği, tekellerin karteller ya da tröstler biçiminde yapılanmasıyla şiddetli fiyat artışlarının gerçekleştiği bir dönem olmuştur.⁹⁷ Ayrıca yukarıda ifade edilen sermaye devresini gerçekleştirebilmek için para sermayesine ihtiyaç duyulması ve büyük ölçekli yatırımların krediye erişim imkânları ile doğru orantılı olması, finans kapitalin yükselişini tetiklemiştir (Hilferding, 1981). Ancak dünya ekonomisinin bunalımının evrensel niteliği, küçük işletmeleri ya da kapitalist olmayan (olmaya zorlanan) ekonomileri olduğu kadar tekel yapılanmaları ve finans kapitali de içine almıştır.

20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, finans kapital ve tekel biçiminde yapılanmış sermaye gruplarının gelişimi, devletlerin yabancı sermayelere dönük ticari kısıtlar içeren düzenlemeleri ve sınırlamaları genişletme yönündeki politikalar üretmesine yol açmıştır. Bu politikaların ve yeni endüstrileşen devletlerin burjuvazisinin farklı yatırım alanlarına

⁹⁵ 1860'lı yıllarda oluşum aşamasında olan tekeller, 1873 yılında meydana gelen bunalımlarla gelişmiş ve 1890'lı yılların sonundan itibaren ekonomik yaşamın temel aktörleri haline gelmişlerdir (Lenin, 2009, s. 26).

⁹⁶ Vurgu bana aittir.

⁹⁷Karteller, büyük kapitalist işletmelerden oluşan ve bu işletmelerin bağımsızlığını yitirmeksizin, üretim, meta alım-satım ve bunların fiyatlarının belirlenmesi hususlarında ortak karar aldıkları birliklerdir. Tröstler ise kapitalist işletmelerin bağımsızlıklarını yitirerek tek bir işletme halinde ve üretim, mali ve ticari faaliyetlerin yönetimi üzerinde ortak karar aldıkları birliklerdir (Zubritski, Mitropolski, & Kerov, 2014, s. 123).

yönelmesi gibi gelişmelerin de etkisiyle, bir ulusal ekonominin zenginleşmesi başka bir ulusal ekonominin güç kaybetmesi anlamına gelmeye başlamıştır. Ulusal ekonomilerine/burjuvaziye yönelen bu tehditler karşısında hükümetler, yerli sermaye gruplarının korunmasına dönük hukuki düzenlemeler tesis etmişlerdir. 1870'lerin sonunda Almanya ve İtalya'da ilk örnekleri ortaya çıkan koruyucu tarife uygulamaları, 1890'ların başında Fransa'da ve Amerika'da yürürlük kazanan cezai tarife uygulamalarıyla yaygınlaşmış ve uluslararası ekonominin işleyişinde kalıcı hale gelmiştir (Hobsbawm, 2021c; Boratav, 2013, s. 448).⁹⁸

Söz konusu gelişme ve düzenlemelerin ortaya çıkardığı önemli bir sonuç, ekonomik liberalizme bağlılığın çöküşe girmesi olmuştur. Smith'ten bu yana ekonominin temel aktörleri, kendi azami kârının peşinde koşan bireyler ya da firmalar olmuştur. Bu yapı içinde bir birim olarak 'ulus'un yeri belirgin olmadığı gibi devlet de kendi kurallarıyla işleyen piyasanın başarısız olduğu durumlarda müdahalede bulunan bir kurum olarak tahayyül edilmiştir (Hobsbawm, 2021c, s. 50-51).⁹⁹ Birbirine rakip ekonomilerin ortaya çıkması, liberal iktisat kuramının aktör kurgusunu da değiştirmiştir. Uluslararası piyasada merkezi konumda bulunan ulusal ekonomiler karşısında, farklı yatırım alanları ve pazar mahreçlerine yönelen ABD ve Almanya gibi yeni ulusal ekonomilerin güçlenmesi, yeni bir uluslararası iş bölümü ilişkisi yaratmıştır. Bir devletin sınırları içindeki sermaye ile bu devletin birbirine karşılıklı bağımlılığına dayanan ilişkiler, ulusal ekonomilerin uluslararası piyasada oluşturduğu bloklarda dahi muhafaza edilmiştir (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 380-381; Jessop, 2009).

Yukarıda aktarılanlarla ilgili olarak belirtmek gerekir ki, devletlerin kendi sınırları içinde mukim sermaye gruplarını korumak üzere tesis ettiği düzenlemeler, birçok merkez ülkede

---

⁹⁸Anılan tarihler içinde, korumacı politikaların yaygınlaşması bakımından İngiltere istisnai bir noktada yer almaktadır. Zira İngiltere'nin uluslararası ekonomide hegemonik konumda olmasını sağlayan, serbest ticaretin kural ve yordamlarına bağlı kalması olmuştur. İngiliz yöneticiler iç pazarlarını yabancı sermayelere açarak İngiltere'nin servet ve gücünün yayılmasını, dünya çapında bağlılık ağları kurulmasını sağlamışlardır. Finans kurumu ile karşılıklı yarar ilişkisi içinde ve bu kurumla birlikte, uluslararası ekonomiyi uluslararası bir dünya imparatorluğu kadar etkin biçimde yönlendirmiştir (Arrighi, 2016, s. 95). Ayrıca içsel dinamikleri bakımından, korumacılık talep eden seçmen kitlelerinin ve bu gruplardan gelen baskıların bulunmaması da etkili olmuştur (Hobsbawm, 2021c, s. 49).

⁹⁹ Vurgu yazara aittir.

mevcut olsa da 19. yüzyıl sonlarının iktisat kuramı açısından evrensel bir nitelik kazanmamıştır. Düzenlemeler ilk olarak içerik bakımından genel değildir (Hobsbawm, 2021c, s. 53). Göç, istihdam sorunları, ücret dalgalanmaları gibi emeğin uluslararası hareketini etkileyen hususları içermemiştir.

İkinci olarak merkez-çevre karşıtlığına bağlı olarak derinleşen eşitsiz gelişme, bu uygulamaların uluslararası ekonominin genel politikası olma potansiyelinin önüne geçmiştir. Merkez ülkeler, 19. yüzyılın başlarında dünya topraklarının yaklaşık yüzde 35'ini ellerinde tutarken, bu oran 1878'de yüzde 65'e, 1914'te ise yüzde 85'e yükselmiştir (Arrighi, 2016, s. 92). Tarihin bu noktasında, merkeze bağımlı kılınan sömürgeler ile merkez ülkeler arasındaki eşitsiz gelişme en yüksek noktaya ulaşmıştır. Bağımlılık ve yoğun sömürü ilişkileri altında, çevre ülkelerin ekonomilerini rekabete karşı koruma yönündeki politik ve iktisadi iradede yoksun olmaları, korumacı devlet uygulamalarına olanak tanımamıştır. Kimi hallerde ise bu politikalar, ülke yöneticileri açısından merkez ülkelerin üreticileri olmanın daha avantajlı bulunduğu durumlarda tercih edilmemiştir (Hobsbawm, 2021c).

Devletlerin emperyalist yayılmadan doğan rekabet baskılarına dönük politikaları, ekonomi ve siyasetin (klasik liberal iktisat anlayışının aksine) birbiriyle karmaşık bir biçimde iç içe geçmesiyle sonuçlanmıştır. Alternatif pazar arayışları içinde, sömürge sahibi olabilmek, devletler için uluslararası güç ilişkileri bakımından önemli bir konumu ifade etmiştir. Ekonomik rekabet, ulusların ve bünyelerindeki ordularının rekabetine dönüşmüştür. Farklı bir ifadeyle, devletlerin askeri gücü endüstriyel kapasiteleri ile doğru orantılı hale gelmiştir (Roper, 2013, s. 197).

Devletler arasında emperyalist çatışmaların-askeri mücadelelerin yoğunlaşması, 1880'li yıllardan itibaren milliyetçiliğin yükselişe geçmesine yol açmıştır. Vurgulamak gerekir ki, birinci bölümde ifade edildiği üzere, milliyetçilik ilk kez emperyalist çağda ortaya çıkmamıştır. Ancak 1880-1914 yılları arasında yaygınlaşmış, ideolojik ve siyasi içeriği dönüşüm geçirmiştir. Nitekim kavram devletlerin askeri gücünü ve faaliyetlerini de niteleyecek bir içerikte ilk kez 19. yüzyılın sonunda, İtalya ve Fransa'da, kendi devletlerinin yayılmacılığında yana ve yabancılara, çatışma halinde olunan (liberal veya

sosyalist) gruplara karşı sağcı ideolojik grupları tanımlamak için kullanılmıştır (Hobsbawm, 2021c, s. 159-160).

Aktarılanlardan hareketle, emperyalist çağın milliyetçilik tanımı, yalnızca dışarıda ulusal ekonomilerin uluslararası rekabet mücadelesinde değil, içeride kapitalist toplumsallığın yeniden üretilmesinin sağlanmasını ve korunmasını da içermiştir (Wood, 2016, s. 141-146). Kitlelerin milliyetçiliğin etkisiyle siyasal olarak harekete geçirilmesi/seferber edilmesinin yanında, demokratik siyasal yaşamın gelişimi liberal burjuvaziye siyasetten görece olarak uzaklaştırırken, paradoksal biçimde kitlelerin ulusal duygu, sembol ve geleneklere bağlanarak milliyetçi propagandalar ekseninde bir araya gelmesini teşvik etmiştir (Hobsbawm, 2021c, s. 160). Diğer bir deyişle, sermayenin birikimini içeride ve dışarıda olanaklı kılmanın yollarından biri olarak ulusal enerjinin potansiyeli keşfedilmiştir.

Yukarıda yer alan değerlendirmeler kapsamında milliyetçiliğin, belirgin olarak, iki yönüyle emek hareketlerinin önünü keserek sermaye gruplarının endişelerini bir süreliğine ertelediği söylenebilir. Bunlardan ilki, işçi sınıfının Kuzey ve Orta Avrupa'nın aksine, Batı Avrupa'da türdeş bir görünümünün olmamasıyla ilgilidir. Uluslararası göç hareketlerinin getirdiği farklı kültür, dil ve milliyetlerin varlığı; üretimin farklı alanlarında ücret farklılıklarının meydana gelmesi; emek arzında endüstri öncesi ve endüstri içi alanların ayrılmasına bağlı olarak vasıflı-vasıfsız emek ayrımının ortaya çıkması gibi çok sayıda etken, ortak bir siyasal sınıf bilincinin gelişmesini engellemiştir. Milliyetçi söylemlerin bu noktada sermayeye katkısı, ulusal-yerel farklılıkları ve ayrışmaları besleyerek, işçilerin uzlaşmaları olanaksız radikal kanatlara ayrılmasını kolaylaştırmak olmuştur.¹⁰⁰

Milliyetçiliğin sermaye sınıfı lehine sonuçlar doğuran etkilerinden ikincisi, ilkiyle çelişkili olarak, farklılıklara rağmen ulusal savaşlarda seferber edilen kitleleri bir arada

---

¹⁰⁰ Ancak bu ayrışmaların, işçi gruplarının emek piyasasında rekabet halinde olduğu ve farklılıkların tüm işçilerin birliğiyle bağdaşmaz görüldüğü mekân ve zamanlarda ortaya çıktığını belirtmekte yarar vardır (Wallerstein, 2012; Hobsbawm, 2021c).

tutabilme kapasitesiyle ilgilidir. Emperyalizm, kitleleri devlet ve ulusla özdeşleşmeye, ilgili devletin temsil ettiği siyasal ve toplumsal sisteme ilişkin rızayı sağlamaya ve meşruiyet kazandırmaya özendirmiştir. 1914 yılı öncesindeki sosyalist hareketler, ağırlıklı olarak, sömürgecilik faaliyetlerini işçi sınıfının sınıfsal çıkarlarının dışında görmüştür. 1914 yılında savaş patlak verdiğinde işçi sınıfının çoğunluğu, yurttaşlık ve aidiyet duygusu içinde, hükümetlerinin ve yönetici sınıflarının menfaatlerinin kendilerinin menfaatleriyle bağdaştığı düşüncesiyle savaşa katılmıştır (Hobsbawm, 2021c; Faulkner, 2021).

2.3.2. Temsili Demokrasi İkilemi: Olası En İyi Kabuk mu?

Klasik emperyalist dönem içinde siyasal yaşamının demokratikleşmesi olgusuna, yurttaşlıkla bağlantısı bakımından, kısaca değinilmesi gerekir. Siyasal temsilin kurumsallaşma tarzlarına (monarşi veya cumhuriyet) göre farklılıklar gösterse de 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Avrupalı devletlerin genelinde temsili demokrasi anlayışı yayılmıştır. Daha önce aktarıldığı üzere, 1870'lere kadar anayasal düzenlemelerde yurttaş olmaya bağlanan siyasal hakların özel mülkiyete dayalı çeşitli kıstaslar temelinde kurgulanması, kadınların tamamını erkeklerin ise büyük bir kısmını bu haklardan dışlamıştır. 1848 ve devamındaki yıllarda toplumsal hoşnutsuzluklara ve çoğunlukla genel oy hakkının tanınmasına dönük talepler karşısında, oy hakkına ilişkin getirilen kısmi iyileştirmeler¹⁰¹ kitlelerin siyaset sahnesine çıkmasını kaçınılmaz hale getirmiştir. Söz konusu iyileştirmelerin yapılmasında, 1890'lı yıllardan itibaren işçi sınıfının Rusya'da siyasal bir güç olarak kendini göstermesi ve köylülerle girdiği ittifaklarla güçlenmesi, Avrupa genelinde ortaya çıkan kitlesel sosyalist¹⁰² örgütlenmelere karşı tedbir alma ihtiyacı gibi sebeplerin de etkili olduğu belirtilmelidir.

¹⁰¹ 1860'lı yılların ikinci yarısından itibaren Avrupa'nın genelinde, önleyici bir tedbir olarak öngörülse de genel oy hakkına ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. Örneğin 1870'lerde Fransa, İsviçre ve Almanya gibi ülkelerde, genel oy hakkına dayalı seçim sistemleri uygulanmaya başlanmıştır. İngiltere'de ise 1867 ve 1883 tarihli Reform Yasaları ile seçmenlerin sayısı yaklaşık dört kat artarak yüzde 8'den yüzde 29'a yükselmiştir (Hobsbawm, 2021c, s. 100).

¹⁰² Farklı coğrafyalar ve toplumsal formasyonlarda farklı program ve amaçlara dayansa da bu dönemin kitlesel işçi sınıfı partileri, üyelerinin büyük çoğunluğunun işçiler olduğu, dayanışmaya dayalı dernekleri, vakıf ve kooperatifleri de içinde barındıran topluluklar olmuşlardır. Partilerin

Kitlelerden gelen demokratikleşme baskıları genel oy hakkının genişlemesine olanak tanımıştır. Fakat uygulamada bu hak, ancak sınırlı bir kesim tarafından kullanılabilmiştir. Açık oy verme, eğitime dayalı şartların veya ayrıcalıkların getirilmesi, oy kullanma yaş sınırının yükseltilmesi, seçmen yazma işlemlerinin karmaşılaştırılması gibi uygulamalar normatif olarak tanınan genel oy hakkının özüne getirilen sınırlamalara örnek verilebilir (Hobsbawm, 2021c, s. 101). Kitlelerin devlet aygıtlarında siyasal temsil olanaklarına erişimleri kısıtlı olmasına rağmen, örgütlü ve siyasal bir güç olarak hareketlenmeleri alt sınıfların siyasete daha fazla oranda katılmasını sağlamıştır. Seçim kampanyaları ve kitle iletişim araçlarının gelişim göstermeye başlaması da siyasal sınıf bilincinin ve kolektif örgütlenmenin oluşmasında etkili olan ideolojinin yayılmasını kolaylaştırmıştır.

2.3.2.1. Siyasal Katılımın ve Partilerin Dönüşümü

Kitle iletişim araçlarının gelişmesi ve endüstrileşme sonucunda nüfusun büyük çoğunluğunun sanayileşmiş kentlerde toplanması gibi sebepler, kitlesele siyasetin ve modern parti sisteminin doğmasında etkili olmuştur. Emek gücünün yoğun sömürüyle ilişkili olarak çalışma şartlarının giderek kötüleşmesi, işsizliğin ve yoksulluğun artması karşısında emekçi kitleler bir araya gelmişlerdir. Bu kitleler, hem genel oy hakkının hem de diğer siyasi ve ekonomik hakların genişletilmesi için programlı bir biçimde halkı hareketlendirerek, koordinasyona dayalı parti örgütlenmeleri kurmuşlardır. Üyelerinin kolektif çıkar ve beklentilerine dayanan bu parti örgütlenmeleri, aynı zamanda, himaye edilenlerle seçim kampanyalarını örgütlemek üzere bir araya gelmiş yüksek dereceli seçkinler¹⁰³ arasındaki hiyerarşik bir ilişki temelinde örgütlenen *kadro partilerinden* kitle partilerine geçişin tarihsel örneklerini oluşturmuştur (Jessop, 2018, s. 97-120; Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 71-75). Kadro partileri ile kitle (yığın) partileri arasındaki fark, kitle partilerinin seçim giderlerinin karşılanmasında sermaye gruplarının doğrudan finansmanı yerine, üyelerinin makul düzeydeki bağışlarına dayanan bir usule bağlı olmasıdır. Söz konusu farklılık, bu partileri kadro partileri karşısında daha merkezîyetçi ve parti üyeleri

---

çoğunluğu, işçi sınıfının iktidara gelerek büyük bir dönüşüm gerçekleştireceğine duydukları inançla sosyalist ibaresini kullanmıştır.

¹⁰³ Bu seçkinler, toplumda edindikleri saygınlıkları vasıtasıyla aday olarak belirlenen kimselere etkili destek sunma, seçim kampanyasını örgütleyebilme, seçmenleri yönlendirme, seçim süreçlerinin gereği (maddi gerekliliği) olan parayı sağlama gibi birtakım niteliklere sahip kimselerdir.

arasında daha sıkı ilişkilerin kurulması bakımından avantajlı kılmıştır (Teziç, 1976, s. 49-50).

Büyük çoğunluğunu işçi sınıfının oluşturduğu alt tabakaları temsil eden, emek hareketlerine ve sosyalist bir temele dayanan kitle partileri, 1900'lere gelindiğinde, yönetici sınıflar karşısında daha ılımlı veya reformist bir kanat çizgisine ulaşmışlardır (Hobsbawm, 2021c, s. 117). Esasen bu gelişme, liberal demokratik burjuva parlamenter rejiminde beklenebilir bir olgudur (Jessop, 2018). Nitekim parlamenter siyasetin özelliklerinden biri olarak uzlaşma -seçim biçimi üzerinde uzlaşma veya partileri işlevsizleştirip sistem dışına atmayacak ya da devletin zayıflamasına yol açmayacak yasama önermelerinde uzlaşmak- birincil hedef olma eğilimindedir (Jessop, 2018, s. 116). 1880-1914 yılları arasında hâkim sınıflar tarafından da parlamenter temsili demokrasinin, kapitalist rejimlerin siyasi ve ekonomik istikrarıyla uyduğu ve milliyetçi tabanlı hareketlere göre demokratik emek hareketleriyle uzlaşmanın görece kolay olduğu keşfedilmiştir.

Gramsci'nin ifadesiyle, burjuva yönetici sınıfları, parlamenter demokrasinin olanaklarını kullanarak muhalif güçlerin liderlerinin ve aydınlarının boyunlarını, bu kitleleri burjuvaziye ve burjuva partilerine iltihak ettirmek suretiyle, mecazî anlamda vurmuşlardır (Gramsci, 1986, s. 98-105; Jessop, 2018). Parlamenter sistemle bütünleşen sosyalist partilerin radikal kanatlarının tecrit edilmesi, vatanseverlik ülküsünün aşılmasında milliyetçiliğin sağladığı ideolojik çerçevenin de etkisiyle, demokratik mekanizmaların yoksul yurttaşları devletle bütünleştirebilmesini mümkün kılmıştır. Savaşın patlak vermesiyle, sosyalist partiler içinde de vatanseverlik ve yurttaşlık görevini yerine getirme gayesi birincil hale gelmiş ve bu partiler hükümetlere destek sağlamışlardır. Hobsbawm'a göre, sosyalist partilerce savaşa destek verilmesinin diğer bir nedeni, yurttaşlık görevini yerine getirmek üzere hükümetlerinin bayrağı altında toplanan seçmen kitlesini kaybetmeme düşüncesi olmuştur (Hobsbawm, 2021c).

Emperyalizmin klasik döneminde, yurttaşlık haklarına sahip olabilmek amacıyla işçi sınıfınca ortaya konan mücadeleler ve bu mücadelelerin etkisiyle elde edilen kısıtlı kazanımlar, liberal burjuva devletin temsili kurumlarına demokratik bir nitelik

kazandırmıştır. Ancak demokrasinin ve demokratik siyasal yaşamın kurum ve kurallarının nasıl bir biçim ve içerik alacağı ön verili değildir (Ingrao, 1977; Carnoy, 2015, s. 194). Dahası, toplumsal ilişkiler alanı olarak devletin, birbiriyle mücadele halinde olan güçler tarafından yöneltile ve devlet aygıtlarında temsil edilme imkânı bulabilen talepleri ne yönde karşılayacağı ve kapitalist toplumsallığı hangi yordamlarla sağlayacağı da belirsizdir. Bu noktada belirleyici olan, belirli bir toplumsal formasyonda verili güçler dengesi ve ilgili toplumun özgül koşullarıdır.

Demokratik temsil mekanizmalarının işleyiş ve işlevleri de toplumsal güçler arasındaki karmaşık ilişkilere, zaman ve mekân bağımlı koşullara bağlı olarak içerik edinirler. Poulantzas'ın deyişiyle, devlet aygıtları tahta bir atla nüfuz edilecek bir kale ya da kırılıp yağmalanabilecek bir kasa değildir (Poulantzas, 2000, s. 258). Bu bakımdan, eşitsiz bir toplumun üyelerine eşit siyasal haklar verilmesinin veya demokratik mekanizmaların devlet yapılanmasında yer almaya başlamasının her durumda hâkim sınıflar aleyhine sonuçlar doğurabileceğini söylemek mümkün değildir. Nitekim yukarıda aktarıldığı üzere, 19. yüzyılda geliştiği haliyle kitlesel işçi sınıfı hareketleri, oy hakkına ilişkin genişlemeleri ve demokratik siyasal yaşamı getirmişse de demokrasinin içeriği hâkim sınıflar lehine belirlenmiştir. Siyasal, ekonomik, ideolojik güç sahibi olan ve devlet aygıtlarında hâkimiyeti elinde bulunduran sınıfların hegemonyası, temsili demokrasinin sınırlarını oluşturmuştur (Carnoy, 2015).

Yukarıdaki değerlendirmelere ek olarak, klasik liberalizmin devletin piyasa ilişkileri alanına ancak belirli koşulların varlığı dâhilinde müdahalede bulunması gerektiğine ilişkin söyleminin, temsilin demokratik bir içerik kazanmasıyla dönüşüme uğradığını belirtmek gerekir. Zira birinci bölümde aktarıldığı üzere, demokratik temsil mekanizmalarında kolektif çıkarların ve uzlaşının ön plana çıktığı süreçlerde, toplumsal çelişkilerin devleti oluşturan yapısal biçimler içinde temsil bulabilmesi ve ertelenebilmesi olanaklı hale gelmiştir (Özdemir, 2014). Demokratik kurumların çelişkileri erteleyebilme kapasitesine sahip olması, birikimin koşullarına karşı toplumun genelinin rızasının sağlanmasını kolaylaştırmıştır. Buna paralel olarak, devlet aygıtlarının rolünde ve müdahale pratiklerinde artış meydana gelmiştir. Toplumsal hoşnutsuzluklardan doğan kitlesel talepleri demokratik mekanizmalara yönlendirmeye ve sosyal reform/refah

programlarıyla törpülemeye dönük politikalar benimsenmiştir. Bahsi geçen program ve uygulamalar¹⁰⁴ 1914 sonrasına kadar genellik kazanmasa da bir bütün olarak işe yaramış, kitlesel emek hareketlerini durgunlaştırmayı başarmıştır (Hobsbawm, 2021c, s. 118-119). Ancak toplumsal çelişkilerin demokratik mekanizmalarda ertelenebilmesinin dışarıdan kaynak aktarımının olmadığı ülkelerde oldukça zor olduğu tekrar vurgulanmalıdır (Özdemir, 2014).

2.3.2.2. Ulusal Eğitim ve Toplumsallığın Üretimi

Klasik liberal öğretilerde yurttaşlığın içeriğini oluşturan haklardan eğitim hakkına da milliyetçiliğin, demokratik siyasal yaşamın ve kitle partilerinin gelişimi bağlamında değinmek yararlı olacaktır. Birikim stratejileri, eğitim gibi esas olarak kapitalist olmayan kurumları¹⁰⁵ kapitalizmin gelişimini destekleyecek biçimde kullanmaya ve/veya dönüştürmeye yönelik olmuştur. Nitekim kapitalizm, saf kâr-güdümlü sistem ve kurumların varlığında sürdürülebilirliğini yitirecektir. Devlet kapitalist toplumsallığın yeniden üretimi için hayati olan emek gücünün kontrolü, sözleşme serbestisi ve mülkiyet haklarının korunması gibi belirli işlevlerini kapitalist olmayan kurumlara dönük müdahale pratikleri vasıtasıyla gerçekleştirir. Pre-kapitalist toplumlarda, okullar belirli tali işlevlerinin yanında egemen sınıfların dini kesimlerinin hâkimiyetini yeniden üretme amacına dayalı hizmet verirken; bu toplumların görece olarak ortadan kalkmasıyla, ücretli sınıfları (çeşitli meslek gruplarının gelişmesine de olanak tanıyacak biçimde) yeniden üretme, eğitime ve sosyalleştirme kurumlarına dönüşmüşlerdir (Kotz, 2018, s. 183).

Teknolojik gelişimin önemli bir boyuta ulaştığı 19. yüzyıl sonlarına gelindiğinde, merkez ülkelerin ekonomilerinin idaresi, ortak-standart bir temel eğitim veya en azından okuryazarlık gerektirmiştir. Temel düzeydeki eğitim kurumlarının açılması, liberal burjuva yurttaşlığını oluşturan (mülkiyetin kutsiyeti, sözleşme ve piyasa serbestisi gibi doğal hukuk ilkelerine dayanan) sair öğretimin, emek gücünün ve kapitalist toplumsallığın

¹⁰⁴ Almanya'da 1880'lerde Bismarck tarafından hazırlanan sosyal sigorta tasarısı, Fransa'da 1910'larda çıkarılan emekli aylığı programı, İngiltere ve Avusturya'da 1906-14 yılları arasında çıkarılan çeşitli sigorta ve aylıklar bu reform uygulamalarına örnek verilebilir.

¹⁰⁵ Bu kurumlarla anlatılmak istenen, biçimsel olarak kapitalist olmayan, kapitalist ilkelere göre işlemeyen ya da kapitalist ilişkileri cisimleştirmeyen ilişkiyel oluşumlardır (Kotz, 2018, s. 178)

yeniden üretilmesini sağlayan koşulların nesiller arası aktarımını sağlamıştır. Kentlere veya farklı ülkelere göç gibi olgulara bağlı olarak toplumsal yapıda meydana gelen dönüşümler, kitlelerin bölünmesine/ayrışmasına yol açmıştır. Ortak temel eğitim, bölünmeler karşısında ulusal vatanseverlik ve/veya belirli amaçlar temelinde bir arada bulunan, dilsel ve idari olarak türdeş yurttaşlık anlayışını yaygınlaştırmıştır (Hobsbawm, 2021c, s. 167). Eğitim faaliyetlerinin sermaye birikimi için önem arz eden sonuçlar ortaya çıkarması, 1870'lerden itibaren Avrupa ülkelerini eğitime ilişkin reformlar yapılması hususunda teşvik etmiştir.

Emperyalizmin klasik çağında, eğitim kurumlarının ve bunların faaliyetlerinin sermaye birikiminin koşulların yeniden üretilmesini sağlayabilme kapasitesi, eğitimi metalaştırma süreçlerinden ve piyasaya tabi ilişkilerden görece dışlamıştır. Marshall'a göre, yönetici sınıflar eğitimle paralel olarak işçi sınıfının kapitalist gelişimin temel dinamiklerini benimsemelerini, yurttaşlık kurumunun kendilerine sunduğu ve rekabetçi kapitalizmle bir çelişki oluşturmayan medeni hakların kendilerini koruyacağına yönelik inancın yerleşmesini sağlayacağını varsaymışlardır (Marshall & Bottomore, 2000, s. 49). Eğitim kurumları, eğitim faaliyetlerinin içeriğini oluşturan usul ve esaslar, anılan nedenlerle, devletin müdahale ve düzenleme alanı içinde kalmıştır.

2.3.3. Krizin Önlenemezliği ve Devrim Dalgası

20. yüzyılın başlarında, Avrupa'nın genelinde liberal burjuva demokratik rejimleri toplumsal hoşnutsuzlukları ve kapitalist üretim tarzına içkin çelişkileri idare eder görünmekteydi (Hobsbawm, 2021c). Ancak merkez ülkeler dışında, bu ülkelerin meydana getirdiği bağımlılığa dayalı ilişkilerin geliştiği çevre ülkelerde, krizler önlenemeyecek/ertelenemeyecek yoğunluğa ulaşmıştır. Bu ülkelerin uluslararası iş bölümüne eklemlenme koşullarının gelişmemiş olması, yerli ve yabancı burjuvazi tarafından yoğun sömürü koşulları altında kalınması ve merkez ülkelerin ülke içindeki faaliyetlerine bağlı olarak toplumsal ve siyasal dengenin bozulması gibi çok sayıda belirleyenin etkisiyle ayaklanmalar ortaya çıkmıştır. Bu ayaklanmaların önemli örneklerini İran, Türkiye, Meksika ve Çin devrimleri oluşturmaktadır (Faulkner, 2021, s. 208).

Anılan kriz süreci içinde, Osmanlı Devleti diğer eski imparatorlukların aksine güçlü bir ordunun varlığıyla askeri gücü elinde tutuyor olmasına rağmen, yabancı sermayenin kredi desteklerine bağımlı bir yarı sömürge haline dönüşmüş, merkez ülkelerin stratejik darbeleriyle parçalanmaya başlamıştır. Yükselen milliyetçilik dalgasının imparatorluktan kopardığı Balkanların yanında, Kuzey Afrika ve Orta Doğunun imparatorluktan uzak kalan kesimleri de İngiliz ve Fransız rekabetine dayalı bir ortamda kaybedilmiştir. İmparatorluğu yarı sömürge haline getiren ve toplumsal parçalanmayı tetikleyen hükümet politikaları, içeride isyan seslerinin yükselmesine neden olmuştur.

1905 yılında Rusya’da gerçekleşen emperyalizmin ilk burjuva demokratik devrimi,¹⁰⁶ zayıf bir işçi sınıfına, gelişmemiş bir sanayiye ve yabancı sermayeye bağımlı ulusal ekonomiye sahip olan Türkler tarafından da örnek alınmıştır. Aydınlanmanın laik, düzen ve ilerleme bakımından pozitivist temelinde, burjuva-milliyetçi tabana sahip bir Türk devrimi gerçekleşmiştir (Zubritski, Mitropolski, & Kerov, 2014, s. 162-166; Hobsbawm, 2021c, s. 307).¹⁰⁷ Devrime orta sınıftan subaylar öncülük ederken yoksul halkın da katılmasıyla devrim ayrık bir niteliğe kavuşmuştur. Faulkner’a göre, Türk devrimi orta sınıftan subayların öncü olması nedeniyle hem yukarıdan (Prusya Devrimi’nde olduğu gibi); hem de yoksul halkın bağımlılığa ve yolsuzluklara karşı örgütlenmesiyle aşağıdan (Fransız Devrimi’nde olduğu gibi) burjuva devrimi biçimini almıştır (Faulkner, 2021, s. 268-270).

Devrimci dalgalar, Osmanlı ve Habsburg gibi çok uluslu imparatorlukların milliyetçi hareketlerin etkisiyle parçalanma sürecine girmesi, emperyalist yayılmanın ülkeler

¹⁰⁶ 1905-07 Rus burjuva demokratik devrimi, Rusya’nın içsel dinamikleri ve uluslararası ekonomi ile kurduğu ilişki bakımından pek çok ülke için örnek oluşturmuştur. Bunun ardında Rusya’nın jeopolitik olarak merkez ve çevre ülkeler arasında bulunması, kapitalist endüstri ülkesi olmasına rağmen teknolojik açıdan köylülüğün gerisinde olması, yayılmacı politikaları karşısında ülkesel sınırları içinde merkez ülkelerin yarı sömürgeci edimlerine maruz kalması gibi koşulların varlığı yatmaktadır (Zubritski, Mitropolski, & Kerov, 2014) .

¹⁰⁷ Boratav, devrimi gerçekleştirenlerin bazı bakımlardan hâkim sınıf sayılmasının yaygınlaşması, belirli zamanlarda Tarihin belli anlarında, özellikle büyük dönüşüm ve çöküntü dönemlerinde siyasi iktidarın sınıf niteliğinin belirsizliğiyle (veya nispi bir boşluk içinde olmasıyla) izah edilebilir. Yazara göre, devrim ve sonrası Türkiye’ si için sözü edilen belirsizlik, iktidarın asker veya sivil aydın kadrolarda olmasından değil; bunların yeni kadrolar olmasından ve sermaye güçlerinin bu kadrolarla girift bağıntılar sistemini henüz kurmamış bulunmalarından doğmaktadır (Boratav, 1974, s. 24).

arasında güç blokları oluşturmaları, ulusal ekonomik rekabetle askeri girişimlerin iç içe geçmesi gibi olgular, uluslararası güç ilişkilerindeki dönüşümleri ve buna paralel olarak silahlanma yarışını ve savaşı meydana getirmiştir. Devletler bu süreçte, ulusal ekonomilerini ve burjuvaziyi korumak üzere, siyasal ve askeri müdahale kuvvetlerini ortaya koymuşlardır. Burada belirtilmesi gereken nokta, sermaye sınıfının bütününde, en azından Avrupa ülkelerinde, savaşın çıkmasının kendi menfaatleri bakımından daha yararlı olacağı yönündeki inancın genelleşmiş olmamasıdır (Hobsbawm, 2021c, s. 341).¹⁰⁸ Ancak, uluslararası güç ilişkilerinin dönüşümü dünyanın büyük bir kısmını kaçınılmaz olarak savaşa sürüklemiştir.

Gerek merkez gerekse de çevre ülkelerde yoksul yurttaşların temsil, halk egemenliği, oy hakkı, seçme, seçilme ve partilere katılmaya ilişkin haklar bakımından kısıtlı kazanımlar elde ettiği, ancak bu kazanımların sosyal-ekonomik eşitsizliklerin varlığını sürdürmesi nedeniyle yetersiz kaldığı yukarıdaki satırlarda ifade edilmişti. Savaşın başlamasıyla, yurttaşlık haklarının kazanılmasına dayalı sosyalist hareketler, kitlelerin devletlerinin yanında I. Dünya Savaşı'na girmesi ve ulusal birlik ve yurttaşlık görevinin yerine getirilmesi gayesinin önem kazanması karşısında büyük bir güç kaybına uğramıştır (Faulkner, 2021; Hobsbawm, 2021c).

Burjuva demokratik devletlerinde savaşın etkisi, yalnızca kitlesel emek hareketlerinin siyasallaşma süreci üzerinde olmamıştır. Emperyalist yayılma ve sınırsız rekabet anlayışı, savaşın da genel niteliği haline gelmiştir. Bu sınırsızlık hedefleri, hem galiplerin hem de mağlupların tahrip olmasıyla; uzun sürmeyecek bir barış ve istikrarsızlık ortamının doğmasıyla sonuçlanmıştır. Zira savaş kaybeden ülkeler devrime, kazananlar ise iflasa ve fiziksel-maddi olanakların tükendiği bir sürece sürüklenmiştir (Hobsbawm, 2020b, s. 38). Açlık ve işsizlikle mücadele eden ve kazanılan zaferlerden kazanç sağlayamayan kitleler, 1917 Şubat ve Ekim'inde Rusya'da ayaklanarak ilk kez bir ulus-devlette iktidarı ele geçirmişlerdir (Faulkner, 2021, s. 296; Sabine, 2013). Rusya'da gerçekleşen devrim,

---

¹⁰⁸ Savaşın genel olarak sermaye sınıfının menfaatlerinin saf-doğrudan bir uzantısı olmaması, devletin sermaye sınıflarının basit aracı olmadığı, kapitalist gelişimi sürdüren koşulları sağlamada ve korumada yüklendiği işlevlerin, önceden içeriği ve sınırları belirlenmiş bir niteliği bulunmadığının da önemli bir göstergesidir (Jessop, 2009; Özdemir ve diğerleri, 2019).

savaşın dünya üzerinde yarattığı toplumsal hoşnutsuzlukların derinleşmesi üzerine, kısa süre içinde başka devrimlere esin kaynağı olmuştur.¹⁰⁹

Emperyalist yayılmayla artan ekonomik büyüme ve eşitsiz gelişme ile kapitalist ekonomilerin dünyayla bütünleşmesi/küreselleşmesi süreci, dünya devrimlerinin ve savaşın etkisiyle kısmi bir durgunluk yaşamışsa da ekonomik büyüme durmamıştır. Bir yandan İngiltere, Almanya ve Japonya gibi büyük ekonomiler hâlâ umut vaat ederken, diğer yandan savaş kredilerinin geri ödemeleri ve düşük faiz oranları aracılığıyla ucuz kredi sağlayan kolay para politikaları ABD’de ekonominin canlanmasını sağlamıştır. Her iki savaş (1914-1945 yılları) arasında da savaş bölgelerinden uzak kalması ve üretim artışını etkin biçimde örgütleyebilmesiyle ABD, 1913’ten itibaren dünyanın en büyük ekonomisi haline gelmiştir (Faulkner, 2021; Hobsbawm, 2020b). Ancak bu genişleme süreci uzun sürmeden, küresel borçlanmaların dramatik olarak artması ve finans balonların patlamasıyla 1929 yılında New York Borsası çökmüştür.

Kapitalizmin eşitsiz ve birleşik gelişimi, yalnızca ekonomik büyüme dönemleri için değil çöküş zamanlarında da varlığını hissettirir. Finans kapitalin de etkisiyle sermaye yoğunlaşmasının bir ulusal devlet sınırları içinde birikimi olanaksız kılacak ölçüde artması ve kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin dışarıya (merkez ülkelere) bağımlılığı (Özdemir ve diğerleri, 2019), 1929 yılında Amerika’da gelişen krizin evrensel bir boyuta ulaşmasına neden olmuştur (Boratav, 2013, s. 450). Anılan dönemden itibaren, özellikle sosyal güvenlik politikalarının daha önce bilinçli bir şekilde gündeme gelmediği ve tarımsal çöküşün bir süredir devam ettiği ABD’de kitlesel ve uzun süreli bir işsizlik ortaya çıkmış, dünya ticaretinde dört yıl içinde %60 oranında düşüş yaşanmıştır (Skousen, 2007, s. 134). Uluslararası ekonominin gerilemeye başlaması, korumacı politikaların dahi rekabet içinde sürdürülmesinin dibe doğru yarışı hızlandırması gibi bu yıllara özgü koşullar, aynı zamanda, klasik liberal iktisat anlayışının çöküşe karşı

---

¹⁰⁹Rusya’nın ardından Avrupa’da 1918-19 yılları arasında Bulgaristan, Avusturya-Macaristan ve Almanya’da devrimler gerçekleşmiştir. İtalya İki Kızıl Yıl (*Biennio Rosso*), İspanya Üç Bolşevik Yıl (*Trenio Bolchevista*) geçirmişse de bu ülkelerde devrim başarıya ulaşamamıştır. Devrimin ideolojik dayanakları ve devrimci yordamları yalnızca Avrupa’yı etkisi altına almamıştır. Sömürge ülkelerde de ortaya çıkan devrimci ayaklanmalar, Ekim Devrimi’nin fikirleriyle özdeşleşmişlerdir (Faulkner, 2021).

herhangi bir çözümünün olmadığını da yüzeye çıkarmıştır (Faulkner, 2021, s. 324; Hobsbawm, 2020b, s. 124).¹¹⁰

1945 sonrasında serbest piyasaya dayalı liberal iktisadın çözümsüzlüğü ve sermaye birikiminin ulusal ve uluslararası dinamiklerinin dönüşümü, yeni birikim rejimi arayışlarına yol açmıştır. 1929 Depresyonu ile başlayan kriz sürecinden çıkış, J. M. Keynes'in eksik istihdam dengesi üzerine geliştirdiği tezlerin siyasal ve ekonomik anlamda takibi ile mümkün olmuştur (Skousen, 2007, s. 136; Saad-Filho, 2018, s. 103). Devam eden satırlarda Keynesyen tez ve politikaların hâkim olduğu ulusal refah devletlerinin, ortaya çıkan yeni birikim rejimine özgü işlevleri ve bu işlevlerin yurttaşlığın kurumsal düzenlenişi ve içeriğine olan etkisi irdelenecektir.

2.4. FORDİST BİRİKİM REJİMİ DÖNEMİNDE DEVLET VE YURTTAŞLIK

Sınırsız rekabete ve serbest piyasanın üstünlüğüne dayalı klasik liberal iktisadın, birikimin koşullarının ve dinamiklerinin dönüşümü ve bu dönüşümün yarattığı çelişkili sürece çözüm getirememesinden yukarıda kısaca bahsedilmiştir. Bu başlık altında, klasik liberal iktisadın krizine karşı alternatif bir çözüm olarak ortaya çıkan Fordist birikim rejimine, Fordist dönem içinden gelişen yurttaşlık söylemine ve rejimin krizine ilişkin açıklamalara yer verilecektir. Yapılacak değerlendirmeler, 1945 sonrasında kapitalist üretim tarzının yeniden üretilmesini sağlayan koşulların dönüşümünün ve Fordist birikim rejiminin hâkim hale gelmesinin, yurttaşlık söylemi ve yurttaşlığın esasına ilişkin (siyasal katılım, temsil, haklar ve özgürlükler gibi) unsurlar üzerinde dönüştürücü bir etki yaratmış olması nedeniyle önem taşımaktadır. Çalışmanın bu kısmında 1945 ile 1970'li yıllar arasındaki yurttaşlık anlayışının, bu anlayışın ortaya çıkışında Fordist birikim rejiminin etkisinin ve anılan dönüşüm sürecinin aktarılması amaçlanmaktadır. Bu

---

¹¹⁰ Merkez ülkelerde temel ihtiyaçlara dönük ürünlerin fiyatların düşürülmesi, ihracata dönük para ve gümrük politikalarının uygulamaya konulması, uluslararası altın standartlarının terk edilmesi ve belki de diğer gelişmeler arasında belirleyici olan serbest ticaret ilkesinin terk edilmesi gibi adımlar atılsa da gerilemenin önüne geçilememiştir.

bağlamda, ilk olarak Fordist birikim rejimine ve Keynesyen politikalara ilişkin açıklamalara yer verilecektir.

Sermaye ilişkisinin çelişkili yapısı nedeniyle, birikimin özgül koşulları ve birikim rejimleri, kısmiliğe ve istikrasızlığa yatkınlık eğilimi gösterir (Jessop, 2009, s. 126-127). Kapitalist sermaye birikimine özgü bu eğilimden ve mevcut çelişkilerden kaynaklanan krizlere karşı ekonomik ve politik olarak cevap verme kapasitesi ya da başarısı, Keynesçi politikaları 1929 Büyük Depresyonundan sonra ABD’de ve 1945 yılı sonrasında Avrupa ülkeleri arasında farklı içerik ve ölçeklerde yaygınlaştırmıştır (Lipietz, 1987, s. 38).¹¹¹ Keynesçiliğin ekonomik karakteristiğini sabit döviz kurları, uyum sağlayan (‘kolay’) para politikaları, özellikle devlet idaresindeki yatırım ve transferlerle genişleyen mali politikalar, istikrar temelinde düşük faiz oranlarına ve öncelikli sektörlerle doğrudan kredi aktarımına dayanan finansal baskılama aygıtları oluşturmuştur (Saad-Filho, 2018, s. 103).¹¹²

Keynesyen devletler, önceki paragrafta sayılan politikalara ek olarak, verimlilik hedefleri doğrultusunda emek gücünün yeniden üretilmesini sağlamak üzere, emeğin tam istihdam düzeyine çıkarılması, işsizlik-sağlık sigortaları, emeklilik ödemeleri gibi hususlarda da düzenlemeler yapmışlardır (Jessop, 2009).¹¹³ Anılan düzenlemeler esas olarak, Keynes’in emekçilerin gelirleriyle bağlantılı olarak yaratılan talebin uyarıcı etkisinin ve seri üretimi karşılayabilecek düzeye erişmesinin ekonomide canlanmayı tetikleyeceğine ilişkin görüşüne dayanmaktadır (Saad-Filho, 2018). Bunun yanında, emek gücüne ilişkin ücret ve sosyal güvenlik düzenlemelerinin yapılmasının sebeplerinden biri de kapitalizmin gelişim sürecinde kitlesel işsizliğin yarattığı siyasal, toplumsal ve ekonomik çöküntülerin tekrarlanmaması yönündeki inancın varlığıdır (Tily, 2007; Skousen, 2007). Ayrıca

---

¹¹¹ Bu noktada, Keynesçi politikaların yaygınlık kazanmasının, kapitalist gelişimin doğal bir sonucu olmadığı, olumsuzluğa dayalı bir süreç içinde ortaya çıktığı belirtilmelidir. Zira Fordist birikim rejimi, birikimi düzenleme, yönetme ve bu süreçte meydana gelen krizleri erteleyebilme veya çözüm üretebilmeye dönük deneme-yanılgımcı çabaların bir sonucudur (Jessop, 2009).

¹¹² Vurgu yazara aittir.

¹¹³ Farklı yerel veya bölgesel ekonomik ölçekler ve farklı güç ilişkilerine bağlı olarak, refah politikalarının uygulandığı Keynesçi ulusal refah rejimleri de farklı kategorizasyonlara tabi tutulabilirler. Refah rejimleri tipolojileri örnekleri için bkz. (Esping-Andersen, 1990; Ebbinghaus & Manow, 2003; Jessop, 2009)

SSCB’de işsizliğin önemli ölçüde engellenmiş olmasının ve merkez kapitalist ülkelerin Sovyet ekonomik planlamacılığında etkilenerek benzer açılımlar getirme çabalarının da anılan politikalarda etkili olduğu ifade edilmelidir. (Hobsbawm, 2020b, s. 363).

Yukarıda aktarılanlar dikkate alındığında, Keynesyen iktisadın siyasal, ekonomik ve toplumsal içeriği haiz bir dizi politika yoluyla, piyasa güçlerini tamamlayan ve piyasa başarısızlıklarını telafi ederek refahı yurttaşlarına yayması beklenen karma ekonomi anlayışını içerdiğini söylemek mümkündür. Hobsbawm, bu dönemin ekonomisini ekonomik liberalizm ile sosyal demokrasi (ya da Rooseveltçi New Deal politikası¹¹⁴) arasında, SSCB’den ödünç alınan kimi unsurlarla, gerçekleştirilen bir tür evlilik olarak mecazlaştırmıştır.

Keynesyen politikalarının benimsenmesinde SSCB’nin ekonomik planlamaları etkili olmuştur. Ancak bu politika setlerinin yayılmasının temelinde, esas olarak, 1929 Büyük Depresyonundan ve iki savaştan sonra ABD’nin uluslararası hegemonik bir güç olarak kendini göstermesi yer almaktadır. 1929 yılı sonrasında ulusal ekonomik büyümenin uluslararası ekonomi karşısındaki birincilliğine dayalı bir ekonomik model benimseyen ABD, yukarıda ifade edilen politikaları diğer ülkelere ihraç etmiştir. ABD’nin uluslararası hegemonyasını tesis etmesinde bu ülkenin; üretkenlik seviyelerinde büyük artış sağlaması, finans sistemleri ve teknolojik gelişmeler üzerinde kontrol kurması, altın rezervlerine sahip olması ve askeri gücü gibi unsurlar etkili olmuştur. Söz konusu hâkimiyet unsurları, doların uluslararası kur olmasını sağlamış ve Amerikan ulus aşırı şirketlerinin yayılmasını kolaylaştırmıştır (Saad-Filho, 2018, s. 104).

ABD tarafından bu kalkınma modeli önce kültürel olarak; ardından Marshall¹¹⁵ ve Mac Arthur Planları ile finansal olarak; nihayet Bretton Woods sisteminin ve GATT, IMF ve

¹¹⁴ New Deal politikalarının odak noktası, ancak ABD gibi büyük ve profesyonel bir devletin dünyanın geri kalanında düzen, güvenlik ve adaleti sağlayabileceği düşüncesidir. Bu anlayışa göre, yoksul uluslara yapılan yardımlarla güvenlikleri tesis edilecek, bu ülkelerin yeniden canlandırılmış uluslararası piyasa sistemine uyumu sağlanacaktır (Schurmann, 1974, s. 67; akt. Arrighi, 2016, s. 410).

¹¹⁵ 1948 ve 1951 arasında yürürlükte kalan ve Marshall Planı olarak bilinen Avrupa Kalkınma Programı (ERP), II. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa’da meydana gelen işsizlik, yoksulluk gibi sonuçlara karşı ekonomik iyileşmeyi sağlamak üzere ABD’nin Avrupalı devletlere, özellikle

OECD'nin kurulmasıyla kurumsal olarak dünyanın geri kalanına dayatılmıştır (Lipietz, 1987, s. 40). Arrighi'nin ifadesiyle, ABD'nin örtük hegemonyası¹¹⁶ tesis edilmiştir (Arrighi, 2016; Kaymak, 2016). ABD'yi hegemonik güç haline getiren, birçok belirleyenin varlığıyla birlikte, verimlilik artışı ve buna bağlı olarak uluslararası ticarete verdiği fazla olmuştur. Ulusal ekonomiler, kendisine dayatılan ve ABD'nin uluslararası piyasa ve para sistemlerindeki üstünlüğünü onaylayan düzenleme biçimini kabul etmek durumunda kalmışlar ve Keynesyen politikalar üretmişlerdir.

1945 sonrasında ulusal ekonomilerin gelişim göstermesinin temel sebebinin, çoğunlukla, ulusal ekonomilerin göreceli birincilliğine ve verimlilik artışı hedeflerine dayanan Keynesyen politika ve düzenlemeler olduğu savunulmuştur. Ancak daha temelde, ulusal ekonomik gelişme/büyüme, bu somut politika ve düzenlemeleri biçimlendiren Fordist¹¹⁷ birikim rejiminin yayılmasından kaynaklanmıştır. Devletin işlevleri de Fordist birikim rejiminin gerektirdiği koşullar doğrultusunda yeni bir içerik kazanmıştır. Zira politika rejimleri, sadece alternatif makro-ekonomik yönetim yaklaşımları sunmazlar; aynı zamanda ulus devletleri ve toplumsal aktörleri farklı şekillerde yeniden biçimlendirirler (Saad-Filho, 2018, s. 101). Fordist birikim rejimi de toplumsal aktörler (güçler) arasındaki ilişkilere ve devletin işlevlerine yeni bir içerik kazandırmıştır.

1945 sonrasında devlet, temel işlevini yerine getirmek üzere, Fordist birikim rejiminin yeniden üretilmesini sağlayacak bir toplumsallık üretmek durumunda kalmıştır. Fordizmin öngördüğü düzenin yurttaşlarda, kendi kolektif varlıklarını ancak bu düzenin koruyup sürdüreceğine olan inancın tesis edilmesinde, devletin bu amaca dönük

---

Federal Almanya'ya, finansal yardımda bulunmasına ilişkindir (IMF, 2022). Bu program, temelde, Avrupa'da komünizmin yayılmasını önleme ve uluslararası düzeni ABD hegemonyasını kuracak ve sürdüreceği bir istikrara kavuşturma hedeflerine dayanır.

¹¹⁶ Arrighi örtük hegemonya kavramını, emperyalizmin klasik çağı ile karşılaştırıldığında ABD hegemonyasının bir sisteme öncülük etmesini ve bunu dünyanın geri kalanına dayatmasını, egemen devletlerin diğer devletlerle ve kendi uyruklarıyla olan ilişkilerini kendilerinin uygun gördüğü biçimde düzenleme haklarını ve güçlerini fiili olarak kısıtlamasını açıklamak üzere kullanmıştır (Arrighi, 2016, s. 112).

¹¹⁷ Birbiriyle bağlantılı süreçler içinde artan üretkenlik, gelir, talep, kâr ve yatırım olanaklarını içeren seri üretim ve kitlesel tüketime dayanan birikim rejimi, Gramsci ve Henri de Man'ın görüşleri ışığında Fordizm olarak kavramsallaştırılmıştır (Lipietz, 1987, s. 35).

düzenleyici (ulusal eğitimin iyileştirilmesi ve emek istihdamı gibi) faaliyetleri önem taşımaktadır.

Kapitalist üretim ilişkilerinin parçalayıcılığına rağmen, toplumsal bütünlüğün Fordist birikim rejiminin koşullarını sağlayacak biçimde yeniden üretilmesi, yurttaşların öz niteliklerinin, onları bir arada tutan ilke ve değerlerin, temsil biçiminin, yurttaşların haklarının ve yurttaşlığa ilişkin bir seri unsurun da dönüşümünü gerektirir (Özdemir ve diğerleri, 2019). Bu bakımdan, 1945 sonrasında yurttaşlık anlayışının ve yurttaşlıkla ilişkili unsurların/mekanizmaların dönüşümünü anlamlandırabilmek için yurttaşlık, Fordist birikim rejiminin koşul ve dinamikleri içinden değerlendirilmelidir. Aşağıda Fordist birikim rejimi içinden yurttaşlığın anlamı ve içeriğine ilişkin açıklamalara yer verilmiştir.

2.4.1. Fordist Birikim Rejimi Boyunca Yurttaşlığın Anlamı ve İçeriği

Fordizm, devlet tarafından tesis edilen kurumsal bir dizi düzenleme aracılığıyla güvence altına alınan seri üretim ve kitlesel tüketimin yerel veya merkez temelli döngüsüne dayanır (Jessop, 2009). Bu bakımdan Fordizm, seri üretim¹¹⁸ ve verimliliğin ekonomik dinamizmin ana kaynağını oluşturduğu, kamusal düzenlemelerin verimliliği sağlamak üzere ücret artışı (verimlilik artışını aşmayacak düzeyde), sendikal özgürlük (yalnızca ücret pazarlığıyla sınırlı) ve sosyal güvenlik-sigorta gibi alanları da kapsadığı örgütlü bir birikim rejimi olarak kavramsallaştırılabilir (Jessop, 2009, s. 103).¹¹⁹

Fordist birikim rejimi, genel olarak yukarıda verildiği haliyle kavramsallaştırılabilir ancak bir birikim rejiminin bütün toplumsal formasyonlarda aynı biçim ve içerikte ortaya

¹¹⁸ İşçi emeğinin hareketli bir üretim bandı üzerinde örgütlenmesi olarak seri üretim, Fordizme özgü bir olgu değildir. Daha öncesinde, üretim sürecine dâhil olan vasıflı emek tarafından emek sürecinin, teknik ilerlemenin ve üretimin, 'bilimsel yönetim' içinde gerçekleştirilmesi amacıyla, örgütlenmesine dayanan bir model olarak Taylorizm, 1920'li yıllarda ABD'de ve kısmi anlamda Avrupa'da ortaya çıkmış; ancak yeteri kadar ilgi görmemiştir (Lipietz, 1987; Hobsbawm, 2021c)

¹¹⁹ Fordizm, Henry Ford'un kurucusu olduğu otomotiv fabrikasında uyguladığı kitlesel üretim metotlarının, F.D. Roosevelt'in öncülüğünde yaygınlaşmasıyla Kuzey Amerika'dan Avrupa'ya ithal olan bir rejim olmuştur (Hobsbawm, 2020b, s. 355).

çıkmadığını ve gelişmediğini de vurgulamak gerekir. Zira toplumlar, kendi özgül koşulları ve politik yapılarına bağlı olarak, ülke içinde yaşanan ekonomik istikrarsızlığın önlenmesine ve büyümenin gerçekleşmesine ilişkin farklı çözümler ve politikalar üretirler. Örneğin Fordist dönemde İskandinav ülkeleri gibi sosyal demokrat refah rejimlerinde, ihraç yönelimli, yüksek üretkenlik ve yüksek ücret politikaları uygulanırken; ABD gibi daha liberal rejimlerde, finans temeline ve piyasa işleyişine dönük politikalar teşvik edilmiştir (Jessop, 2009).

Yalnızca merkez ülkelerde değil, ABD tarafından Fordist rejimin dayatıldığı Latin Amerika ve Asya ülkelerinde, ücret, sendikal özgürlükler, sosyal güvenlik gibi emek gücünün yeniden üretilmesini sağlayan kamusal düzenlemeler ve yurttaşlara tanınan sosyo-ekonomik haklar sınırlı kalmıştır (Lipietz, 1987, s. 39). Ayrıca bu ülkelerde, verimliliğe dayalı üretim anlayışı yerine ithal ikameci politikalar benimsenmiştir. Bu bakımdan, Fordist birikim rejiminin her ülkede aynı biçim ve içerikte, aynı siyasi, ekonomik ve toplumsal politikalarla ortaya çıkmadığı; ilgili ülkelerin özgül koşullarına ve uluslararası iş bölümündeki yerine göre etki ve sonuçlar ürettiği ifade edilmelidir.

Toplumların özgül koşullarına göre belirli bir içeriğe sahip olan kamusal düzenlemelerin temel işlevi, esas olarak verimliliği ve üretimde artışı sağlamanın yanında, talep kaynağı olarak görülen emek gücünün kitlesel tüketimini teşvik edecek koşulları yaratmaktır. Buna ek olarak, sendikal özgürlüklerin tanınması ve asgari ücret gibi düzenlemeler, emek-sermaye ilişkisine özgü çelişkilerin ertelenmesini ve belirli stratejik yordamlarla ekonomik büyüme içinde idare edilmesini olanaklı kılmıştır. Toplu sözleşme görüşmeleri, emek gücünün toplumsal yeniden üretiminin koşullarının güvence altına alınmasını; kitle tüketim normlarının genelleştirilmesine dönük düzenlemeler, tüketimde ve piyasa başarısızlıklarında toplumsallaşma ve bütünleşmeyi sağlamıştır. Söz konusu toplumsallaşmayı mümkün kılan, ulusal sınırlar dâhilindeki yurttaşlara tanınan sosyo-ekonomik hakların giderek genişleyen kapsamı ve kademeli olarak kurumsallaşmasıdır (Jessop, 2009, s. 108).

Sosyo-ekonomik hakların genişlemesi ve kurumsallaşmasında, devlet içinde etkili olan taleplerin emek piyasalarına katılan yurttaşları uluslararası maliyet kaynağı olarak değil,

bir iç talep kaynağı olarak görmesi belirleyici olmuştur. (Özdemir ve diğerleri, 2019). Bu taleplerin kamusal kararlara dönüşmesiyle yurttaşlar, başta çalışma hakkı olmak üzere toplu sözleşme ve grev, sendika kurma, sosyal güvenlik, ücrette adalet talep etme, işsizlik-hastalık yardımlarından faydalanma hakkı gibi iş gücü piyasalarının düzenlenmesine dönük haklara ek olarak; eğitim, sağlık, barınma, ailenin korunması gibi sosyal haklara da kavuşmuştur.¹²⁰ Anılan düzenlemeler, verimliliği ve talebi artırarak, ekonomik istikrarı ve büyümeyi sağlamaya yönelik olsalar da kalifiye-kalifiye olmayan işçi arasındaki farkın kapanmasına katkı sağlamışlardır. Ayrıca devletin kitlesel tüketime dönük tasarruflarının artması, tüketici ürünlerine/pazarlarına erişimde sermaye ile işçi sınıfı arasında sınıfsal farklılıkların işçi sınıfı lehine azalması ihtimalini güçlendirmiştir (Jessop, 2009).

Bu türden politikaların belirli bağlamlarda önemli destekçileri arasında olan Marshall¹²¹, işçi sınıfının tüketim mallarının üretimine ilgisinin artmasını, zengin ile yoksul arasındaki maddi uygarlık farkının kısmen ortadan kalkması ve medeni-kültürlü bir yaşamın bileşenlerinin erişilebilir hale gelmesi olarak yorumlamıştır. Ancak sosyal haklar ve reel gelir evrensel bir hak olarak kabul edilse dahi, bunların en alt katmanlarda bulunanların refah düzeyini artırabilecek bir kapasiteye sahip olamayacağı yazar tarafından da kabul edilmiştir (Marshall & Bottomore, 2000, s. 53).

Verimlilik hedefleri doğrultusunda, tam istihdamın sağlanması ve refah haklarının genişletilmesine dönük soyut-normatif düzenlemelerin ve politikaların tesis edilmesi, emekçi yurttaşların siyasal ve ekonomik taleplerinin ve bu talepleri içeren mücadelelerinin de dönüşümüne yol açmıştır. Fordist birikim rejiminin koşullarının meydana getirdiği bu dönüşüme ilişkin açıklamalara aşağıda yer verilecektir.

---

¹²⁰ 1961 Anayasası'nın Üçüncü Bölüm ve "Sosyal ve İktisadi Haklar ve Ödevler" başlığı altında hüküm altına alınan haklar, anılan dönem içinde Türkiye'de devletin benimsediği politikaların normatif düzenlenişinin önemli bir örneğini oluşturmaktadır.

¹²¹ Yazar yurttaşlığın tarihsel gelişim sürecini medeni, siyasal ve sosyal haklar ayrımı ekseninde açıklayarak, yurttaşlığın bahsi geçen hak kategorileri üzerinden kurumsallaştığı yönündeki teziyle, yurttaşlık çalışmaları bakımından önemli bir başvuru noktası olmuştur. Söz konusu ayrım için bkz. (Marshall & Bottomore, 2000)

2.4.1.1. Emek Mücadelelerinin Dönüşümü

1945 sonrası dönemde, emek gücünün toplumsal üretimi ve kontrolünü sağlamak üzere toplu sözleşme görüşmeleri yapma gibi hakların tanınması, emek mücadeleleri bakımından önemli etkiler yaratmıştır. Bu düzenlemelerle, farklı ülkelerde farklı ölçeklerde olmak üzere, sermaye ile emek arasındaki çelişkilerin idare edilebilmesi mümkün olmuştur. Ortak iyiyi Fordizmin gereklilikleri doğrultusunda kuran ve sermaye-emek çelişkisini ‘uzlaşma’ prensibi üzerinden erteleyebilen kamusal düzenlemeler ve politikalar, emek cephesinin kolektif taleplerini piyasa sistemi ile bütünleştirmiştir (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 70; Jessop, 2008, s. 182). Nitekim bu dönemde sosyalist hareketlerin çoğunluğu, emek gücünün yaşam koşullarında kısmi iyileşme sağlayan refah politikalarına uyum sağlamıştır. Sonuç olarak, Fordist uzlaşma, örgütlü ekonomik veya politik mücadelelerin güç kaybetmesine neden olmuştur (Hobsbawm, 2020b).

Anılan süreçte, emekçi kitlelerden yöneltilen talepler de dönüşmüştür. Kitleler genel olarak, sosyal ve ekonomik eşitsizliklerin giderilmesinden ziyade parasal taleplere kanalize olmuşlardır. Hobsbawm’a göre, emek cephesinin taleplerinin dönüşümü ve zayıflamasının olası iki nedeni bulunmaktadır. İlk olası neden, sosyal hakların kısmi anlamda da olsa gelişimini sağlayan bir kapitalizmin, sosyalist partilerin seçmenlerinin bir bölümünün de çıkarlarına uygun düşmesi olabilir. İkinci olası neden ise devletin işlevlerinin Fordizmle yapısal eşleşmesi/kurumsal bütünleşmesinin (Jessop, 2009, s. 129) bir sonucu olarak uygulamaya giren tam istihdam politikalarının, emek gücü lehine sonuçlar doğuracağı yönündeki yanlış bir yoruma dayanılmış olması ihtimalidir. Yazar, bahsi geçen iki olası nedenin varlığının, bu kitlelerin alternatif çözüm önerileri sunmamasına yol açmış olabileceğini savunur (Hobsbawm, 2020b, s. 366). Hobsbawm’ın değerlendirmelerine ek olarak, Fordist birikim rejiminin uzlaşma prensibinin, işçi sınıfının taleplerinin içeriğini dönüştürdüğünü de belirtmek gerekir.

Emek mücadelelerinin zayıflamasıyla yurttaşlar, siyasal ve sendikal hakların sunduğu çerçevede içinde, ekonomik-korporatif örgütlerin üyeleri ve/veya politik partilerin destekçileri olarak örgütlenmişlerdir (Jessop, 2009, s. 125). Anılan gelişmeyi Marshall, yurttaşlık kurumunun siyasal eksenden medeni eksene geçişi ve siyasal yurttaşlığa paralel

bir tür endüstriyel yurttaşlığın doğması olarak yorumlamıştır (Marshall & Bottomore, 2000, s. 50). Yazara göre endüstriyel yurttaşlık, işçilerin özellikle sendikalarda ve partilerde politik özne haline gelmeleri ve temel düzeyde de olsa eğitim hakkına sahip olmalarıyla gündeme gelir. Marshall'ın perspektifinden, işçilerin sendika veya politik parti üyesi olabilmesi, bireyin topluma bağlanmasını ve bu bağın sürdürülmesine dönük değerleri ve ilkelerin geçerliliğini teşvik eder. Bu bakımdan yazar, sendikal veya politik örgütlenmenin toplumsal bütünleşmeyi sağlayacağını iddia eder (Strangleman, 2015, s. 679). Marshall'a göre, eğitim de işçilerin medeniyetin imkânlarından yararlanabilecek bilgisel ve ahlaki düzeye erişmelerini ve bu sınıfa mensup kişilerin gerçek anlamda yurttaş olabilmelerini sağlar. Yazarın yaklaşımının, eserini verdiği 1950'li yılların koşulları ve dinamikleri içinden biçimlenmesi dikkate alındığında, döneminde hâkim olan ideoloji ile uyumlu olduğu söylenebilir.

Yurttaşların sendikal veya politik partilerde örgütlenmesi, politik parti rekabetinin güçlenmesine yol açmıştır. Ancak siyasi partiler arası rekabeti güçlendiren yegâne unsur, yurttaşların örgütlenmesinin yaygınlaşması değildir. Devam eden satırlarda, Fordizm döneminde politik parti rekabetinin güçlenmesine yol açan unsurlar ve bunların yurttaşların temsili ve siyasi katılımı bakımından sonuçları irdelenecektir.

2.4.1.2. Temsili Demokratik Mekanizmalar ve Politik Parti Rekabeti

Devlet, esas olarak toplumsal ilişkiler alanıdır. Ancak bu ilişkiler basit bir düzlemde değil, çatışma halinde olan ve farklı menfaatlere dayanan toplumsal güçler arasında gerçekleşir. Bu bağlamda devlet, sınıflar ve sınıf bölünmeleri (fraksiyonlar) arasındaki güç ilişkisinin maddi yoğunlaşmasıdır (Poulantzas, 2000, s. 128-129). Devlet, aynı zamanda, toplumsal güçler tarafından üretilen ve rekabet halinde olan talepler arasından etkin olanların, kamusal kararlara tahviline ilişkin kurumlar ve etkileşimler bütünlüğüdür. Bu kurumlar/organizasyonlar ve etkileşimler, devletin işlevlerini gerçekleştirmesini sağlayan kaynak ve kapasite aralığını harekete geçirirler (Jessop, 2018, s. 33).

Toplumsal güçlerin sistem tarafından tanınan taleplerinin devlet aygıtları içinde temsili, siyasi partiler dolayısıyla gerçekleşir. Bu bakımdan siyasi partiler, farklı

formasyonlardan yöneltilen ve rekabet halinde olan taleplerin temsilini sağlama, üretim-dolaşım-bölüşüm ve tüketim alanında grup oluşturma, menfaat belirleme ve takip etme, kamuoyu ve ilgili faaliyetler için fon oluşturma gibi işlevlere sahiptir. Yurttaşlara ait taleplerin siyasal iktidara tahvil süreci, yurttaşların katılımını, buna uygun temsil düzeneklerini ve siyasal partilerin dolayımını gerektirir. (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 75). Fordist birikim rejimi boyunca, refah politikalarıyla sağlanan haklarla yurttaşların siyasal katılım olanakları artmış ve buna bağlı olarak siyasal parti örgütlenmeleri yaygınlaşmıştır. Yurttaşların katılımının ve politik örgütlenmelerinin artması, taleplerinin temsilini sağlayan siyasal partiler arasındaki rekabeti güçlendirmiştir (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 75; Jessop, 2009; Teziç, 1976, s. 10).

Politik parti rekabetinin artmasıyla, 19. yüzyılda emekçi kitlelerin verdiği mücadeleler sonucu gelişim gösteren kitle partilerinin yerini *toplayıcı (catch-all) partiler* almıştır. Toplayıcı partiler, farklı menfaat gruplarından seçmenlere hitap ederek, seçim merkezini ele geçirme anlayışıyla ve ticari-profesyonel pazarlama tekniklerine yönelik halka ilişkiler kampanyalarıyla donatılmış, oy artırma esaslı faaliyet gösteren politik oluşumlardır (Özdemir ve diğerleri, 2019; Kirchheimer, 1966; Jessop, 2018). Yoğun politik rekabete ve oy artırmaya odaklı seçim başarısına dayanan toplayıcı parti sistemi, merkezileşmeyi ve disipliner partileri, buna bağlı olarak daha özerk parti kadrolarını ve liderleri ortaya çıkarmıştır.

Toplayıcı partilerin liderleri, belirli sınıf fraksiyonlarının ve/veya tabandaki geleneksel seçmen kitlesinin desteğinden ziyade, hazinenin ve halkla ilişkiler kampanyaları finanse edecek büyük bağışçıların, yabancı veya ulus ötesi çıkar gruplarının mali yardımlarının desteğini almaya yönelmiştir. Ancak söz konusu strateji, toplayıcı partiler sisteminin içine gireceği temsil krizinin de temelini oluşturmuştur. Nitekim kararsız seçmenlerin oyları için yürütülen rekabet, partilere verilen sınıfsal tabanlı oy desteğinin bozulmasına ve belli partilere karşı önyargısızlığa (muhafazakâr partiler de dâhil olmak üzere) yol açmıştır (Jessop, 2018, s. 121-122). Toplayıcı parti sisteminin yönetici sınıflar dışında kalan kitleler için avantajı, oy maksimize etmeye yönelik olmasının etkisiyle, seçim zamanlarıyla sınırlı olsa da taleplerinin devlet aygıtları içinde temsil olanağı bulmasıdır.

Normatif düzenleme ve kamusal pratiklerle, yurttaşların siyasal ve sosyal haklarının genişletilmesinin, politik parti rekabetini ve toplayıcı partilerin gelişimini tetiklemesi yanında, ulusal popüler programların içeriği üzerinde de etkileri olmuştur. Zira Fordist birikim rejimiyle uyumlu olarak, birikimi sağlayan koşulların yeniden üretilmesi, merkezîyetçi ve ulusal sınırlar dâhilindeki yurttaşların katılımına dayanan bir ulusal popüler eksende gerçekleşmiştir (Jessop, 2009, s. 125). Ulusal popüler, Fordist dönemde, toplumsal bütünleşmeyi sağlayan eğitim, sağlık, sosyal güvenlik gibi yurttaş haklarının tanınmasıyla ve siyasal, sendikal veya ekonomik örgütlenmelerin gelişimiyle harekete geçirilmiştir. Bu şekilde, sermaye sınıfının genel çıkarları bu sınıfa dâhil olmayanlara tahvil edilebilmiş; bağımlı toplumsal güçler hegemonik sınıfların menfaatlerinin kendilerinin de menfaatine olacağı yönündeki inancı benimsemişlerdir. (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 277-280; Jessop, 2008)

Yukarıda aktarılanlara ek olarak, hegemonik projenin basitçe ve sadece sınıflararası ilişkiler alanında anlamlandırılabilen bir kavram olmadığı da vurgulanmalıdır. Devlet aygıtlarının maddi bütünlüğünü sağlamakta hayati role sahip bir hegemonik projenin başarılı bir şekilde izlenebilmesi, söz konusu projenin ardında harekete geçirilen bağımlı toplumsal güçlere kısa-dönemli maddi ödünlerin verilmesini de gerekli kılar (Jessop, 2008, s. 282). Yurttaş haklarının tanınması ve genişlemesi, bu bağlamda, hegemonik projenin sürdürülmesi için verilen kısa dönemli bir taviz olarak değerlendirilebilir. Esas olan, seri üretim ve kitlesel tüketime dayalı birikimi sağlamak, hegemonik sınıf olarak sermayenin uzun dönemli genel çıkarlarını korumaktır (Jessop, 2008, s. 279-283).

Fordist birikim rejiminin koşullarıyla uyumlu kamusal düzenlemelerin tesis edilmesinin, parlamenter sistem içinde uzlaşının sağlanmasına ilişkin etkisine de kısacak değinmek gerekir. Yurttaşların politik partilerde örgütlenmesi ve siyasal katılımın geniş kitleleri kapsar hale gelmesi, devlet aygıtlarınca tesis edilen ve sermaye sınıfının menfaatlerini koruyan kamusal kararlar ve pratiklere, sermaye sınıfı dışındaki grupların/sınıfların uyum sağlamasını kolaylaştırmıştır. Ek olarak, toplayıcı parti sisteminin sınıf tabanlı oy desteğini zayıflatması ve işçi sınıfının taleplerinin sermayenin talepleriyle bütünleşmesi, sınıflararası menfaat çatışmalarını temsil organlarından uzaklaştırarak, görece bir uzlaşma meydana getirmiştir. Bu bakımdan, Fordist birikim rejimi döneminde, temsil ve

hâkimiyet, parlamenter ve korporatist biçimlerinin kaynaştığı yeni bir yapıya sahip olmuştur (Jessop, 2008, s. 181-182). Yurttaşların siyasal partiler aracılığıyla dolaylı siyasal katılımına dayanan bir parlamento içinde, büyük sermaye gruplarını, geniş tabanlı sendikaları ve güçlü hükümetleri kapsayan üçlü koalisyonlardan oluşan bir temsil tarzı ortaya çıkmıştır (Jessop, 2018, s. 97-101). Piyasa mekanizmasının yanı sıra korporatizme özgü siyasal koordinasyon mekanizmaları, emek gücünün parlamento içinde temsil bulan taleplerini piyasa sistemi ile uzlaştırabilmiştir (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 70).

Yukarıdaki değerlendirmelere, korporatizmle kaynaşmış bir parlamenter demokrasinin emek mücadelelerinin toplumsal dayanaklarını çürütmede ve hegemonik projenin başarısında en uygun politik yöntem olmadığı eklenmelidir. Zira ne toplumsal güç ilişkileri ne de bu ilişkilerin biçim-belirlenimli yoğunlaşması olarak devletin işlevleri ve faaliyetleri ön verili değildir. Dolayısıyla, devletin Fordist birikim rejimlerinde edindiği işlevlerinin ve korporatizme özgü mekanizmaları içeren bir parlamentarizmin daima sermaye çıkarları lehine etki sonuçlar üretmesi beklenemez (Poulantzas, 2000; Jessop, 2009; Özdemir ve diğerleri, 2019). Nitekim Fordist birikim rejimiyle uyumlu politikaların/programların ve temsil biçiminin, 1960'lı yılların sonundan itibaren çelişkilerin mevcut birikim rejimi içinde önlemez hale gelmesiyle, krizlere cevap üretebilme ve/veya krizleri erteleyebilme kapasitesi düşmüştür. Bunun ekonomik, politik ve sosyo-kültürel çok sayıda nedeni olmakla birlikte, ilerleyen satırlarda bu düşüşü meydana getiren başlıca etkenlere değinilecektir.

2.4.2. Fordist Birikim Rejiminin Krizi

Fordist birikim rejiminin kapitalizme içkin çelişkileri önleyebilme veya erteleyebilme kapasitesinin zayıflamasının, ilgili toplumlara ve dönemlere özgü çok sayıda nedeni bulunmaktadır. Ancak krizin ortaya çıkmasında temel faktör olan birkaç noktadan bahsedilebilir. İlk olarak değinilmesi gereken nokta, seri üretim ve tüketime dayalı birikimin getirdiği uzun yayılmanın ekonomik krize yol açmasıdır (Saad-Filho, 2018). Devletin iş gücü piyasalarına ve emek-gücünün toplumsal yeniden üretimini sağlamaya dönük politikaları, başlangıçta büyümeyi sağlarken, 1970'li yıllardan itibaren emek-sermaye ilişkisinin her iki tarafında da ters etkiler yaratmıştır (Jessop, 2009). Üretkenlik

ve çıktılarına, yerli ve yabancı yatırıma ve teknolojik-ticari genişlemeye dair yüzdelerin artışıyla, iç piyasalarda doyunluk meydana gelmiştir. Büyüme dinamiğini aynı seviyede tutmak hem teknik hem de toplumsal olarak zorlaşmaya başlamıştır (Saad-Filho, 2018). Vatandaşlara sağlanan sosyo-ekonomik haklar ve sosyal ücretlerin kurumsallaşmasıyla örgütlü emeğin gücü artarken; kâr oranlarının düşme eğilimine girmesi, sermaye gruplarının ücretleri azaltmaya ilişkin uygulamalarına neden olmuştur (Lipietz, 1987).

İç pazarda doyunluğa ulaşılması ve sıkı denetim öngören ulusal ekonomik politikaların uygulanması, sermayelerin denetimin esnek olduğu ve/veya vergi muafiyetleri tanıyan yabancı piyasalara yönelmesine yol açmıştır. Ulusal ekonomik sınırlar dışına sermaye kaçışlarının yaşanması, kıyı bankacılığı veya vergi cenneti olarak ifade edilen bölgesel veya ulusal alanlarda yayılmış piyasaların gelişimini teşvik etmiştir. Buna ek olarak, sınıai sermaye taleplerinden bağımsız bir şekilde gelişen finansal varlıkların birikimi, uzun vadede para ile emtia arasındaki ilişkiyi gevşeterek, salt finansal (spekülatif) birikimi kolaylaştırmıştır (Saad-Filho, 2018, s. 106; Boyer & Durand, 1997). Söz konusu gelişmeler, devletlerin sermaye-piyasa denetimlerini ve sabit döviz uygulamalarını terk etmeye başlaması ve politikaların yürütülmesi için gerekli olan finansal bariyerlerin kırılmasıyla sonuçlanmıştır (Clarke, 1988). Ulusal ekonomik büyümenin görece birincilliği, yerini ulusal ekonomileri uluslararası ekonomiyle bütünleştiren politikalara bırakmıştır. Boratav'ın deyişiyle, devletin uluslararası sermayeye karşı yerli burjuvazi lehine hareket edilme kapasitesi tasfiye edilmiştir (Boratav, 2022, s. 31).

IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşların sağladığı yardımcı araçlar yoluyla, Fordist birikim rejiminin koşullarını dünyanın geri kalanına dayatan ABD hegemonyasının aşılması, Fordizmin krizi sürecinde ortaya çıkan önemli bir değişimdir. ABD'nin ihraç ettiği politikaların yürürlüğe girdiği Batı Almanya, Japonya, İngiltere, Fransa, Meksika, Brezilya gibi ülkeler ekonomik olarak kalkınmaya başlamış ve ABD ekonomisinin uluslararası piyasada görece önemi azalmıştır. Başka bir deyişle, birikim rejiminin başarısı ve rejimin hâkim olduğu ülkelerin özgül koşulları, bu rejimi dayatan hegemonik gücün aleyhine sonuçlar doğurmuştur (Saad-Filho, 2018, s. 106). Bunun önemli bir örneğini, uluslararası dolar finansman piyasasının yönünün 1960'ların sonlarında, New

York'tan Londra'ya; 1970'lerde ise düşük vergi oranlarına sahip deniz aşırı (offshore) para piyasalarına çevrilmesi oluşturur (Arrighi, 2016, s. 447).

Uluslararası ekonomide ABD karşısında yeni ekonomilerin ortaya çıkmasına ek olarak, 1973 yılında OPEC ülkelerinin petrol fiyatlarına yüksek oranlarda artışlar yapmaları, rekabetin yoğunlaşmasına ve uluslararası güç ilişkilerinin değişimine yol açmıştır (Jessop, 2009, s. 138; Arrighi, 2016, s. 461). Petrol rantları ve ABD'nin 1970'lerde uyguladığı gevşek para politikaları, borçlanmayı kolaylaştırmış ve uluslararası ekonomide enflasyonun artışını hızlandırmıştır. Bu gelişmeler, çok sayıda yoksul ülkenin iflasına yol açmıştır.

Yukarıda yer verilen gelişmelerin ulusal ekonomiler bakımından önemli bir sonucu, emek gücünün toplumsal yeniden üretimine ve kitlesel tüketime ilişkin düzenleyici faaliyetlerin gerektirdiği finansmanın daralmasıdır (Jessop, 2009). Ulusal piyasalarda faaliyet gösteren sermayelerin vergi muafiyeti sunan ekonomilere transferi, devletlerin vergi gelirlerinde düşüşe, emek piyasalarında işsizliğe ve buna bağlı olarak toplumsal hoşnutsuzluklara yol açmıştır. Mal ve hizmetlerin piyasadandan temini ve yurttaşların sosyo-ekonomik haklara dayalı taleplerini yönetmesi, devlet finansmanının kamusal borçlanmalar ve uluslararası kredi açıklarıyla şişmesine neden olmuştur. Krizin yarattığı çözümler karşısında devletler, toplumsal disiplini ve birikimin koşullarını yeniden tesis etmeye yönelik 'rızayla kemer sıkma' politikalarına (monetarizm)¹²² yönelmeye başlamışlardır (Saad-Filho, 2018).¹²³

2.4.2.1. Hakların Zayıflaması ve Toplumsal Hareketler

Devletin mevcut politika ve düzenlemelerinin krizleri yönetme kapasitesinin düşmesi, toplumsal güçler arasında krizin ertelenmesine dönük arayışları ve buna bağlı olarak

¹²² Monetarizm, teorik dayanağını çoğunlukla M. Friedman ve F.Hayek'in fikirleriyle klasik iktisat teorilerinin ortak bir kompozisyonunda bulan, bireysel özgürlük ve piyasa mantığının üstünlüğüne yapılan vurguyla emek piyasalarının liberalleştirilmesini savunan, para politikasının belirlenmesinde hükümete takdir yetkisi verilmesine hükümetlerin kısa vadeli siyasi kazanımlar elde etme beklentisiyle enflasyonist politikalar izleyebileceği iddiasıyla şiddetle karşı çıkan politikalar setidir (Clarke, 1988, s. 323).

¹²³ Vurgu yazara aittir.

monetarist politikalara geçişte olduğu gibi alternatif politika ve programları ortaya çıkarmıştır. 1970’li yıllardan itibaren Fordist birikim rejimiyle uyumlu politikalar terk edilmeye başlanmış, neoliberal stratejiler yaygınlaşmıştır. Neoliberalizmin gelişimi ve yayılması, vatandaşlık haklarının genişletilmesi ve korunması ekseninde gerçekleşen bir ulusal-popülerden farklılık ve çoğulcu kimlik politikalarına, yurttaş haklarından yersiz-yurtsuzlaştırılmış bir insan hakları anlayışına dayanan evrensel bir üyelik modeline geçiş yol açmıştır. Buna ek olarak, dönüşüm süreci devletin kamusal faaliyetler üstlenmesinden, esnek biçimde işlediği farz edilen ‘üçüncü’ sektörün yayılmasına doğru kaymaları da beraberinde getirmiştir (Jessop, 2009, s. 149-150; Özdemir ve diğerleri, 2019; Jessop, 2008).

Yukarıda ifade edildiği üzere, neoliberal politikaların ortaya çıkışı yurttaş haklarının gerilemesine neden olmuş ve buna bağlı olarak toplumsal hareketlerin yükselişini tetiklemiştir. Ancak söz konusu hareketler, yurttaşların kolektif yararını ilgilendiren taleplerden ziyade ulus üstü ve/veya ulus altı bağlantıları içeren mikro taleplerle şekillenmiştir. Bu bağlamda, hareketler genellikle küresel veya yerel bir seyir izlemiş; refah hakları grupları, etnik-kültürel gruplar, siyah ve kadın hareketleri ve azınlık grupları gibi oluşumları içermiştir. Mücadeleye girişen kitlelerin ve taleplerin/menfaatlerin parçalanmış olması, bu hareketlerin güçlenmesini engellemiştir. Ayrıca parlamentarizm ile kaynaşmış korporatist bir temsil mekanizmasının varlığında, meşruiyetini ve siyasi pazarlık kabiliyetini kaybetmeye başlayan sendikalar ve işçi partileri dolaylı yollarla da olsa hükümetleri desteklemiştir. Bu nedenle, anılan oluşumların sosyalist bir siyasi program etrafında birleşmesi mümkün olmamıştır. Dolayısıyla Fordizmin krizi boyunca ortaya çıkan toplumsal hareketler, siyasi odaktan yoksun biçimde ve parçalanmış halde kalmışlardır (Clarke, 1988, s. 318).

Sonuç olarak, ABD’de 1929 yılı ve Avrupa’da 1945 yılı sonrasında yurttaşlık hakları anayasal düzenlemelerle garanti altına alınmış ve 1970’li yılların ortalarına değin devletin kamusal hizmetleri ve piyasalara bu yönde aktif müdahalesiyle korunmuştur. Toplumsal talebi ve tüketimi dengede tutma amacı taşıyan politika ve düzenleme setleri, bağımlı-yönetilen sınıfın sosyal, ekonomik ve kültürel gelişimine somut-maddi katkılar sağlamıştır. Ayrıca sosyal demokratik katılımın artması, kitlelerden yükselen taleplerin

devlet aygıtları içinde, politik partiler ve ekonomik-korporatifler gibi sair örgütlenmeler yoluyla, temsil edilmesini mümkün kılmıştır. Ancak yurttaşların haklarında ve siyasal temsil olanaklarındaki bu iyileşme, kapitalizmin ve buna bağlı olarak Fordist birikim rejiminin temelinde yer alan çelişkili ilişkisel süreçlerin daha fazla idare edilememesi/ertelenememesi nedeniyle, gerilemeye başlamıştır.

2.4.2.2 “Metasızlaştırma” Sürecinin Dönüşümü

C. Offe, devletin Fordist birikim rejiminin koşullarını garanti altına alan müdahalelerini ve kitlesel tüketime dönük malları-hizmetleri temin etmesini, meta formu ile meta olmayan biçimlerin ilişkisi üzerinden değerlendirir. Yazar, devletin bu dönemdeki tam istihdam ve talep üretimine dayalı politikalarının ve bu bağlamda genişleyen yurttaşlık haklarının, sermaye birikimi sürecini baltaladığını ve burjuva düzeninin meşruiyetinin sorgulanmasına yol açtığını savunur. Yazara göre, sermaye birikimin sürekliliğinin sağlanması ve burjuva düzenin meşruiyetinin yeniden üretilmesi meta formunun varlığına bağlıdır (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 296-297). Bu temelde, Offe 1945 yılından 1970’lerin sonuna kadar olan süreci “*metasızlaştırma (de-commodification)*” olarak adlandırmıştır (Offe, 1984, s. 61; Hermann, 2021). Yazar bu kavramla, Fordist birikim sürecinde, birtakım toplumsal ilişkilerin ve/veya sistemlerin kamusal düzenlemeler yoluyla piyasa ilişkilerinden bağımsızlaştığını; sermaye birikiminin ve burjuva meşruiyetinin altının oyulmaya başladığını ifade eder. Offe’ den sonra, kavramı popüler hale getiren Esping-Andersen, metasızlaştırmayı piyasa performanslarına bağlı olmaksızın, bireylerin ve ailelerin normal ve sosyal yaşam standartlarına uygun bir hayat sürdürebilmelerinin mümkün kılınması olarak tanımlamıştır (Esping-Andersen, 1990, s. 37).¹²⁴

Metasızlaştırma kavramına kuramsal katkı sunan yazarlara göre, devletin emek piyasasına ve diğer alanlara müdahalesi ve piyasa güçlerinin esnek faaliyetlerini

¹²⁴ Yukarıda görüşlerine yer verilen iki yazarın “*metasızlaştırma (de-commodification)*” kavramına ilişkin değerlendirmeleri dikkate alındığında, her iki yazarın da Polanyi’nin metalaştırmanın (özellikle de doğanın, emeğin ve paranın metalaştırılmasının) eleştirisine ilişkin teorisinden (Polanyi, 2001, s. 71-81) etkilendiğini ve yararlandığını söylemek mümkündür (Hermann, 2021, s. 136).

engelleyebilme kapasitesi, piyasalarda ticareti yapılan mal ve hizmetlerin meta karakteri üzerinde önemli etkiler yaratmıştır. Hatta kimilerine göre, Bretton Woods sistemi, sermayenin serbest akışına ve piyasaya dayalı döviz kurlarına bir son verme anlaşması olarak bir metasızlaştırma biçimidir (Laxer & Halperin, 2003; Ruggie, 1998; Block, 1977). Ancak metasızlaştırma süreçlerinin/politikalarının kapitalist üretim tarzına içkin sınırları vardır. Örneğin emek gücü piyasaları bu politikalar kapsamında metasızlaştırılabilir ancak emek gücünün bir kurgusal meta biçimi olarak ortadan kalkması olanaklı görünmemektedir. Zira artı-değeri yaratan kurgusal meta olarak emek, kapitalist birikimin önkoşullarındandır (Hermann, 2021, s. 135-139).

Fordizmde yurttaşlık kurumunun ve yurttaş haklarının dönüşümü, yukarıda yer alan perspektifle fikir üreten yazarlar tarafından, yurttaşlığa ilişkin unsurların kısmi anlamda bir metasızlaştırmaya tabi olması şeklinde değerlendirilmiştir (Offe, 1984; Esping-Andersen, 1990). 19. yüzyıl içinde biçimlendiği haliyle, yurttaşlığın esasını oluşturan siyasal-medeni haklar ve temsil olanaklarının, 20.yüzyılın ikinci yarısından itibaren, genişlediği ve yurttaşlar bakımından koruma sağladığı söylenebilir. Ancak yurttaşlığa ilişkin bu dönüşümler, kapitalizme içkin çelişkilerin bir birikim stratejisi içinde ertelenemez hale gelmesiyle; toplumsal güçler dengesinin ve özgül koşulların etkisinin yarattığı politik ve ekonomik kaymalarla dolayımlanmışlardır. Dolayısıyla yurttaş haklarının ve siyasal temsil olanaklarının gelişmesi, 20. yüzyıl başlarında gelişen krizlerin engellenmesi ve ulusal ekonomik büyüme içinde idare edilebilmesi arayışlarından bağımsız düşünülmemelidir. Ayrıca metalaşma, daha önce ifade edildiği üzere, meydana gelmiş ve tamamlanmış bir süreç değildir. Bir dönem belirli ilişki ve sistemler, piyasa ilişkileri alanının dışında kalabilirken, kapitalizmin gelişimine bağlı olarak farklı bir birikim rejimi döneminde metalaşma sürecinde alım satıma konu olabilirler.

Metalaşmanın tamamlanmamış ve kopuşlarla dolu bir süreç olması, Fordist dönemde yurttaşlık kurumunun ve yurttaş haklarının piyasa dışı ilişkiler alanına tabi olmasının mutlak bir nitelik taşımamasına yol açar. Nitekim devlet müdahalelerinin Fordizmin krizini önleyememesi ve bunun sonucunda neoliberal politikaların/programlarını yaygınlaşması, yurttaşlığa ilişkin unsurların giderek alım-satıma konu olmasına yol

açmıştır. Aşağıda söz konusu dönüşüme yol açan neoliberalizmin gelişimi ve hâkim hale gelmesi ve bunun yurttaşlık bakımından etki ve sonuçları değerlendirilecektir.

2.5. NEOLİBERALİZMİN GELİŞİMİ VE HÂKİMİYETİNDE YURTTAŞLIK

Fordist birikim rejiminin kapitalizme içkin çelişkileri erteleme/idare edebilme kapasitesinin giderek düşmesi, toplumsal güçler içinde birikim krizine alternatif çözüm arayışlarını ortaya çıkarmıştır. Bu arayışlarda doğan neoliberal stratejiler ve politikalar, 1970’li yıllardan itibaren gelişmeye ve yaygınlaşmaya başlamıştır. Neoliberalizm, toplumsal ilişkiler alanında ve buna bağlı olarak devletin işlev ve faaliyetler esaslı bir dönüşüm yaratmıştır. Devletin işlevleri, neoliberal birikim sürecinin koşullarının sağlanması ve korunması temelinde yeniden biçimlenmiştir. Bu bağlamda, devletin temel işlevinin, yani verili birikim rejiminin yeniden üretilmesini olanaklı kılan toplumsal bütünlüğün sağlanmasının, içeriğini neoliberalizmin koşulları/dinamikleriyle uyumlu kamusal müdahale ve düzenlemeler oluşturmuştur.

Devlet aygıtlarının toplumsal bütünlüğün yeniden üretilmesine ilişkin faaliyetlerine yurttaşlar toplumunun genel olarak rıza göstermesi, bu faaliyetlerin ve kamusal kararların meşruluğunun bir gereğidir. Devletin neoliberal örgütlenmesinin ve işlevlerinin meşrulaştırılmasının yurttaşlıkla olan bağı, yurttaşlığın da neoliberalizmin hâkimiyetine paralel olarak dönüşmesine yol açmıştır. Dolayısıyla 1970’lerden sonra geliştiği haliyle, yurttaşlık söyleminin içeriği ve kurumsal düzenlenişi, neoliberalizmin hâkimiyetinden bağımsız değerlendirilmemelidir. Bu nedenle, çalışmanın bu kısmında neoliberalizmin gelişimi ve hâkimiyetinin yurttaşlık söylemi üzerindeki dönüştürücü etkisinin ve sonuçlarının ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bu bağlamda, devletin işlevlerinin ve kurumsal örgütlenmesinin neoliberalizme uyumlu dönüşümüne ilişkin değerlendirmelere yer verilecektir. Yapılacak değerlendirmelerin yurttaşlık bakımından önemi, yurttaşlığın esasını oluşturan temsil, siyasal katılım ve haklar gibi unsurların neoliberalizm içinde yeniden tanımlanmasının ve bunun nedenlerinin ortaya konulmasına katkı sunmasıdır. Buna ek olarak, yurttaşlar topluluğu bir arada tutan ortak değerler, ilkeler ve aidiyetlerin parçalanması ve kendisi verili olmayan toplumsal bütünlüğün sağlanmasının

neoliberalizmin hâkimiyeti altında güçleşmesi ele alınacaktır. Aktarılan çerçeve kapsamında, ilk olarak neoliberal birikim sürecine ilişkin açıklamalarda bulunulacaktır.

2.5.1. Neoliberal Birikim Sürecine Geçiş

Fordist dönemin Keynesyen refah politikaları, değişen koşullar ve uluslararası güç ilişkileri karşısında benimsenen rızayla kemer sıkma ve monetarist (sabit döviz kurunun terk edilmesi, emek piyasalarının liberalleşmesi ve esnekleşmesi, enflasyon hedeflemesi gibi sair unsuru içeren) politikalarının da Fordizmin krizini önlemede yetersiz kalmasıyla terk edilmiştir. Bu noktada neoliberalizm, önce İngiltere(1979) ve ABD(1974) gibi ülkelerde ve daha sonra kademeli olarak çevre ülkelerde, kapitalist yeniden üretimin sorunlarına istikrarlı bir çözüm önerisi olarak ortaya çıkmıştır (Duménil & Lévy, 2005).¹²⁵ Ancak neoliberalizm yalnızca Fordizmin krizine çözüm olarak üretilen bir politikalar seti değildir. Neoliberalizm, ideolojik bir müdahalesizlik örtüsü altında, sermayenin hâkimiyetini toplumsal yaşamın her alanında yeniden oluşturmaya yönelik bir hegemonya projesinin dayatılmasıdır. Hegemonyanın kurulması için devlet gücünün sistematik olarak kullanımına dayanan bir birikim stratejisini, bir sosyo-ekonomik yeniden üretim düzenleme şeklini, bir sömürüyü ve toplumsal tahakküm tarzını birleştirir. Anılan proje, sermayenin uluslararası genişletilmiş yeniden üretiminin ve ABD sermayesinin çıkarlarının dayattığı zorunluluklar tarafından yönlendirilir (Saad-Filho, 2018, s. 114).

Neoliberalizm, devletin sermayenin genişletilmiş yeniden üretiminin koşullarını koruyamadığı ve krizi erteleme kapasitesinin düştüğü sırada gelişim göstermiştir. Dolayısıyla neoliberalizmin kavramsal ve içerik olarak tahlili, Fordizmin krizlerini ve bu krizlere türetilen cevaplarla, devletlerin yeniden-örgütlenme biçim ve işlevlerini de içermek durumundadır. Bu bakımdan, neoliberalizmin ortaya çıkışının, krizleri çözme

---

¹²⁵ Neoliberal politika setleri bir bütün olarak merkez ülkeler kapsamında uygulamaya konulmuştur ancak bu program ve politikaların, ilk önce bağımlı çevre ülkelerde denemesinin yapıldığını da unutmamak gerekir.

iddiasında olan (ancak bunu garanti etmeyen ve etmesi de mümkün olmayan) yeni bir birikim rejiminin benimsendiği sürecin irdelenmesi gerekmektedir.

2.5.1.1. Dönüşümü Dayatan Koşul ve Dinamiklerin Gelişimi

Neoliberal söylemler, esasen kapitalist toplum düzenine yönelik tehditlere karşı uzun zamandır var olagelmışler ancak politikalarda kendilerine yer bulamamışlardır (Duménil & Lévy, 2005; Harvey, 2021, s. 29).¹²⁶ Büyüme potansiyelinin aşamalı olarak azalması ve kârların düşme eğilimine girmesi, kamusal harcamalar ve borçlanmalar nedeniyle meydana gelen finansal kriz, stagflasyon ve işsizliğin yarattığı sosyal güvenlik krizi gibi sorunların Fordizm içinden çözümlenememesi, neoliberal doktrinin (ilk olarak monetarizm kisvesi altında) politika alanlarında etkili olmasının önünü açmıştır (Jessop, 2008; Harvey, 2021; Palley, 2005).

Gelişmekte olan neoliberalizm, yukarıda bir kısmına yer verilen Fordist birikim rejiminin krizine çeşitli açılardan yeni politika ve programlarla cevap üretmiştir. İlk olarak, iş gücü piyasalarına ilişkin değişimlerden bahsedilebilir. Neoliberal politikaların gelişimiyle, kamusal müdahaleler ve yurttaş haklarının sağladığı korumayla kısmi olarak iyileşme görülen emek piyasaları, uluslararası üretim maliyeti olarak görülen esnek emeğin istihdam edildiği piyasalar halini almıştır. Buna ek olarak, Fordist birikim sürecinde vasıfsız-yarı vasıflı emek ayrımı söz konusu iken; 1970'lerin sonundan itibaren emek piyasalarından esneklik kapasitesine sahip (esnek-ücretli, esnek-zamanlı gibi) çok vasıflı veya vasıfsız emek istihdam edilmeye başlanmıştır (Jessop, 2009, s. 162; Yücesan-Özdemir & Özdemir, 2008).

Esnek emek biçimlerinin yaygınlaşmasında, yeni bilgi ve iletişim tekniklerinin gelişimi önem taşımaktadır. Üretim (imalat sistemlerine ilişkin mühendislik inovasyonları gibi)

¹²⁶ 1947 yılında F. v. Hayek, M. Friedman gibi akademisyenlerce kurulan (ilk toplantının gerçekleştiği İsviçre kaplıcasının da adı olan) Mont Pelerin Cemiyeti, devletin müdahaleci politikalarının, bireylerin ve gönüllülük esasında kurulmuş grupların düşünce ve ifade hürriyetlerini tehdit ettiğini; özgürlüklerin sürüp gideceği toplumların devlet müdahalesinin sınırlandırıldığı toplumlar olacağını savunur. Cemiyetin liberalliği kişisel hürriyet ideallerine bağlılıklarından; neoliberalliği ise 19. yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkan neo-klasik iktisadın serbest piyasa ilkelerine bağlı olmalarından ileri gelir. (Harvey, 2021, s. 28).

ve dağıtım (hava yolu taşımacılığı, soğutma sistemlerinin gelişmesi gibi) sürecinin bütününde görülen teknolojik gelişmeler, bir yandan teknolojik rantlara yol açarken; diğer yandan esnek üretim araçlarıyla uyumlu esnek emek istihdamını teşvik etmiştir. Bu gelişmeler, örgütlü olma niteliğini yitirmeye başlayan emek gücünün internet ve diğer elektronik araçlara dayalı bütünleşmesini ve merkezlesizleşmiş (firma ya da fabrikalar bazında şebekelendirilmiş) örgütlenme biçimlerini yaratmıştır (Jessop, 2009, s. 164; Yücesan-Özdemir & Özdemir, 2008).

İkinci olarak neoliberalizm, finansal sermayede gerçekleşen para akışını kolaylaştırmak üzere mali politikalarda değişime yol açmıştır. Yeni alacak ve hisse yönetimi disiplinleri, finansal ve finansal olmayan sektörler arası ilişkileri uyarılma ve bütünleştirme politikaları, şirket birleşme ve devralma için yasal çerçevelerin hazırlanması, merkez bankalarının güçlendirilmesi ve görece özerkleştirilmesi gibi ulusal politikalar yaygınlaşmıştır (Duménil & Lévy, 2005, s. 10). Bunun yanında, 1970’lerde ve takip eden yıllarda sermayelerin ulusal sınırlar dışında yaygın bir şekilde faaliyet göstermeye başlamaları, neoliberal politikalarla finansal sermayenin ulus ötesi parasal akışının ve kredi/döviz politikalarının uluslararası piyasalara bırakılmasına, diğer bir ifadeyle paranın “yersiz-yurtsuzlaşmasına” yol açmıştır (Jessop, 2009; Leyshon, Thrift, & Tickell, 2005, s. 283). Parasal akış ve politikaların uluslararasılaşması yönündeki bu değişim, gayri maddi ve görünmez değer maddi temsilini sağlayan paranın, para-sermaye (finans) biçiminde bizatihi meta halini almasını (Harvey, 2020), üretken sermaye ile arasındaki uzlaşmaz çelişkilerin derinleşmesini de beraberinde getirmiştir.

2.5.1.2. Küreselleşme

Finansal sermayelerin emek-gücünün ucuz ve denetim dışında olduğu bölgelere kaçıışı ve para politikalarının devletlerin kontrolü dışındaki uluslararası piyasalara teslimi, piyasa aktörlerinin karmaşık ve farklı ölçeklerde gelişen ilişkileri kapsayan, küresel bütünleşme ve koordinasyon sağlama yönünde çabalarını gündeme getirmiştir. Küreselleşmenin yapısal ve stratejik olarak hangi unsur ve toplumsal ilişkilerle belirlendiği hususunda uzlaşıya varılamamıştır (Boratav, 2022, s. 31). Ancak şunu söylemek gerekir ki, küreselleşme bütünleşmiş bir ekonomik mekanizmanın kavramsal karşılığı olmaktan

ziyade, farklı ölçeklerde işleyen, farklı güçlerin karmaşık ve olumsal ürünüdür (Wood, 2016, s. 152; Jessop, 2009, s. 183; Smith, 2002, s. 82-84; Hobsbawm, 2018, s. 74-75). Bu bakımdan küreselleşmenin ekonomik, politik ve toplumsal ilişkiler açısından ortaya çıkardığı sonuçların değerlendirilmesi çoklu süreçlerle bağlantılı olmak durumundadır.

Jessop'ın perspektifinden küreselleşme, tek merkezden ziyade birçok farklı noktada gelişen faaliyetlere dayanması bakımından *çok-merkezli*; zaman ufuklarının karmaşık yeniden yapılanmasını ve düzenlenmesini (zaman-mekân sıkıştırması veya uzaklaştırmasında olduğu gibi) içermesi bakımından *çok-zamanlı*; farklı nedensel süreçlerin sonucu olarak belirmesi bakımında *çok-nedenli* bir süreci ifade eder (Jessop, 2009, s. 183-184).¹²⁷ Küreselleşme yazar için, aynı zamanda, düzenli bir hiyerarşinin varlığından ziyade karmaşık biçimde ve karşılıklı nüfuz eden eylemlerden doğması bakımından *çok-ölçekli*; farklı bağlamlarda farklı biçimler alarak farklı stratejileri doğurması bakımından *çok-biçimlidir* (Jessop, 2009). Küreselleşmenin özellikle çok biçimli olma özelliği, terimi neoliberalizme özgü bir ilişki ve stratejiler bütünü olmaktan ve neoliberal politikaların eş anlamlısı olarak tanımlanmaktan kurtarır. Nitekim küreselleşme, burjuvazinin bitmeyen pazarı arayışları ve toplumları kapitalist üretim ilişkileri ağına çekmekteki dayatmalarının bir sonucu olarak, kapitalizmin gelişim anından itibaren içsel bir eğilim olagelmıştır (Duménil & Lévy, 2005; Marx & Engels, 2020, s. 56-57).

Neoliberal küreselleşmenin özgüllüğü ise dövize ilişkin uluslararası rejimlerin genişlemesi ve derinleşmesi, sermayenin uluslararası yayılımının ulusal ekonomik mekânları uluslararasılaştırması ve ekonomik blokların oluşumunu tetiklemesine dayanır. Bu doğrultuda neoliberal küreselleşme, ulus ötesi kurumların, IMF ve DB gibi uluslararası finans kuruluşlarının uluslararası ekonomiye ilişkin küresel norm veya standartları belirlemede rollerinin artması gibi süreçlerle karakterize edilir (Duménil & Lévy, 2005, s. 10). Neoliberal küreselleşmenin karakteristiği ve rolü, toplumsal alanları neoliberal birikimin ve bunun gerekliliklerinden doğan düzenlemelerin bir parçası olarak yeniden-inşa etme, örgütlenme ve denetleme arayışlarının yordamlarını sunar (Lefebvre,

---

¹²⁷ İtaliye yazara aittir.

1991; Jessop, 2009, s. 189). Ancak sermayenin genişletilmiş yeniden üretiminin ve toplumsal güç ilişkilerinin ön verili olmayışı, küreselleşmenin neoliberalizm için ideal ve başarılı yapısal-stratejik biçim olarak kabul edilmesine de engel oluşturur.

2.5.2. Devletin Kurumsal Örgütlenmesinin ve İşlevlerin Dönüşümü

Uluslararası güç ilişkilerinin neoliberal stratejiler bağlamında şekillenmesi, devletin sermayenin genişletilmiş yeniden üretimini sürdürebilme, kapitalizmin özgül çelişkilerini ve kriz eğilimlerini erteleyebilme kapasitelerinin dönüşümüne yol açmıştır. Bu yargıya ilişkin, iki önemli noktaya açıklık getirmek gerekir. İlk olarak, neoliberalizmin dayattığı kurumsal düzenleme tarzının, neoliberalizmin eşitsiz ve coğrafi gelişmenin mekanizmalarıyla güçlendiği dikkate alındığında, bütün toplumsal formasyonlarda aynı biçim ve derinliklerde meydana gelmediği belirtilmelidir. Anılan farklılık, toplumsal güçler dengesinin ve verili konjonktürün zaman-mekân bağımlı özgüllüğünden kaynaklanmaktadır (Harvey, 2021, s. 98). İkinci olarak, devletin kurumsal ve işlevsel dönüşümü, birikim stratejilerindeki dönüşüme paralel olarak kendiliğinden ve mekanik biçimde gelişen bilinçli bir sürecin sonucu değildir. Öyle ki, anılan dönüşüm; deneme-yanılmaya dayalı arayışları, alternatif yapısal biçim, strateji ve devlet projelerini, farklı toplumsal formasyonlar içinden gelişen kurumsallaşma biçimlerinin politik transfer çabalarını içerir (Jessop, 2009, s. 198).

Toplumsal ilişkilerin karmaşık birliği olan devletin, bu ilişkilerin dönüşümünün yarattığı talep ve arayışlar içinde, ekonomik faaliyetleri ve piyasaları yönlendirme kabiliyeti emek gücü aleyhine azalmıştır. Nitekim emperyalizmin klasik aşamasından kolektif aşamasına¹²⁸ geçişle birlikte, çok sayıda sermayenin talepleri bir ulusal devlet sınırları içinde temsil bulmaya başlamıştır. Devlet işlevleri, aygıtlarında temsil edilen taleplerin etkisiyle dönüşmüş; sermaye grupların çıkarlarının ilerletilmesini ve daha fazla sermayenin ulusal sınırlar içinde faaliyet göstermesinin koşullarının yaratılmasını içermiştir (Özdemir ve diğerleri, 2019). Ayrıca ülke içinde mukim sermaye gruplarının

---

¹²⁸ Kolektif emperyalizm, talepleri birden çok devletin içinde aynı anda temsil bulan küresel sermayenin yeniden üretimini sağlayan koşulların tesisine dayalı düzeneğin genel adı olarak ifade edilebilir (Özdemir, 2014b).

emek-gücünün esnekleşmesi yönündeki talepleri, devletin emek piyasalarına dönük tam istihdam politikalarının ve kitlesel tüketime dönük toplumsal yeniden üretimin önceliğinden vazgeçmesine yol açmıştır. Ekonomi politikalarında öncelik, ulusallıktan ziyade sınır ötesi işbirliklerine, uluslararası finans sisteminin bütüncülüğüne ve ulusal sınırlarda yabancı yatırım faaliyetlerini artırmaya dönük kurumsal çerçevelerin düzenlenmesine kaymıştır (Jessop, 2009).

2.5.2.1. Girişimci Rekabet Devleti ve Kurumsal Düzenleme Tarzı

Neoliberal küresel bütünleşmeye bağlı olarak, uluslararası para akışının teknolojik (bilgi-tabanlı) gelişmeler ve inovasyonlarla hızlanması, devletin değişen müdahale ve düzenlemelerinin temeline rekabetçi girişimcilik kavramını yerleştirmiştir. Devletler, arz taraflı inovasyonu ve esnekliği sağlayan teknolojik kapasitelerin, rantların yaratılması ve/veya transfer edilmesi, bu amaçlara yönelen (AR-GE) faaliyetleri gibi girişimci rekabeti olanaklı kılan kurum ve yapıları destekleyen politikalar üretmişlerdir.

Yukarıda verilenlere ek olarak, devletin neoliberal birikim sürecinde önemli bir işlevi, kurgusal bir meta olarak bilginin doğasında kökleşmiş çelişkilerin idare edilmesi, entelektüel emeğin ve bilginin üretimle bütünleştirilmesine yardımcı olmaktır (Hobsbawm, 2020b; Jessop, 2009, s. 207-208). Bu önermenin en belirgin örneklerini, “güneşin altındaki her şeyin” tekniğin izin verdiği ölçüde metalaştırılması eğilimine paralel olarak (Harvey, 2020, s. 70), entelektüel mülkiyete geçiş sürecinde fikri mülkiyet ve telif haklarının yasal çerçevede tanımlanması ve korunması pratikleri oluşturur. ABD hegemonyasının dayatmalarıyla, fikri mülkiyet haklarıyla korunan çıkarların kabul ettirilmesine dayanan TRIPS ve WIPO gibi ulus ötesi etkileri bulunan anlaşma ve kuruluşların yaygınlaşması, entelektüel mülkiyetin ve onun düzenleme biçimlerinin neoliberal birikim stratejilerinde edindiği işlevlerin önemini ortaya koyar.¹²⁹

---

¹²⁹ WIPO, 1970 yılında fikri mülkiyet haklarının kurumsallaşması yönündeki taleplerin etkisiyle kurulan bir örgütken; TRIPS, Dünya Ticaret Örgütü Kurucu Anlaşmasına 1995 yılında ek olarak eklenen ve fikri mülkiyet haklarına ilişkin kapsamlı düzenleme sunan bir uluslararası anlaşmadır.

Sermaye birikiminin değişen dinamikleri ve yeni rekabet koşullarının gerekleri, girişimciliğin ve inovasyonların korunmasına ilişkin kurumsal düzenlemeler ve politikalarla devletin ekonomik müdahale alanlarını genişletmiştir. Bunun yanında, Fordizmin hâkimiyeti boyunca piyasa ilişkileri dışında kalan toplumsal sistemler ve/veya ilişkiler, giderek devletin müdahale alanı dışına çıkmaya ve piyasa kurallarıyla ilişkilendirilmeye başlamışlardır. Ekonomi ve ekonomi-dışı alanlar arasında bir karşılıklı ilişki kuran Fordist/Keynesyen devletin, seri üretim ve kitlesel tüketim politikaları yerini esnek piyasaların ve girişimciliğin desteklenmesine bırakmıştır. Toplumsal yeniden üretimin temelinde meydana gelen söylemsel dönüşüme paralel olarak, emekgücünün “yaşam boyu istihdam” hakkına dönük politikalar gittikçe azalırken; “yaşam boyu öğrenme” yükümlülüğünü getiren düzenlemeler ve kurumsal yapılanmalar tesis edilmiştir (Jessop, 2009).¹³⁰

Neoliberalizme kuramsal katkısı bulunan iktisatçıların savunduğu şekliyle, emek piyasalarına müdahale yöntemlerinin, vergi düzenlemelerinin ve kamusal borçlanmaların devletin ekonomik kapasitesinde yalnızca daha fazla zarara yol açtığı yönündeki anlayış, yeniden-yapılanmış devletin düzenlemeleriyle tescillenmiştir. Yaşam boyu öğrenme programları, teknik bilgi üretimi/gelişimi ve esnek süreçlerin teşviki gibi hedefler, 1970 yılında Avrupa Konseyi tarafından “*Éducation Permanente*” formülasyonu altında (Council of Europe, 1970); 1972 yılında “*Learning to be*” adlı raporuyla UNESCO tarafından (UNESCO, 2013) kurumsal bir içeriğe kavuşturulmuştur (Hake, 1999, s. 54; Faure ve diğerleri, 1972).

Bilgi-tabanlı ekonomik gelişimin ve rekabetin teknolojik yeniliklere sürekli bağımlılığı, yurttaşların eğitim hakkının bu bağımlılık temelinde yeni bir yapı ve anlam kazanmasına yol açmıştır. Şöyle ki, birinci bölümde aktarıldığı üzere, eğitim hizmetleri ulusal vatandaşlık, ortak dayanışma ve kültürle temellenen toplumsallığın yeniden üretimini sağlamıştır. Ancak 1980’lerden itibaren özellikle eğitimin sermaye çıkarlarıyla bütünleştiği ülkelerde, eğitim faaliyetlerinin kurumsallaşmasının vatandaşlık ve ulusal birlik temelinden ziyade ekonomik çıkarlara dayalı olması gerektiği anlayışı

---

¹³⁰ Vurgular bana aittir.

yaygınlaşmıştır. Bu anlayışı en açık şekilde, 1950'lerin sonlarında “Sputnik korkusu ve Sovyet teknolojisinin hayali tehdidinin”, ABD'yi halk kolejlerini ve üniversitelerini muazzam bir genişlemeye teşvik etmesi, Japon imalat üstünlüğünün ve ticaret fazlalarının 1980'lerde kapsamlı reformlara ilham vermesi örneklerinde görmek mümkündür (Green, 1997, s. 142).¹³¹

Yukarıda verilen anlayışın yaygınlaşmasına ek olarak, birtakım koşulların varlığı nedeniyle eğitimin ulusal birlik temelinde toplumsal bütünlüğü sağlayabilme kapasitesinin zayıflaması, eğitim faaliyetlerinin dönüşümünde etkili olmuştur. Örneğin göç gibi etkenlere bağlı olarak İngiltere, ABD, Almanya, Kanada gibi demografik yapısı giderek çeşitlenen ve ulus-inşasının eğitim yoluyla sağlanabileceğinin tartışma konusu olduğu yerlerde; bölgesel çatışmalardan veya iç çekişmelerden doğan ulusal kimlik krizlerine bağlı olarak Tayvan, Singapur, Hong Kong ve Güney Kore (Asya Kaplanları) gibi ülkelerde eğitim-öğretim faaliyetlerin içeriği değişmiştir (Green, 1997, s. 143). Ulus-inşasına ve toplumsallığa yapılan vurgu yerini, küreselleşen ve bilgi-tabanlı ekonominin, girişimci ve kalifiye emeğin esnek ve yaşam boyu öğrenmeye dayalı yöntemlerle desteklenmesine bırakmıştır (Jessop, 2009, s. 255).

Eğitimdeki dönüşüm, üniversitelerin teknoloji üretimini/transferini sağlayan girişimci kimlikler edinmeleriyle, öğretim programların yapısında da köklü değişikliklerin yaşanmasına yol açmıştır. Üniversiteler öğretimden ziyade araştırmaya ve bu araştırmalar için dışarıdan fon arayışına dayalı süreçler içinde, vasıflı emek ihtiyacını ve bilgi-tabanlı ekonominin koşullarını sağlamak üzere faaliyet yürütmeye başlamışlardır (Etzkowitz, 2008, s. 28; Slaughter & Leslie, 1997).¹³²

---

¹³¹ Vurgu yazara aittir.

¹³² Üniversite eğitiminin yapısal ve içerik olarak yeniden-belirlenmesi, üniversiteler bünyesinde akademik faaliyet yürüten üyelerinde de görece farklılaşmaları getirmiştir. Akademisyenlerin araştırma faaliyetlerinin sonuçlarının yalnızca entelektüel potansiyel gelişime olan katkısı değil aynı zamanda ticari olarak değeri de tartışmaya açılmıştır (Etzkowitz, 2008). Ayrıca metin içinde aktarılan gelişmelerle birlikte, üniversitelerin girişimci kurumsal kimlikler edinmeleri, fakülte üyelerinin entelektüel sermayenin girişimci hamillere dönüşmeleri akademik kapitalizmin doğuşu olarak yorumlanmıştır (Slaughter & Leslie, 1997; Jessop, 2009).

Devletin neoliberal birikim dinamiklerinin gerekliliklerine dayalı düzenleme tarzı, yurttaş haklarından yalnızca eğitim hakkına ilişkin dönüşümler ve yeni kurumsal biçimler getirmekle kalmamıştır. Bunun yanında, sosyo-ekonomik eşitsizlikler karşısında görece iyileştirmeler sağlayan sosyal güvencelerin uygulanması da kademeli olarak azaltılmıştır. Diğer bir deyişle, emek piyasalarının liberalizasyonu ve esnek emek-gücünün arzına paralel olarak bu güvenceler de esnekleşmiştir. Neoliberal strateji ve taleplerin hâkimiyeti, devletin sosyal güvenlik politikalarının, kimi zaman doğrudan kesintiler yoluyla kimi zaman da yapılan yardımların içeriğine getirilen kısıtlamalarla dolaylı yollarla erimesine neden olmuştur. Yurttaşların belirli düzeylerde prim ödeyerek sigortalı olabilmesi, emekli aylıklarının tasarruflarla fonlanmış sistemlere bağlanması ve özel emeklilik planlarının teşvik edilmesi gibi düzenlemelerle, anayasalarda tanınmış sosyo-ekonomik hakların somut anlam ve işlevleri aşmıştır (Götting, 1998; Rhodes, 1998).

Yukarıda örnekleri verildiği üzere, bu dönemde, üretim ve tüketim programlarında kamu-özel ortaklıkları, doğrudan yabancı yatırımlar, bu oluşumlar arasında gelişen alternatif yönetim biçimleri, küre-yerelleşme(glocalisation)¹³³ ve bunlara ilişkin politikalar yaygınlaşmıştır (Jessop, 2009, s. 233; Brenner & Theodore, 2002). Program ve projeleri karşılıklı koordinasyon içinde yürütebilmek ve yeni eylem/rekabet alanları yaratmak üzere ulusal, ulus üstü, sınır-ötesi, çoklu ekonomik-bölgesel ölçekler yeniden düzenlenmiştir. Sermayenin genişletilmiş yeniden üretiminde ulusal ölçeğin¹³⁴ görece birincilliği (hâkimiyeti) karşısında, neoliberal birikim sürecinde ulus altı, ulus ötesi veya

¹³³ Neoliberalizmin kapitalist yerel-bölgesel ve küresel örgütlenmesinin dinamik bir dönüşümü ile karakterize edilmesini açıklamayı mümkün kılan küre-yerelleşme kavramı, Fordist-Keynesyen ulusal ekonomik ve siyasal çerçeveden, tek bir ölçeğin birikim, düzenleme veya sosyo-politik mücadele için birincil eksen olarak seçilmediği küresel-ulusal-yerel etkileşimlere doğru bir kaymaya ve sermaye gruplarının yerel farklılıkların sömürsünden küresel avantajlar sağlamasına ilişkindir (Brenner & Theodore, 2002, s. 16). Bu bakımdan küre-yerelleşme, bir yandan yerel yönetimlerin merkezle bağlarının gevşediği, diğer yandan uluslararası kredi mekanizmaları gibi kurumsal araçlarla küresel piyasalara bağlanması; uluslararasılaşma sürecinde yerel hizmetlerin özelleştirilmesidir (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 425).

¹³⁴ Ölçek, Swyngedouw tarafından aşağıdaki şekilde kavramsallaştırılmıştır:

“...toplumsal-mekânsal iktidar ilişkilerinin ve iktidarın ele geçirilmesine ilişkin mücadelelerin gerçekleştiği veya mücadele halindeki güçler arasında uzlaşmanın görüşülüp düzenlendiği, hem söylemsel hem de maddi bir alan ve momenttir. Dolayısıyla ölçek, iktidar ve denetim için mücadelenin hem nedeni hem de sonucudur (Swyngedouw, 1997).”

birkaç ülkenin sınırlarını kapsayan bölgesel ölçekler ortaya çıkmıştır (Swyngedouw, 2004, s. 45; Jessop, 2009, s. 274).

Fordist dönemde ulusal ekonominin birincilliğinin yarattığı ekonomik sorunlar, Sovyet Bloğunun çözülmesi ve Çin'in yabancı sermayeye açılması gibi gelişmeler, ölçeğin görelileşmesine pekiştirerek, yeni ekonomik mekânların ortaya çıkışında etkili olmuşlardır (Jessop, 2009, s. 280). Yeni ölçeklerin ortaya çıkışına ilişkin kurumsal düzenlemelere (bölgesel ölçek anlaşmalarına), pek çok örneği bulunmakla birlikte, Amerika kıtasında NAFTA(1994) ve şimdilerde onun yerini almış görünen USMCA(2020); Avrupa kıtasında EFTA(1960) ve EEA(1994); Asya-Pasifik ülkelerinde RCEP(2020) ve CPTPP(2016) örnek verilebilir.

Yukarıda örneklenen anlaşmalarla, sermaye grupları konumlarına özgü üstünlükleri bulunan yeni piyasa, yer ve mekân tipleri yaratarak, uluslararası rekabette avantaj sağlamak üzere yarışma içine girmişlerdir. Ancak söz konusu piyasaların/mekânların, sermaye birikimi için gereken belirli ekonomi-dışı koşulların ve ilişkilerin sürdürülmesini sağlayan kurumsal ve örgütsel özelliklere sahip olması gerekir. Bu da yeni ölçeklerin sermaye birikimi için güçlükler taşımasına, belirli kapsamlarda ulusal ölçeklere bağlı kılınması eğiliminin ortaya çıkmasına neden olur. Ancak devletlerin bu eğilime ilişkin bir uzlaşma sağladıklarını da söylemek güçtür (Jessop, 2009, s. 293-295). Küreselleşme ve/veya hangi ölçeklerle koordinasyon kurulacağı, bu politikaların ulusal devlet sınırları içinde kurumsal içeriğe kavuşmasını sağlamaya dair taleplerin devlet aygıtlarında temsil bulmasına ve bu yöndeki hegemonik projenin başarısına bağlıdır (Jessop, 2009; Özdemir ve diğerleri, 2019).

Küreselleşme-yerelleşme taleplerinin devlet politikalarının belirlenmesinde diğerleri üzerinde tahakküm kurduğu durumlarda, devlet örgütlenmesinin tüm seviyelerinde, politik temsil biçimlerinde, toplumsal temellerde ve bu temelde köklenen devlet projesinde önemli kaymalar meydana gelmiştir. İlk olarak, devletlerin ulusal sınırlar içinde mukim sermaye gruplarının çıkarlarını ilerletme, birikimin koşullarını sağlama

gibi işlevleri farklı ölçeklerde yeniden konumlanmıştır.¹³⁵ Bu konumlanma süreci, devlet iktidarının yersiz-yurtsuzlaşmasına, aynı zamanda farklı ölçekler kapsamında yeniden yerli-yurtlulaşmasına yol açmıştır (Jessop, 2009). Devlet iktidarının farklı ölçeklerde konumlanması, ulus-devletlerin güç kaybederek ortadan kalkacağına dönük teorilerin de güç kaybetmesine yol açmıştır. Devlet, bu süreçte, ulusal ekonomik ölçekte birtakım işlev ve faaliyetlerini özelleştirmeler yoluyla yerli veya yabancı sermaye gruplarına, ulus-üstü kuruluşlara devretmiştir. Diğer bir deyişle, Fordist/Keynesyen devlet işlevlerinin/fonksiyonları gerilemiş ve buna ilişkin kurumların içi boşaltılmıştır. Ancak bununla birlikte, devlet ulusal sınırlar dışında genişleyen rol ve fonksiyonlara sahip olmuş ve iktidarı bu alanlara doğru genişlemiştir (Jessop, 2009, s. 294-302).

Bu şekilde gelişen neoliberal küresel ve yerel bütünleşme süreçleri, önemli toplumsal ve siyasi etkiler meydana getirmiştir. Neoliberalizmin hâkimiyetiyle, Fordist birikim rejimi boyunca piyasa ilişkileri kapsamının dışında olan toplumsal ilişkiler giderek ekonomik alana transfer olmuştur. Buna paralel olarak, devletin işlevlerinin ve düzenlemelerinin müdahalede bulunduğu piyasa dışı alanların idaresi, özel-yarı özel sektör ve kuruluşlara bırakılmıştır. Uluslararası sermaye menfaatlerinin yoğun temsilini sağlamak üzere, yürütme organlarının giderek güçlenmesine ve devletin yönetiminden sivil toplum müzakere-diyalog düzlemine taşınan yönetim¹³⁶ usullerine dönük politik kaymalar meydana gelmiştir (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 399).

1990'lı yıllardan itibaren, hâkim söylemler içinde devlet ve sivil toplum arasındaki ilişkinin kurgulanması; sıkı bürokratik yapılanmaya karşı esnek ilişkiler, liberal devlet anlatısında ceberut devlet algısının zayıflayarak girişimci devlet modelinin benimsenmesi gibi bir dizi unsur içerir. Bu yönetim terimi üzerinden yapılmıştır (Yıldırım, 2013, s. 13).

¹³⁵ Devletin neoliberal küre-yerelleşme politikaları kapsamında yeniden-konumlanma süreçleri literatürde, 'para-diplomasisi' teriminin yanı sıra 'ulus-altı hükümetlerin egemenler-ötesi temasları' (Duchacek, 1988), 'mikro-diplomatik ilişkiler' (Rutan, 1988), 'inter-mestik', 'çok katmanlı diplomasi' (Hocking, 1993), 'kurucu diplomasi' (Kincaid, 1984; Mcmillan, 2012) gibi terimlerle tanımlanmaya çalışılmıştır (Setzer, 2013, s. 25; Jessop, 2009).

¹³⁶ Yönetişim, devlet iktidarının -ağırlıklı olarak- yürütme alanında şekillendiği süreçte, yapısal olarak belirlenmiş ve anayasal bağlamda düzenlenmiş biçimlerin işleyişine, gayri-resmi ve paralel olarak müdahale eden görece istikrarlı/düzenli ilişki ağlarından oluşan kanalların meydana getirdiği yordam ve neticeler bütünü olarak kavramsallaştırılabilir (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 299).

Bu anlayış doğrultusunda, toplumsal güçler tarafından üretilen talepler ve bunların temsili, talep ve temsillerin somutlaşma imkânı bulabileceği kamusal-siyasal politika alanlarının dışına, katılımcılık ekseninde bir araya gelen sivil toplumun müzakere-diyalog alanına taşınmıştır (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 400). Devlet dışı kuruluşların ve/veya grupların ortak müzakerelerine dayalı yönetim pratiklerine yönelik kaymalar, kuramsal temelini çoğulcu (plüralist) söylemlerde bulmuştur.

Çoğulcu söylemler, Avrupa’da monizme (tekçiliğe) ve Fordist dönemin müdahaleci devlet anlayışına karşı ortaya çıkmışlardır. Çoğulcu söylemlerde devlet müdahaleleri, sivil toplumun kendi kendini idame ettirme yönündeki eğilimine/akışına yönelik olumsuz bir içerik taşır. Bu bağlamda, toplumu oluşturan ancak birbirlerinden yalıtık varlıklar olarak kabul edilen bireyleri bir özne olarak devlet ekseninde biçimlendirerek tekilleştirir (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 386; Connolly, 2005; Wissenburg, 2009, s. 13-40). 1970’lerden sonra geliştiği haliyle çoğulcu söylemler, devlet iktidarını ele geçirmek ve toplumsal adaleti sağlamak üzere örgütlenebilme kapasitesine sahip toplumsal kuvvetleri, özgürlükçülük, çok kültürlülük, kimlik politikaları, bireysel arzuların yüceliği gibi kavramlarla siyasal anlamda birbirinden koparmıştır (Harvey, 2021, s. 49).

Devletin birincil işlevi, neoliberal birikim sürecinde dahi kapitalist üretim tarzının ihtiyaç duyduğu toplumsallığı yeniden üretmektir (Jessop, 2009). Çoğulcu söylemler ve bu söylemlerle ideolojik desteğini bulan yönetim yordamları, hem devletin toplumsallığın yeniden üretilmesine ilişkin faaliyetlerinde hem de yurttaşlığın kavramsal kurgulanışında ve kamusal düzenlemelerle edindiği içerikte köklü bir dönüşüme yol açmıştır. Fordist dönemde devletin toplumsallığı yeniden üretmek üzere sosyo-ekonomik hakların kapsamını genişleten düzenleme ve politikaları gerilemiş, kademeli olarak ortadan kalkmıştır.

Daha önce bahsedildiği üzere, emek gücünün toplumsal yeniden üretimini olanaklı kılan kamusal müdahaleler, ilkin doğrudan veya dolaylı politikalarla kesintiye uğramıştır. Bu politikaların ardından, devlet ve piyasa aktörlerinin işbirliğinin teşvik edilmesi ve kamu hizmetlerinin özel-yarı özel aktörlere (sermaye sahiplerine veya bunlar tarafından fonlanan ulus-üstü kuruluşlara) devredilmesiyle emek gücüne ilişkin kamusal

müdahaleler ortadan kalkmıştır. Yaşam boyu öğrenme ve girişimci özneler olma yükümlülüğüne dayanılarak yeniden-tanımlanan eğitim hizmetleri de neoliberal küresel bütünleşmenin ekolojik tahakkümü altında, uluslararası rekabetin nesnesi haline gelmiştir. Eğitim hizmetlerinin içeriği, AR-GE faaliyetlerini teşvik edecek ve öğrencilerle fakülte/okul üyelerinin performans ölçümüne dayanacak şekilde yapılandırılırken, özel sektör içinde kurulan okullara fon sağlanarak özelleştirmeler teşvik edilmiştir (Kotz, 2018, s. 193).

Yurttaşlara sağlanan yoksulluk, işsizlik, aile yardımları gibi sosyo-ekonomik desteklerin kapsamı da yarar sağlamadıkları ve kamu borçlanmalarını gereksiz yere ağırlaştırdıkları gerekçeleriyle sınırlandırılmıştır. Bu sınırlamaların, bireyin yaşamını sürdürmesini olanaklı kılan koşulları, esnek piyasalarla bütünleşme yeteneği ve girişim başarısıyla, kendisinin yaratması gerektiğini savunan neoliberal varsayımlarla uyumlu olduğu söylenebilir. Emeklilik haklarına ilişkin politikalar, DB'nin genel esasları belirlediği "*Sağlığa Yatırım*"(1993) adlı raporunda olduğu gibi, çalışma dönemleri boyunca tasarrufun erdemlerini yücelterek kişileri tasarrufta bulunmaya yönlendirme ya da onlara bu sorumluluğu teslim etme; özel emeklilik fonlarını teşvik ederek devlet-özel işbirliğini güçlendirme amacına yönelmiştir (Yenimahalleli Yaşar, 2011, s. 174-177; 1993; Yücesan-Özdemir & Özdemir, 2008).¹³⁷

Sosyal güvenliğin hukuki ideolojisi neoliberal birikim dinamikleri ekseninde içerik edinirken, sağlık hakkına ilişkin düzenlemelerde de benzer bir yaklaşımı görmek mümkündür. Piyasa ilişkileri alanında tanımlanmaya başladığı süreç itibarıyla, sağlık hizmetlerinin üretiminde, kamu hastaneleriyle özel muayenehaneler/klinikler ayrımından beslenen mekânsal bir parçalanma meydana gelmiştir. Diğer yandan, emek gücünün

---

¹³⁷ 1990'lı yıllarda Türkiye'de, kamu hizmetlerinin özelleştirilmesine ilişkin kamu yönetimi reformlarıyla hazırlanan ve anılan DB raporu esas alınan çeşitli hukuki düzenlemeler yürürlüğe girmiştir. 1995 yılında DB ve ILO tarafından, 2005 yılında TÜSİAD tarafından hazırlanan ve Türkiye için emeklilik sistemine ilişkin reform önerilerini içeren raporlar, reform sonucunda yürürlüğe giren 5502 sayılı Sosyal Güvenlik Kurumu Kanunu ve 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanununun içeriğini belirlemiştir. Söz konusu düzenlemeler, hem devlet bütçesine kamu hizmetlerinin yük getirdiği gerekçesiyle özelleştirilmesine, hem kamu-özel işbirliğine dayalı yönetim yordamlarına hem de ulus-üstü kuruluşların neoliberal birikim stratejilerini devletlere yapısal uyum-zoraki uyum gerekçesiyle dayatmasına önemli bir örnek sunmaktadırlar (Yücesan-Özdemir & Özdemir, 2008; Yenimahalleli Yaşar, 2011; 1993; 2005).

yeniden üretiminin toplumsal maliyetini emekçilere yükleyen bir düzenleme olarak, özel sağlık sigortalarını destekleyen ve yaygınlaştıran; kamu bütçesinin yüklerini hafifletme gerekçesine dayanılarak sağlık hizmetlerinin verilmesinde kullanılan araçlarda ve kamu personeli sayısında azaltmalar öngören politikalar tesis edilmiştir. Sağlık hakkına ilişkin bu düzenlemeler dikkate alındığında, hakkın içeriği, sağlık hizmetinin satıcısı ile hizmeti alan yurttaş arasında sözleşme özgürlüğünün belirleyici olduğu karşılıklı ilişkinin hukuk tarafından düzenlenmesine dönüşmüştür (Yücesan-Özdemir & Özdemir, 2008, s. 207-210).

Yukarıda bir kısmının dönüşümü aktarıldığı üzere, çalışma, emeklilik, sosyal güvenlik, kamu hizmetlerine girme, sağlık, eğitim, barınma ve bu listeye eklenebilecek diğer kolektif haklar, neoliberalizmin gereklilikleri doğrultusunda yapısal ve içerik olarak yeniden-düzenlenmiştir. Devletin toplumsal bütünlüğün sağlanması temel işlevinin, yeni piyasa ve rekabet alanlarının yaratılması ve yerli-yabancı yatırımların ulusal sınırlar içine çekilmesi gibi işlevler karşısında öneminin azalması, yurttaş haklarının gerilemesine yol açmıştır. Piyasa ilişkileri alanına dâhil olmasıyla, bu haklar sözleşme kurma gücünden ve bu sözleşmelerle talepler üretebilmekten öte bir anlam ifade etmemeye başlamıştır. Bu bakımdan, kamu hizmetleri sermaye gruplarının kârlılık alanlarına dönüşmüştür. Yurttaşların tarihsel mücadelelerle kazandıkları haklar, piyasalarda hukuken eşit bireyler olarak sözleşmeler kurabilme özgürlüğü kapsamında işlev kazanmıştır. Dolayısıyla, neoliberal süreçte haklara ilişkin toplumsal mücadeleler, daha ziyade tüketici hakları, sözleşme özgürlüğü ve güvenliği mücadeleleri biçimini almışlardır (Karahanoğulları, 2011, s. 324-326).

Yurttaşların sahip olduğu hakların değer biçim alanına tahvil edilmesiyle hak, piyasalarda işleme konu edilebilen ve toplumsal içeriğinden izole edilmiş bir menfaat olarak tanımlanmıştır. Hak sahiplerini kolektif varoluşlarından koparan hukuk ideolojisine göre haklar, soyut kategorilerle bölünmüş grup üyelerinin ve onların akışkan kimliklerini basit toplamına ifade eder. Toplumsal güçler dengesinin sermaye lehine bozulmasıyla, insanın üretim faaliyeti içindeki pozisyonu ile bağlantılı “kolektif işçi”, toplumun kurucu unsuru olmaktan dışlanmıştır (Yücesan-Özdemir & Özdemir, 2008, s. 162-163). Sivil toplum içinde, kitle hareketlerinin ve bu hareketlerin sağladığı kolektif kazanımlarının,

totaliterlik eleştirileri altında olumsuzlanmasının, hukuki düzenlemeler bakımından karşılığı kolektif hakları bireysel haklar lisanına çeviren normatif düzenlemelerin yürürlüğe girmesi olmuştur (Özdemir & Aykut, 2011, s. 306-309).

Neoliberalizm, haklara ilişkin düzenlemelerde olduğu gibi, devletin temel işlevini, toplumsallıkla neoliberal birikimin gereklilikleri arasındaki çatışmanın derinleştiği çelişkili bir düzleme taşımıştır. Bu noktada tekrar belirtmek gerekir ki, devletin bizatihi kendisi mücadele halindeki toplumsal güçlerin taleplerinin kesiştiği, karmaşık toplumsal ilişkiler alanına tekabül etmektedir. Devletin kurumsal yapısının bu şekilde biçimlenmesi, devlet iktidarı kullanılarak tesis edilen ekonomik, siyasi ve/veya hukuki politikaların da söz konusu mücadelelerden, taleplerden bağımsız olmamasına yol açar. Dolayısıyla, kolektif hakların bireysel haklar lisanı içinde erimesi ve sözleşme özgürlüğü ekseninde yeniden-düzenlenmesi, söz konusu taleplerden, bu talepler arasındaki toplumsal mücadelelerden ayrı düşünülmemelidir. Aşağıda kamusal kararlara dönüşen talepleri etkileyen ve neoliberalizmin uluslararası hegemonik tahakkümünün tesis edilmesini sağlayan hususlara kısaca değinilecektir.

2.5.2.2. Neoliberalizm Söylemsel ve İdeolojik Dolayimleri

Neoliberalizmin ve bununla uyumlu söylemlerin dönüştürdüğü bir iklimde dahi, devlet iktidarı kullanılarak alınan kamusal kararlar/düzenlemeler, ilgili toplumsal formasyon nezdinde yeterli düzeyde meşruluğa ve toplumsal rızaya sahip olmak durumundadır. Bununla bağlantılı olarak, sermaye hâkimiyeti altında örgütlenen medya ağlarında, girişim odaklı kimlikler edinen üniversiteler ve akademik üyelerinde, okullar ve meslek örgütleri gibi kuruluşlarda “neoliberalizmin bireysel hürriyetlerin tek garantörü olduğu” yönündeki ideolojiler dolaşıma sokulmuştur (Harvey, 2021, s. 48).¹³⁸

1970'lere gelindiğinde, kamusal politikaların belirli bir toplumsal hayat kalıbı yaratması, siyasal katılımın ve politik partilerin dönüşümüyle kitlelerin kolektif temsiline aşınması gibi sonuçlar ve Fordizmin krizinin yol açtığı sorunlar, toplumsal adalet arayışlarını

---

¹³⁸ Vurgular bana aittir.

ortaya çıkarmıştır. Ancak 1968 ayaklanmaları¹³⁹ gibi hareketler içindeki sermayeye yönelik itirazlar, bireysel özgürlüklere ve kendi kendini idame ettirebilen öznelere kapsayan sivil toplumun özerk alanına yapılan neoliberal vurgularla, müdahaleci ve düzenleyici devlet pratiklerine yöneltilmiştir (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 390; Harvey, 2021, s. 50). Toplumsal hareketlerin adaletin sağlanması yönündeki kolektif taleplerine eklenen bireysel özgürlük, çok kültürlülük ve kimlik politikaları gibi mikro-talepler, hareketlerde bir araya gelmiş toplumsal kuvvetler arasında kopuşlar meydana getirmiştir.

Neoliberal değerlerin kısmen veya bütünüyle toplumsal hareketlere eklenmesi ve bağımlı medyanın bu amaca dönük faaliyetleri, sınıf mücadelelerine dayalı kitle hareketlerinin eleştirilmesinde ve bunlara aykırı bir yol izlenmesinde etkili olmuştur. (Harvey, 2021). Bu eğilim, çoğulculuğun mutlak doğru fikrine duyduğu husumet bakımından post modern söylemlerle¹⁴⁰ birleştiği yerlerde, siyasete ve bütün üst anlatılara karşı kökten bir şüphecilikle paralel bir ilerleme göstermiştir (Harvey, 2021, s. 65; Özdemir ve diğerleri, 2019).

1970'lerde ortaya çıkan süreç bakımından, çoğulcu söylemlerin toplumun ancak neoliberal değerlerin garantörlüğü altında yönetilebileceği ve örgütlenebileceğine ilişkin

---

¹³⁹ 1968 ayaklanmaları, hem ABD, Japonya, Batı Almanya, Polonya, Fransa, İspanya, İtalya, Yunanistan gibi merkez ülkelerde hem de Cezayir, Senegal, Hindistan, Pakistan, Venezuela ve Ekvador gibi çok sayıda çevre ülkede ve Türkiye'de de meydana gelmiştir. Vasıflı emek gücüne duyulan ihtiyaçla paralel olarak yükseköğretim yaygınlaşmasıyla, gençliğin bir toplumsal kategori olarak ağırlığı artmıştır. Bu gelişmeler, bağımsız bir "gençlik kültürü" ve bu kültürün üretilip pazara açıldığı özellikle müzik ve modayı kapsayan bir "piyasa" meydana getirmiştir. Dönemin gençliği içinden yükselen hareketler, Fordist birikim rejiminin toplumsal, ekonomik ve siyasal koşullarına ve devlete karşı talepler içermiştir (Öztürk, 2017).

¹⁴⁰ 1980'li yıllardan itibaren gelişen post modern söylemlerin parçalanma, süreksizlik ve kaosu olumlu biçimde benimseyen Foucault ve Lyotard gibi temsilcileri, her şeyin birbirine bağlanmasını ya da temsil edilmesini sağlayacak bir üst-dil, üst-anlatı ya da üst-teori olabileceği fikrini bütünüyle reddetmişlerdir. Üst-anlatıları "bütüncül" oldukları için mahkûm eden post modern yazarlar, "iktidar-söylem" oluşumlarının (Foucault) ya da "dil oyunları"nın (Lyotard) çoğulluğunu vurgularlar. Post modernizm, 1960'lı yıllarda ortaya çıkan çeşitli mikro talepleri içeren hareketlerde olduğu kadar, komünizm uygulamalarından ve komünist partilerin politikasından düş kırıklığına uğramış olanlar arasında da yaygınlaşmıştır. Ancak bu fikirler, özellikle kapitalizmin herhangi bir bütünsel teorisinin bilinçli biçimde yadsınması dolayısıyla, yerleştirilmiş mikro hareketlerin hangi yollarla kapitalist sömürü ve baskının temel biçimlerine karşı bütünleneceği konusunda belirsiz kalmıştır. Nitekim bu tip mücadelelerin genel olarak kapitalizme meydan okuma yönünde bir etkisi olmamıştır (Harvey, 1997, s. 57-62). Bu bakımdan, neoliberal söylemlerin post modern eklektizm içinde olmaları anlaşılabilir bir sonuçtur.

sağduyuyu seferber edebilme kapasitesine sahip olduğu söylenebilir (Dural, 2012, s. 312; Harvey, 2021, s. 48). Neoliberalizme karşı çeşitli ideolojik aygıtlar ve çoğulcu söylemler vasıtasıyla toplumsal rızanın tesisi, sömürü ve egemenliğin sivil toplumun dışında, ona yabancı ve devletten nihai özgürleşmeyle düzeltilebilir bir bozukluk olarak kabulüne yol açmıştır (Wood, 2016, s. 295).

1970'lerden sonra geliştiği haliyle, çoğulcu söylemler içinde ırk, cinsiyet, etnik köken ve kültür gibi mikro kimliklerin doğuşu teşvik edilmiş ancak bunların egemenlik ve baskı unsurları haline gelmesinin demokratik araçlarla önlenmesi gerektiği savunulmuştur. Buna ek olarak, kimlikleri biçimlendiren sınıfsal çelişkiler ve emek gücünün sömürüsü gibi temel meseleler dışlanmıştır. Oysa kapitalist sömürüye dayalı eşitsizlikler, kapitalizm tarafından yaratılmıştır ve toplumsal formasyonlar içinde ortaya çıkan diğer eşitsizlik ve baskı biçimlerinden ayırt edicidir. Nitekim ırk, cinsiyet, cinsel yönelim ve etnik köken gibi farklılıklara dayalı eşitsizlik biçimleri, kapitalizm öncesinde ortaya çıkmıştır. Kapitalist üretim tarzı, birikim rejimleri ve onların düzenleme biçimleri tarafından yaratılmamış bu eşitsizliklerle bir arada yeniden üretilebilir. Hatta bu farklılıkları tanıyarak veya teşvik ederek, emek gücünün parçalanmasını kolaylaştırabilir. Bu açıdan, kimlik ve farklılıkların ya da sivil toplumun havada asılı duran nesnelere olarak kurgulanması ve bu yönde solun bir kısmını da kapsayan genelleşmiş rızanın inşası, kapitalizmin neoliberal birikim stratejileri içinden ideolojik mistifikasyonuna teslim oluşu temsil etmektedir (Wood, 2016, s. 303).

2.5.3. Neoliberalizmin Yurttaşları

Kolektif dayanışma biçimlerinin çoğulcu-postmodern söylemlerce (kapalı bir bütünsellik yarattığı gerekçesiyle) olumsuzlanması, eski toplumsallık biçimlerinin zayıflamasına yol açmıştır. Uzlaş, hoşgörü ve farklılıkların ortak menfaati gibi soyut ilkeler ekseninde, *biriciklikleri* ve *değerlilikleri* yücelten kimlik politikaları, neoliberal birikim sürecinin yeni toplumsallaştırma biçiminin temelini oluşturmuştur (Özdemir ve diğerleri, 2019; Wood, 2016). Bunun yanında, Fordist birikim rejimi içinde merkezileşmiş, ulusal, etnik, kültürel vb. dışlamalara ve yurttaşların refah haklarının genişletilerek korunmasına dayanan ulusal-popüler eksen kayma meydana gelmiştir. Ulusal-popüler eksen bireysel

özgürlükler (daha temelde sözleşme özgürlüğü) ve “medeni milletlerce” kabul edilen (insan hakları söylemlerine de sirayet eden) soyut ilkeler bağlamında şekillenmiştir (Jessop, 2009).¹⁴¹

Yurttaşlık, neoliberal birikim sürecinde ortaya çıkan değer-biçim alanının dışında kalan bütün ilişki ve kurumları bu alana sürükleme eğilimleri içinde, farklı bir içeriğe sahip olmuştur. Bu bağlamda yurttaşlık, kendisini saran toplumsal, siyasal ve ekonomik ilişkilerden, özgül tarihselliğinden ve nesnel koşullarından soyutlanmış; içeriğinin ne olduğu bilinmeyen çoğulcu toplumun bireylerinden müteşekkil hale gelmiştir. Yurttaşlar topluluğunun bütünlüğünü sağlayan unsurlar, sınırsız birikim ile toplumsallığın yeniden üretimi arasındaki çelişkili ve yıkıcı bir birlik düzlemine taşınmıştır. Ulusal eğitim, önceki satırlarda aktarıldığı haliyle, girişimciliğe ve metalaşmaya tabi kılınmıştır. Ulusal kültür ve ortak aidiyetler de çeşitliliğe, çok kültürlülüğe, çoklu kimliklere yapılan vurgularla uyumlu bir biçimde, toplumsal bütünlüğü sağlayacak kapasitelerinden yoksunlaşmıştır. Dahası, yurttaşları bir arada tutan unsurların kendileri de birer meta olarak piyasa ilişkileri alanına tahvil edilmiştir. Bu gelişmeler, kapitalizmin yaratıcı yetersizliğinin piyasa-dışına olan bağımlılığı karşısında, çözülmesi olanaksız ve kriz eğilimlerinin/krizlerin kaçınılmaz olduğu bir sürece yol açmıştır.

Çelişkili düzlemlerde yeni ifadelerini bulan, hukuki ve politik mekanizmalar tarafından özelleştirilen ulusal eğitim, ulusal kültür gibi yurttaşların bütünlüğünü tesis eden unsurlar alım-satım ilişkilerine tabi kılınmıştır. Ancak bunun da ötesinde, devletin meşruiyet kaynağı olan yurttaşlık statüsü de doğrudan piyasa eksenli ilişkiler alanına taşınmaya başlamıştır. İlerleyen satırlarda bu husus daha detaylı ele alınacaktır ancak bu noktada birtakım ön açıklamaların yapılması faydalı olacaktır. İlk olarak, devlet müdahalelerini olumsuzlayan neoliberal çoğulcu söylemlerin hâkimiyeti karşısında, daha önce alım-satım ilişkilerine konu olmamış toplumsal, siyasal ve ekonomik yurttaş hakları, kolektif simgeler ve aidiyetler, sözleşme hürriyeti ekseninde piyasadan temellük edilebilir hale gelmiştir.

---

¹⁴¹ Vurgular bana aittir.

İkinci olarak, toplumsal güçler arasındaki tarihsel mücadelelerle belirlenmiş siyasal ve toplumsal bir statü olarak bizatihi yurttaşlık, hukuki düzenlemeler farklı ülkelerde farklı usul ve pratikler doğurmakla birlikte, belirli bir bedel karşılığında sahip olunan bir meta haline gelmiştir. Piyasanın ötesinde olan ilişkilerin giderek değer-biçimin genişleyen alanlarında parasal karşılık bulması, esasen kapitalist üretim ilişkilerinin toplumsal yeniden üretiminin olanaklarının altını oymaktadır. Zira yeniden üretim ancak piyasa eksenli ilişkilerle piyasa-dışı ilişkiler arasındaki istikrarsız dengenin korunması halinde mümkün olabilecektir (Jessop, 2009). Daha önce alım-satıma tabi olmayan alanların metalaşmaya tabi kılınması, kapitalizmin bağımlı olduğu ekonomi-dışı alanların ortadan kalkması anlamına gelmektedir.

Yurttaşlığın, kolektif değer ve pratiklerin meta olarak alım-satıma konu hale gelmesinde üçüncü bir sorun ise bunların parasal karşılıklarının belirlenmesi noktasında ortaya çıkmaktadır. Gayri maddi toplumsal emeğin sosyal değerinin maddi temsilcisi paranın, temsil ettiği sosyal gerçeklik ile arasındaki çelişki kapitalist üretim ilişkilerinin genel çelişkilerindedir. Ancak yurttaşlığın ve yurttaşlığın esasını oluşturan unsurların meta haline gelmesi ve bunlara parasal bir karşılık tayin edilmesi durumu, bu çelişkiyi daha da derinlere taşımıştır. Zira yurttaşlığın parasal bir değer karşılığında kazanılması yollarında, paranın temsil ettiği/etmekte çelişki yarattığı değer, bizzat devletin siyasal varlığının kendisidir. Yurttaşlığın metalaşması sürecine ilişkin değinilmesi gereken diğer bir sorun, meta olarak yurttaşlığın hangi değeri içerdiği tartışmasının çözümsüzlüğüdür.

Kapitalist değer yasasında meta-biçiminin gelişimi; dolaşım süreci açısından kullanım değeri ve mübadele değerinin, üretim süreci açısından karşılığı ödenmemiş emeğin nesnelleşmesi olarak değerlendirilme süreci ile değerlendirilme sürecinin aracı olarak emek sürecinin birliğine dayanmaktadır (Marx, 2020). Fakat yurttaşlığın metalaşması sürecini, salt bu sayılan değerlendirilme sürecinin birliğinden doğmamış olması nedeniyle, farklı bir değerlendirmeye tabi tutmak gerekir. Bu noktada, yurttaşlığın metalaşmasını kuramsal açıdan çözümlenmeye imkân tanıyan kavram şeyeleştirir.

Şeyeleştirme, metalaştırılan ilişkilerin toplumsal ilişkiler seti içerisindeki konumlarından soyutlanarak ayrı bir bedene kavuşturulması, bu yeni tanımın sunduğu yeni baskı

olanaklarıyla birlikte, piyasada alım-satıma konu olma süreci olarak ifade edilebilir (Yücesan-Özdemir & Özdemir, 2008, s. 202). Bu bağlamda yurttaşlığın devletin meşruiyet kaynağı olarak toplumsal bütünlükten koparıldığı, hem ulus aşırı aktörler ve piyasalarla hem de ulus altı yerel oluşumlarla uyumu önceleyen çoğulcu söylemlerle dolayımlanmış bir tanıma kavuşturulduğu, diğer bir deyişle şeyleştirildiği söylenebilir. Yurttaşlığın yeni tanımının, devletlerin sağladığı rekabet avantajlarından yararlanma ve sınırları içinde serbestçe girişimlerde bulunmanın; bireysel servetler ve/veya yetenekler ölçüsünde rekabet ortamına dâhil olmanın kolaylaştırılması olarak değerlendirilmesi mümkündür.

Yurttaşlığın dönüşüm sürecinde, yukarıda anlatılanlara ek olarak, yetenek yoluyla vatandaşlık kazanmaya ilişkin hukuki düzenlemelerin irdelenmesi de önem arz etmektedir. Fordist/Keynesçi devletten Schumpeterci¹⁴² rekabet devletine geçişle birlikte devlet müdahalesi, uluslararası sermayenin genişletilmiş yeniden üretimini sağlamak, ulusal sınırlar içine yatırım çekebilmek, sınır ötesi iş birliklerine ve ittifaklara dâhil olabilmek gibi amaçlarla yeniden-yapılanmıştır. İnovasyon ve teknolojik rant bileşenlerine bağlı olarak gelişen bilgi-tabanlı ekonomi, yurt dışından kalifiye işçiler almayı da içeren, yeni bir rekabet ortamını yaratmıştır (Jessop, 2009).

Anılan ortam içinde, devletler kendi ulusal ekonomilerini bölgesel/uluslararası yayılmaların gerektiği imkânlarla donatabilmek ve yeni tekniklerle teknolojik rantların mülkiyet haklarına sahip olabilmek üzere, entelektüel emek gücüne vatandaşlık hakkı tanımaya başlamıştır. Bu gelişme, tam tersi yönde, Fordist dönemde devletlerin kendi yurttaşları için kabul edilemez olduğu halde, baskıcı çalışma koşullarına, düşük ücrete ve yoğun sömürüye dayalı alanlarda çalıştırmak üzere yurt dışından vasıfsız emek gücü transfer etmelerini andırmaktadır (Jessop, 2009, s. 235).

---

¹⁴² Schumpeter, rekabetin yeniliklere öncülük etme kapasitesinin devamlı olarak geliştirilmesine vurgu yapar (Schumpeter, 2011). 20. yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkan süreçte rekabet gücü, Schumpeter'in savunduğu manada, daha etkin rekabeti mümkün kılacak inovasyonları teşvik etmek için kaynak sağlamaya bağlı olmuştur (Jessop, 2009).

Yurttaşlığın ve/veya yurttaşlığa ilişkin unsurların, kurumların alım-satıma tabi olmasının veya yetenek sahibi kimselere siyasal statü hakkının tanınmasının, doğrudan devlet yöneticilerinin inisiyatiflerine bağlı olarak gelişen bir süreç olmadığını vurgulamak bu noktada önem arz etmektedir. Zira devlet aygıtlarında temsil edilen taleplerin siyasal, hukuki ve ekonomik politikalar veya normlar olarak belirli bir biçime kavuşması öznesiz gerçekleşen bir süreçtir (Ketizmen, 2014). Sürecin öznesiz olması hali, taleplerin siyasal kararlar olarak dolaşıma girmesinde toplumda mücadele halindeki güçlerin ihtiyaçları doğrultusunda cevap üretebilen program ve projeleri göz önünde bulundurmaya da gerekli kılar. Metalaştırmaya dönük siyasal kararların temsil mekanizması ekseninde üretilmesini sağlayan cumhuriyet projeleri de bu izlekten değerlendirilmelidir.

2.5.4. Proje Boyutuyla Cumhuriyetin Neoliberalizm İçindeki Yeri

Cumhuriyet projesi, toplumu oluşturan bireylere dışarıdan zerk edilmemiştir (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 56). Cumhuriyet, bu kimselerin toplumsal konumlarını belirleyen ilişkilerle, yani üretim ilişkileriyle kurdukları ilişkinin ve öznesiz süreçlerin bir türevidir. Dolayısıyla toplumsal güçler içinden türeyen farklı ve rakip projeler arasından; projeyi meydana getiren değer, söylem ve pratiklerin toplumsal hayatın sürekliliği ve menfaatleri açısından gerekli olduğu konusundaki inançları genelleştirebilen proje hâkim hale gelebilecektir (Özdemir ve diğerleri, 2019; Özdemir, 2014).¹⁴³

Toplumsallığın bütün alanlarını sermayenin genişletilmiş yeniden üretimine bağımlı kılmaya yönelik neoliberal talepler, yurttaşların birbirlerine karşı duydukları kolektif bağlılığın ve geleceği bir arada var etmeye dönük inancın çözülmesine yol açmıştır. Çözümler, uzam-zamansal sabitlerin farklılıklarla birlikte, genelde ulus altı veya ulus üstü birimlere dönük politik sadakatin gelişimi ya da ulus aşırı toplumsal hareketlerle özdeşleşme yoluyla olmuştur (Jessop, 2009, s. 270). Anılan çözülme sürecinde, rekabet halindeki cumhuriyet projesinin, ortak aidiyetlere, ortak bir geçmiş ve geleceği birlikte inşa etmeye dönük teşebbüslere toplumun genelinin rıza göstermesinin sağlanmasına

---

¹⁴³ Baskınlık ölçütünün işlemediği durumlarda, yani diğer projeler karşısında kendisini diretebilen projelerin yokluğunda, cumhuriyet kavramı birbiri ile yarışan bir seri projenin toplamına veya bir kısmına denk düşer (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 59).

ilişkin içeriği de dönüşmüştür. Neoliberal birikim stratejisinin ekolojik tahakkümü altında, cumhuriyet projesi; ulus aşırı aktörlerle küresel bütünleşmelerden doğan, evrensel ve soyut kavramlarla yeniden-biçimlenen hukuki mekanizmaların ve çoğulcu söylemlerden neşet etmiş yerelliklerin vurgulanmasına kaymıştır.

Yukarıdaki önermeyle ilişkili olarak, neoliberalizmin hâkimiyetinin tesis edildiği bir süreçte yapılan ve hâkim konumdaki bir cumhuriyet tasarısının normatif ifadesini oluşturan anayasalardan birtakım örnekler verilebilir (Özdemir, 2014; Özdemir, 2008, s. 155).¹⁴⁴ 1991 tarihli Bulgaristan Anayasası'nın başlangıç metninde “*evrensel insani değerler ve bireysel hakların en üst ilke mertebelerine yükseltilmesine*” ve “*demokratik, sosyal ve hukuk devleti yaratmaya*” bağlılık ekseninde, yurttaşlar yerini bireylere; ulusal aidiyetler ise evrensel insani değerlere bırakmıştır.

Diğer bir örnek olarak, 1978 tarihli İspanya Anayasası'nın başlangıç kısmında da benzer bir ifade yer almaktadır. Anayasanın hedefinin “*hukukun üstünlüğünü sağlamak; insan haklarını, kültürleri ve dilleri korumak; herkes için değerli bir yaşam kalitesi sağlamak; demokratik ve gelişmiş bir toplum kurmak ve tüm dünya halkları arasında barışçıl ilişkileri ve işbirliğini güçlendirmek*” olduğuna hükmedilmiştir (TBMM, 2022; Maddex, 2008). Son örnek olarak 1982 Anayasası'nda da cumhuriyet, başlangıç kısmında yer alan evrensel ilkelere, insan haklarına saygılı hukuk devleti olarak tasvir edilmiştir.

2.5.5. Hukukun Üstünlüğünün Dönüşen Anlamı

Sermayenin uluslararası hegemonyasının kurulduğu ve Amerikan üretim-tüketim normlarının diğer ülkelere dayatılmaya başlandığı 20. yüzyılın ortalarından sonra hazırlanan anayasalarda, farklı biçimler ve bileşenler içinde olsa da, hukukun ve hukuk devletinin üstünlüğü hem anayasanın dayandığı temeli ve sistematigi ifade eden başlangıç metinlerinde hem de çeşitli maddelerde teyit edilmiştir. Yurttaşların devlet içinde temsili

¹⁴⁴ Burada önemi nedeniyle anayasal normlara ilişkin bir hatırlatmada bulunmak yararlı olacaktır. Anayasalar kapitalist toplumsallığın yeniden üretimini örgütleyen normlar olmakla birlikte, sınıfsal ilişkilerin pasif bir tezahürü de değillerdir. Nitekim normların uygulanması da, karşılıklı ilişki içinde, sınıf ilişkileri üzerinde etki ve sonuçlar yaratmaktadır (Özdemir, 2008)

sürecinde siyasal, askeri, adli, idari ve anayasal yetkilerinin tanındığı diğer alanlarda, tesis edilecek norm ve uygulamaların da hukukun üstünlüğü ilkesine uygunluğu belirleyici olmuştur. Belirtmek gerekir ki, ne hukukun üstünlüğü ilkesi ne de Anayasalarda ifadesini bulduğu şekliyle hukuk devleti, neoliberal birikim sürecine özgü kavramlardır. Anılan kavramlar, kapitalist üretim ilişkilerinin feodalizme eklemlenmesi ve onu aşmasıyla birlikte, feodal toplumsallığın yıkılması ve kapitalist üretim tarzının yeniden üretimini olanaklı kılacak yeni bir toplumsallığın kurulmasıyla ortaya çıkmıştır (Amin, 1976; Kaymak, 2010; Zubritski, Mitropolski, & Kerov, 2014; Zubritski, Mitropolski, & Kerov, 2006).

Hukukun üstünlüğü, sözleşme temelli ve biçimsel olarak eşit olduğu varsayılan bireyler arasında kurulan ilişkilerden doğan uyuşmazlıkların giderilmesinde, feodal yükümlülüklerle bağlı olan hakların talep edilmesinin önüne geçmiştir. Beşerileşen egemenlik, meşruiyet kaynağını hukuken tanınan ve kendisine belirli haklar ve ödevler verilen yurttaşların varlığından alır. Dolayısıyla yurttaşlığın ortaya çıkışı ve sözleşme temelli hak ve ödevlerin tanınması, hukukun üstünlüğü ilkesi zemininde gerçekleşmiştir (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 74).

Sözleşme ideolojisi ve biçimsel eşitlik temeline dayanan hukukun üstünlüğü ilkesi, 20. yüzyılın ortalarına kadar temsil yetkisine sahip olanların (yöneticilerin) temsil edilenlerle (yönetilenlerle) aynı kurallara tabi olmasına anlamına gelmekteydi. Ancak liberal hukuk söylemine nesnesini veren kavramlar, farklı mekân ve zamanlar bağlamında, birikimin değişen koşulları içerisinde yeniden-tanımlanırlar (Özdemir, 2008, s. 172). Neoliberal söylemler bağlamında yeniden kurgulanan hukukun üstünlüğü, yukarıdaki tanımına ek olarak, çoğunlukla insan hakları çerçevesinde ifade edilen uygar uluslarca kabul edilen evrensel ve üstün ilkeleri tanımak,¹⁴⁵ onları negatif veya pozitif yükümlülükler kapsamında korumak ve geliştirmek, bu ilkelerle harmoni içinde hukuki düzenlemeler tesis etmek anlamına gelir. Sermayenin uluslararası hegemonyası altında, uygar uluslarca

---

¹⁴⁵ İlkelerin evrensel geçerliliğini belirleyen bir ölçüt olarak “uygar uluslarca kabul edilmiş olma”, Uluslararası Adalet Divanı Statüsü’ nün 38. Maddesinde yer almakla birlikte, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin giriş metni bu ölçütün Avrupa-merkezci yanını daha sarıh biçimde ortaya koyar.

kabul edilen normların/ilkelerin birikim sürecinden ve yarattığı tahakküm ilişkilerinden ayrı düşünülmesi mümkün değildir.

Nitekim toplumsal güçlerin taleplerinin biçim-belirlenimli olarak yoğunlaştığı siyasal iktidar düzleminde, hukuk normları toplumsal güçler arasında daha etkili biçimde iletebilen/dayatabilen taleplerle belirli bir içerik edinirler ve karşılıklı olarak bu taleplerin yapılanma/oluşum süreçlerini etkilerler. Ancak neoliberalizmle birlikte hukukun üstünlüğü ilkesi, kerameti kendinden menkul, yeniden-üretimini sağlamak amacıyla olduğu toplumsallığın ötesinde yer alan otonom bir alan olarak kurgulanmıştır (Özdemir, 2008). 1945 sonrasında, hukukun üstünlüğünün güç ilişkileri ve sermayenin hegemonyası bakımından dönüşümünü “liberal otoriteryen legalizm” kavramı ile açıklayan Kalyvas’a göre, siyasal iktidar yürütme ve yasamadan giderek yargıya transfer olmaya başlamıştır (Kalyvas, 2002, s. 126; Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 87-88).¹⁴⁶

Neoliberalizmin hâkimiyetinde yeniden biçimlenen/yapılanan hukuki ideoloji, toplumsal taleplerin hukuk normlarına dönüşmesi sürecinin gerçekleştiği mekânlar olarak temsil mekanizmalarından özerkleşmiştir (Kalyvas, 2002, s. 125-126). Devlet ile sivil toplum karşıtlığı ve bunların birbirine indirgenemezliği anlayışının güçlenmesi, siyasal karar alma süreçlerini toplumsal bakımdan önemsizleştirmiştir (Harvey, 2021; Jessop, 2018). Sivil toplumun özerkliği savunusunun ve devletin kamusal müdahalelerinin olumsuzlanması gibi unsurların bir araya gelmesiyle, toplumsal taleplerin siyasal organlar yerine sivil toplumun diyalog ve uzlaşma alanlarında dile getirilmesi yönünde bir kayma gerçekleşmiştir. Genel oy hakkının kazanılması gibi somut tarihsel örneklerde rastlanıldığı üzere, temsil kurumlarının birikime tehdit oluşturabilecek politika ve

---

¹⁴⁶ Yazar, Poulantzas’ın “otoriter devletçilik” kavramından yola çıkarak, 20. Yüzyılın ortalarından itibaren yeniden örgütlenen devlete ilişkin bir kuram oluşturmuştur. Kalyvas’a göre liberal otoriteryen legalizmi özetleyen üç karakteristik unsur bulunmaktadır. Bunlardan ilki, siyasal iktidarın üç organından yargının diğerleri karşısında güçlenmesi, toplumsal meselelerde yurttaşların oylarıyla belirlenen temsil organı karşısında seçimle başa gelmeyen yargı mekanizmalarının belirleyici olmasıdır. Bu eğilim, standartlaşmış bir pratik olarak ABD’de ortaya çıkmış ve Batı Avrupa ülkelerinde de yaygınlaşmıştır. Yazara göre ikinci unsur, hukukun üstünlüğü ilkesinin ve liberal biçimsel hukuk anlayışının yeniden diriltilmesidir. Kalyvas bu eğilimin, neoliberal ekonominin ihtiyaç duyduğu kurumsallığın ve istikrarın sağlanmasında etkili olduğunu savunmaktadır. Liberal otoriteryen legalizmin üçüncü karakteristik unsuru, hukukun toplumsal ilişkiler üzerindeki zorlayıcılığının yoğunlaşmasıdır (Kalyvas, 2002, s. 124-127).

uygulamaları benimseme olasılığı, neoliberal söylemlerin demokrasiye yönelik tutumlarının klasik liberal yaklaşımlardan ayrılmasına yol açmıştır.

Birikimin koşullarını demokratik baskılardan yalıtma eğilimi, toplumsal güçler arasındaki çatışmaların ve muhalefetlerin temsile dayalı kurumlarda değil, mahkemeler vasıtasıyla ve/veya sivil toplum içinden şekillenmiş sair yöntemlerle (arabuluculuk faaliyetleri gibi) çözülmesinde ifadesini bulmuştur (Harvey, 2021, s. 74).¹⁴⁷ Bu süreçle birlikte, hukuki düzenleme ve uygulamalar demokratik karar alım süreçlerinden bağımsızlaşmıştır. 1982 Anayasasının 138. maddesinde hukuk uygulayıcılarının yasama ve yürütmeden bağımsızlaşması ve bunun anayasal teminatının sağlanması bu anlamda sarıh bir örnek teşkil eder. Hukuki ideolojinin otonomlaşması, yurttaşların ulusal egemenliğinin temsiline ilişkin yasama faaliyetlerinin güçsüzleşmesinin ve buna bağlı olarak devletin meşruiyet yitiminin hazırlayıcısı olmuştur.

2.5.6. Temsili Demokrasinin ve Siyasal Partilerin Dönüşümü

Hukukun üstünlüğü prensibinin demokratik karar alma ve yasama süreçlerinin önemsizleşmesi ve devletin meşruiyet kaybına ilişkin etkisinden yukarıda bahsedilmiştir. Ancak bu gelişmelerin özünde yer alan tek neden, hukukun üstünlüğünün yeni anlamı ve normatif biçimleri değildir. Esas olarak, neoliberalizmin hâkimiyeti sürecinde, birikimin koşullarının ve gerekliliklerinin temsili demokrasi ile ilişkisi dönüşmüştür. Finansal sermayenin hâkimiyetindeki birikim, kuralsızlaştırma, esneklik ve özelleştirme ile ekonomik ve siyasal gücün iç içe geçmesinden kaynaklanan gelir ve refahta giderek artan eşitsizlikler gibi neoliberalizme özgü gelişmeler, kapitalizm ile liberal demokrasi arasındaki “seçmeci” yakınlığı zayıflatmıştır (Jessop, 2009). Bunlara ek olarak, neoliberalizmin koşullarını diğer birikim rejimlerine dayatmak veya bunlara yeni birikim alanları açmak için siyasal iktidarın kullanımına dayanan kârların baskın hale gelmesi,

---

¹⁴⁷ Neoliberal politikalar bağlamında çıkar çatışmalarının yasama organları yerine yasamadan bağımsız tahkim, yargı organları ve sair kurumsal biçimler tarafından çözüme kavuşturulmasının teşvik edilmesinin önemli nedenlerinden biri de yasama faaliyetlerinin uzun süreçler gerektirmesi ve bunun uluslararası sermayenin hareket serbestisini ve hızını azaltmasıdır (Jessop, 2009).

tekel sermayelerin yararına olacak kararlar alma gibi bir dizi unsurun varlığı bu seçmeci yakınlığı daha az sürdürülebilir duruma getirmiştir (Jessop, 2018, s. 307).¹⁴⁸

Neoliberal birikim sürecinde, kapitalizmin demokrasiyle olan ilişkisinin dönüşümü, hâkim anlatılarda doğrudan demokrasinin imkânsızlığına ve temsili demokrasinin rasyonel yetersizliklerine dönük söylemlerle temellendirilmiştir (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 383-384). Bu söylemler içinden fikir üreten Schumpeter (1994)'e göre, tüm insanların üzerinde anlaşabileceği ya da rasyonel argümanlarla anlaşmaya zorlanabileceği, benzersiz bir şekilde belirlenmiş ortak bir iyilik ve irade olamaz. Düşünüre göre bunun nedeni, ortak iyinin farklı birey ve gruplar için farklı şeyleri ifade etmesine dayalı temel gerçekliğin varlığıdır. Bunun yanında, bireylerin, grupların ve/veya bunların çeşitli biçimlerde oluşturduğu toplulukların karmaşık birliğinden meydana gelen kamuoyuna ve genel iradeye bağlı demokratik süreçler rasyonel bir birlik oluşturmazlar (Schumpeter, 1994, s. 251-255).

Anılan demokratik süreçler içinde, meydana getirilen normlar ve politikalar da düşünüre göre, tabii olarak rasyonellikten yoksun ve toplumun bütününe hitap etmeyen belirli değerlerle donatılmış olacaktır. Demokratik usullerle üretilen hukuk normlarının meşruiyetinin temelinde, toplumun genelinin rıza gösterdiği kolektif pratikler, değerler, normlar ve ilkelerden ziyade, rasyonel sınanabilirlik ölçütlerine uygunluk unsuru yer almaya başlamıştır. 1970'lerden itibaren hâkim söylemler içinden ortaya konan demokrasi kuramı; mutlak doğrulara kesin bir cephe alma ve ortak iyinin belirlenemezliği, değer ve ilkeler gibi ortak aidiyet biçimlerinin pozitivist geleneğin özümsemesi kapsamında reddi, çeşitlilik içinde var olan bireylerin rasyonel menfaat ve taleplerinin öncelenmesi gibi unsurları içermiştir (Özdemir ve diğerleri, 2019).

Neoliberal demokrasi kuramı, demokratik karar alım süreçlerine katılma olanağını tarihsel mücadeleler sonunda elde eden yurttaşları hukukun türediği toplumsal

---

¹⁴⁸ Söz konusu gelişmeler, kapitalizm ile demokrasi arasındaki ilişkinin her zaman örtüşmeyebileceğini ve Lenin'in demokrasi kuramından neşet ettiği üzere, demokrasinin kapitalist üretim ilişkilerinin içinde gelişebildiği en uygun siyasi kabuk olarak kesin kabulünü güçleştirir (Lenin, 2009; Jessop, 2018).

ilişkilerden, toplumsal varlığından ve bu kolektivitening kendisine sağladığı korumadan soyutlanmıştır. Yurttaşlar, kendi rasyonel çıkarları peşinden koşan, haklarını neoliberal hukuk ideolojisi içinde ve ancak bir hizmetin alıcısı olarak hizmet sağlayana karşı talep edebilen atomize bireyler haline gelmişlerdir (Özdemir, 2008). Yurttaşlar topluluğunu oluşturan neoliberal unsurların niteliği dikkate alındığında, siyasal katılım değişik güç kaynaklarına, çıkarlara ve değerlere sahip bireylerin ve/veya grupların menfaatlerinin takibine dayalı çatışma, rekabet ve koalisyon oluşturmaya yapılan vurguyla biçimlenir (Jessop, 2018, s. 99).

Yukarıda ifade edilen edimlerin gerçekleştirilmesini siyasal partiler üstlenirken, seçim süreçleri de rekabet ve çatışmanın gerçekleştiği alan olarak belirir. Nitekim seçim süreçlerinde yurttaşlar, adaylar arasından kolektif menfaatlerini en iyi şekilde temsil etme iddiasında olanları seçmek üzere değil, iradesi siyasal karar alma süreçlerden giderek koparılan topluluklar olarak, rekabet yarışında kazanan tarafı belirlemek üzere oy hakkına sahiptirler (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 385; Holston & Appadurai, 2003, s. 300). Böylesi bir dönüşüm siyasal partilerin yapısında, siyaset usullerinde ve seçim kampanyalarının sürdürülmesinde kullanılan kaynak ve yordamlarda da değişimleri beraberinde getirmiştir.

Rasyonel bireylerin taleplerini ileri sürdüğü mekanizmalar içinde, bu taleplerin siyasal kararlara/ politikalara dönüşmesini sağlayan program ve projelerin tesis edilmesi, neoliberal dönüşüme ayak uydurmak durumunda olan siyasal partilerin seçim kampanya ve propagandalarının gündeminden giderek düşmüştür. Siyasetten arındırılma süreci ve ona eşlik eden yürütmenin gücünün parlamento aleyhine artırılması, toplumsal güçler ve hareketler açısından devlete ve siyasal partilere karşı geniş çaplı bir bıkmışlık ve hayal kırıklığı hâli yaratmıştır (Jessop, 2018). Kitlesele seçmen tabanlarındaki düşüşe bağlı olarak partiler, Fordist birikim rejiminde olduğu gibi devlet ve sivil toplum arasındaki aracı rollerini kaybetmiştir. Bunun aksine devlet, sivil toplum ile partiler arasında aracı konuma gelmiştir (Jessop, 2018, s. 123; Katz & Mair, 2018). Politik rekabet bakımından kitle partileri ve toplayıcı partiler arasında, politikalar ve söylemler bakımından değişen ölçeklerde birbirlerine karşı hareketleri içeren bir rekabet mevcuttur. Ancak yeni düzenin partileri arasında ise yapısal karakteristik, politika önerileri, parti üyeleri ve referans

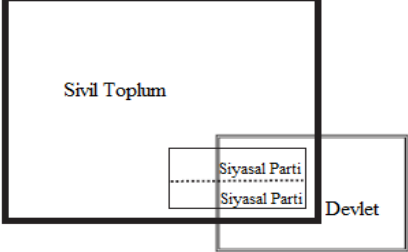
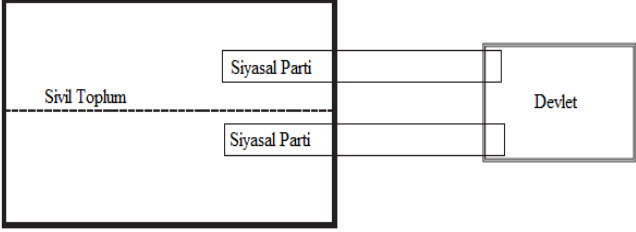
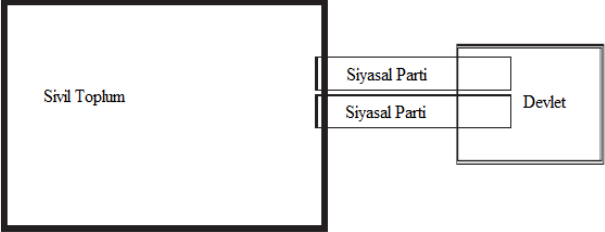

verilen çıkarlar dizisi bakımından sarıh veya örtülü bir karşıtlıktan ziyade, bir benzeşme söz konusudur (Katz & Mair, 2018, s. 126-127).

Tarihsel dönemler içinde, 19. yüzyılda, klasik liberal demokratik yapılanma devlet ve görece homojenlik içindeki sivil toplumun belirli ölçeklerde kesiştiği alanlarda gelişen, programları bakımından partiler arası sınırın geçirgen olduğu kadro tipi siyasal partilerin; 20. yüzyılda, yapısal olarak ve takip edilen programlar-yordamlar bakımından birbirinden farklılaşmış ve daha az geçirgen nitelikteki kitle partilerinin; Fordist dönemde, liberal-korporatif demokratik yeniden-yapılanma boyunca oy maksimizasyonuna dayanan, çıkarlar/toplumsal kesimler arasında herhangi birinin açık imtiyazlı temsilcisi olmaktan ziyade parti basını ve görsel medya aracılığıyla sağlanan bir arabulucu görünümünde hizmet eden ve bu doğrultuda sivil toplumdan kopma eğilimi gösteren toplayıcı partilerin ortaya çıktığını (Jessop, 2018) hatırlatmakta, neoliberal süreçte partilerin dönüşümünü kavramak bakımından yarar vardır.

Siyasal partilere ilişkin belirli soyutlama düzeyindeki bu sayımda, evrimsel bir gelişim çizgisi takip edilmediğini eklemek gerekir. Zira toplumsal ilişkilerin zaman ve mekân bağımlı özgüllükleri, bu ilişkilerden türeyen siyasi faaliyet gruplarını ve politik partileri somut tarihsel belirlenimlere özgü kılar. Dolayısıyla sayılan parti örgütlenme biçimleri, ne birbirlerinin devamıdır ne de gelişmiş bir çeşitlemesidir. Politik partilerin aldığı biçimleri ve programlarının içeriğini dönemselleştirirken bu hususu dikkate almak gerekir.

Yukarıda aktarılanlar ekseninde, hâkim anlatılar içinden kurgulanan devlet-sivil toplum ayrışması, yurttaşların siyasal temsilini sağlayan partilerin devlete eklenme tarzları, partilerin yurttaşların taleplerini temsil edebilme kapasitesinin liberal formülasyonlar bakımından dönüşümü, Katz & Mair (2018)'in çalışmasından yararlanılarak hazırlanan şemalarla, aşağıdaki gibi özetlenebilir.

<p>Siyasal yaşamda kadro partilerinin mevcut olduğu temsil mekanizması:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Toplumun genelinde kabul görmüş ortak iyunin/çıkarların ve görece bütünlüğün varlığı, • Devlet ve sivil toplum kesişiminde ortaya çıkan geçirgen (kesik çizgilerle ifade edilen) partiler. 	
<p>Siyasal yaşamda kitle partilerinin mevcut olduğu temsil mekanizması:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Devletten özerk ve devlet alanına doğru genişleyen sivil toplum içinde ön belirlenmiş menfaatler bakımından ayrılmış ve (kesik çizgilerle ifade edilen) geçirgen grupların varlığı, • Devlet ile sivil toplum arasında bağlantıyı mümkün kılan ve üyelerinin menfaatini önceleyen partiler. 	
<p>Siyasal yaşamda toplayıcı partilerin mevcut olduğu temsil mekanizması:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Devletle sivil toplum ayrımının derinleşmesi ve devletle kurulan siyasal katılım kanallarına karşı ilgisizliği varlığı, • Sivil toplumdaki köklerini giderek kaybeden ve menfaatlerin temsilciliğinden ziyade devlet ile sivil toplum arasında arabuluculuk işlevi gören ve kurumsal olarak benzeşme eğilimi gösteren siyasal partiler. 	

<p>Siyasal yaşamda kartel partilerin mevcut olduğu temsil mekanizması:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Sivil toplum alanından (devletten sonra) politik partilerin tamamen dışlanması, kamusal olanın bir bütün olarak olumsuzlanması • Aynı kurumsal ve söylemsel çerçeveyi paylaşan ve çoğunlukla mali sebeplerle giderek devletle bütünleşen siyasal partiler. 	
--	--

Tablo 1.

Katz & Mair (2018)

Liberal demokraside, partilerin sivil toplum alanından dışlanması ve sivil toplum ile arasındaki bağı ancak devlet vasıtasıyla kurulabilmesi, siyasal partilerin devlete bağımlılığını artırmıştır (Katz & Mair, 2018). Ayrıca siyasal partiler ve seçmenler arasında kitle iletişim araçlarının yaygın kullanımı ve parti temsilcileriyle doğrudan iletişim kurma yollarının çoğalması, seçim kampanyalarının yürütülmesinde parti üyeliğini gereksizleştirmiş, kitlelerin partilere katılımını önemsizleştirmiştir. Böyle bir süreçle, parti üyeliğinde somutlaşan toplumsal tabanlarını inkar eden liderlerin, profesyonel aktivistlerin, para ile iş yapan sempatizan bilirkişilerin, mesleki uzmanların ve çok çeşitli alanlarda faaliyet gösteren lobi gruplarının karmaşık örgütlenmesini içeren *kartel partileri* ortaya çıkmıştır (Crouch, 2004, s. 74; Jessop, 2018; Katz & Mair, 2018).¹⁴⁹

Devlet-sivil toplum ayrımının önceki birikim rejimlerinde olmadığı kadar derinleştiği bir siyasal çerçeve içinde, kartel partiler sivil toplum alanında giderek güçsüzleşmiş, daha fazla devlet içinde ve ona bağımlı bir gelişim göstermişlerdir (Katz & Mair, 2018, s. 124-127). Bağımlılık, esas olarak, seçim kampanyalarının yürütülmesinde ihtiyaç duyulan mali destekler (devlet sübvansiyonları) noktasında kendisini göstermiştir. Zira

¹⁴⁹ İtalikler bana aittir.

neoliberalizm içinde biçimlenen seçim sisteminde; finansal devlet yardımları, kamusal yayın organları ve iletişim kanalları gibi imkânlar partilerin devamlılığı açısından ciddi öneme sahiptir (Jessop, 2018, s. 123). Bu da demokratik siyasal yaşamı, yeni ve pahalı seçim tekniklerinin politik rekabet alanında dolaşıma girmesi nedeniyle, daha önce olmadığı kadar sermayeye bağımlı hale getirmiş ve kimi durumlarda da yolsuzlukların artmasına yol açmıştır (Katz & Mair, 2018, s. 140; Müller, 1994; Harvey, 2021; Jessop, 2018). Siyasal partilerin sermayeye bağımlı hale gelmesine, ABD’de ifade özgürlüğü kapsamında, şirketlerin siyasal partilere ve siyasi eylem komitelerine¹⁵⁰ bağışta bulunmalarını garanti altına alan düzenlemelerin yapılması¹⁵¹ örnek verilebilir.

Siyasi liderlerle vatandaşlar arasında doğrudan iletişimi olanaklı kılan yeni kanalların varlığı, seçmenleri yönlendirebilecek mesajlar yayınlamak ve ilgi çekici siyasetçi imajı oluşturmak amacıyla istihdam edilen uzman danışmanlara yüksek miktarlarda ödemeler yapılmasını beraberinde getirmiştir. Buna ek olarak, kamusal alanlarda afişlerin, ses kayıtlarının, broşürlerin kullanılması gibi sair biçimlerde olabilen ve televizyon, radyo ve çeşitli sosyal medya kanallarında belirli saatlerin satın alınmasını da içeren reklamcılık faaliyetleri de partiler açısından olağanüstü bir maliyet kaynağı olmuştur (Jessop, 2018, s. 129). Siyasal partilerin neoliberalizm içinde yeniden-şekillenmesi, finansal kaynak sağlamak üzere hem devlete hem ulusal/uluslararası sermaye gruplarına, ulus üstü veya yerel-bölgesel (finansal ve siyasal nitelikli kurumların yanında kar amacı gütmeyen sivil toplum organizasyonlarına) kuruluşlara artan oranlarda bağımlılık yaratmıştır.

Bu açılardan ele alındığında, yurttaşların taleplerini temsil etme iddiasında olan siyasal partiler, çeşitli sınıf ittifakları tarafından “paranın satın alabileceği en iyi hükümet”i kurmak üzere politik rekabete girmişlerdir (Harvey, 2021). Ancak burada siyasal partilerin devlet sübvansiyonları ve sermaye gruplarına bağımlılıklarının, farklı toplumsal

¹⁵⁰ Siyasi eylem komiteleri (PAC), gönüllülük esasına dayanarak ve kişilere yapılacak yardımlara belirli parasal sınırlar getirerek topladıkları fonları, adayların/aday adaylarının seçim kampanyalarının yürütülmesinde kullanılmak üzere dağıtan ve vergiden muaf olan bir oluşumdur. Bu komitelerde adaylara yapılacak yardımların sınırlanması sınıfa dayalı ittifakların oluşumunu tetiklemiştir (Harvey, 2021).

¹⁵¹ Metinde örnek verilen düzenleme, 1976 yılında ABD Anayasasının Birinci Ek Maddesi kapsamına alınmış, sonraki yıllarda mahkeme kararlarıyla hak ve özgürlüklere ilişkin hukuki uygulamaların kapsamına dâhil olmuştur (Harvey, 2021, s. 57).

formasyonlar bakımından farklı derinliklerde meydana geleceğini belirtmek gerekir. Örneğin ABD’de bu süreç yaygınlaşan ve teşvik edilen yöntemlerle daha hızlı ilerlerken, işçi sınıfının siyasal temsilinin daha güçlü olduğu ve sermaye gruplarının açık politik aktivizmi¹⁵² desteklemediği İngiltere’de gelişim göstermemiştir. Dolayısıyla önceki cümlelerde nakledilen gelişim süreci, hem toplumsal talepler arasında demokratik siyasal süreçleri bu yöne çevirme kapasitesine sahip taleplerin varlığı ve hem de toplumsal-tarihsel özgüllükler dikkate alınarak takip edilmelidir.

Neoliberal birikim sürecinde siyasal parti yapılanmalarının genel bir portresini çıkaran Crouch (2004)’e göre kartel partiler; ihtiyaç duyduğu seçmeni kendisi üreten, kendi kitle tabanına mesafeli duran, kamuoyu yoklamaları ihale edebileceği taşeronları, siyasal danışmanlıkları, parti iktidara geldiğinde bütün bunları sermaye için kazanca ve siyasal nüfuzla dönüştürecek oyları kazanmak için gerekli hizmetleri sunan sayısız kurum ve kuruluşun içine doğrudan yuvalanmış partilerdir (Crouch, 2004, s. 71-77; Jessop, 2018). Bu bakımdan kartel partiler, profesyonel siyasal faaliyetlere kaynak sağlayabilecek toplumsal grupların oylarını almak gayesiyle politik rekabete dâhil olurlar. Politik rekabetin böyle bir içerik taşınması, toplumsal güçlerin taleplerinin partilere sağladığı mali destek oranında temsil edilmesi sonucunu doğurur.

Neoliberal birikim sürecinde, yukarıda aktarıldığı üzere, devletin kurum ve işlevlerinde, hâkim ideolojik söylemlerde ve bunlarla paralel olarak yurttaşlık kurumunda ve yurttaşlığın esasında önemli dönüşümler yaşanmıştır. Gelinek noktada, devletin meşruiyet kaynağını ve siyasal varlığını teşkil eden yurttaşların siyasal katılımının ve siyasal parti örgütlenmesinin metalaşma sürecine tabi kılındığını, bunların piyasa ilişkileri içinden tanımlandığını söylemek mümkündür. Özdemir (2019)’e göre siyasetin metalaştırılması sürecinde seçimler, farklı partiler arasında bir rekabete, oylar da istenilen hükümeti satın almak için kullanılan para-metaya denk gelmektedir (s. 59). Bir kez parti tercihi yapıldığında, demokrasi işlevini yerine getirecek; bu -hukuki- işlemle birlikte

---

¹⁵² Norris (2009), politik aktivizmi toplumsal ve siyasal değişimi sağlamak üzere yurttaşların siyasal katılım yolları, onları yönlendiren süreçler ve bu kapsamda ortaya konan eylemlerin sonuçları olarak tanımlar (aktaran Nolas, Varvantakis, & Aruldoss, 2017, s. 2).

tüketici/seçmen bir sonraki seçime kadar katılım haklarını devredecektir (Özdemir ve diğerleri, 2019).

Demokratik temsil ve siyasal katılımın metalaşması, yurttaşların kendilerinin kolektif varlığını ilgilendiren kararlara katılma veya bunlara karşı talepler üretme imkânlarının ortadan kalkması anlamına gelmektedir. Bu imkânların kaybolması ise daha temelde toplumsal bütünlüğün sağlanması ve verili koşullar altında devamlı olarak yeniden üretilmesinin olanaklarını zayıflatır. Zira toplumsal bütünlük, kamusal düzenlemelerin yurttaşların kolektif varlığını koruyacak şekilde yapıldığı inancı tesis edilebildiği müddetçe sağlanabilir (Özdemir ve diğerleri, 2019). Ancak aktarılan süreç, toplumsal bütünlüğün yeniden üretilmesinin olanaklarının ve yurttaşlar toplumunu bir arada tutan değerlerin, söylemlerin, toplumsal pratiklerin soyut ve evrensel bir hukuk ideolojisinin hâkimiyeti altında ortadan kalktığı bir döneme tekabül eder.

Bu dönemin toplumsallaşma biçimi de paradoksal olarak; çeşitliliklere ve biricikliklere, yerelliklere ve evrenselliğe, post modern, çoğulcu ve pozitivist söylemlerle dolaymlanan bir eklektizm içinde özerk bir sivil topluma, bu topluluk içinde kendi menfaatini takip eden rasyonel bireylere ve onların evrensel ilkelerle kurduğu soyut ilişkiye dayanır. Ancak yurttaşların bütünlüğünü sağlayacak unsurların dışlandığı, çoğulculuğun ve bireyselliğin yüceltiildiği bir anlatıya dayanılarak toplumsallığın sağlanması güçtür. Anılan söylemler içinden, toplumun genelinin rıza göstereceği bir ulusal-popüler eksen de ortaya çıkmayacaktır.

Ulusal popüler eksenin yokluğunda, toplumsal güçler içinde yarışan projeler arasından baskın, kendisini ve/veya kendilerini diğerleri karşısında diretebilen bir (veya bir araya gelmiş birkaç) proje ortaya çıkmayacaktır. Hâkim bir projenin olmaması, aynı zamanda temsilin biçiminin ve dolayısıyla somut haliyle cumhuriyetin tahayyül edilmiş biçiminin (temsil, yurttaşlık, haklar ve sair toplumsal ilişkinin türevi olarak) belli olmaması anlamına gelir (Özdemir, 2014). Belirli bir toplumsal formasyon üzerinde egemen bir devlette hâkim cumhuriyet projesinin yokluğu, hem tutarlı bir anayasanın akdedilmesini olanaksız kılar, hem de mevcut anayasaların geçerliliğini yitirmesine ve çelişik etkiler doğurmasına neden olur. (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 59-62).

Aktarılan sonuçlarla birlikte ve bunların da ötesinde hâkim bir cumhuriyet projesinin olmaması, yurttaşlar topluluğunu bir arada tutacak hâkim bir geçmiş anlatısının ve gelecek tasavvurunun bulunmaması demektir (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 63). Bu ortamda, popüler tarih dizilerinden tiyatrolara, vaazlarda kürsüden önerilen millet tanımlarına kadar her şey bir çekişmenin ve buna bağlı nefret veya hayranlık hislerinin nesnesine dönüşebilir (Özdemir & Şahin, 2018). Cumhuriyetin, yurttaşlarına kendilerini kısıtlayan düzenlemelerin kendi kolektif varlıklarını ve geleceklerini koruyup geliştirecek şekilde yapıldığını izah etmesi gerekir. Son tahlilde, yeterli bir izahın bulunmamasından ve verili olmayan bir toplumsallığın yeniden üretilmemesinden kaynaklanan çelişkiler yumağını aşacak bir yurttaşlık tanımı geliştirmek, içinde bulunulan neoliberal birikim süreci bakımından mümkün olmayacaktır (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 57).

2.5.7. Yeniden-Metalaştırma Süreci

Neoliberalizmin, çelişkili bir biçimde, kapitalist üretim tarzının yeniden üretilmesini sağlayan toplumsal ilişkileri (toplumsallığı) erozyona uğratması, bu toplumsallık içinde var olan değerler, ilişkiler ve somut pratiklerin metalaştırılması süreci yukarıdaki paragraflarda ifade edilmiştir. Belirli bir süreklilik içinde gelişmeyen bu dönüşümün Offe'nin kuramı içinden uygun adı "*yeniden metalaştırma(re-commodification)*"dır (Offe, 1984, s. 123-125). Daha önce ifade edildiği üzere, Fordist dönemde verimliliği ve kitlesel tüketimi artırmak üzere, emek gücünün toplumsal yeniden üretimini sağlayan kamusal düzenleme ve hizmetlerin tesisi ve demokratik siyasal yaşamda farklı toplumsal güçlerin taleplerinin temsil bulmasının yurttaşlar lehine kararları teşvik edilmesi gibi stratejileri, Offe metasızlaştırma (de-commodification) süreci bağlamında ele almıştır. Yazara göre bu süreç, 1960'ların ortalarından itibaren, Fordizmin krizinin ortaya çıkmasıyla kesintiye uğramıştır. Devletin kriz sürecindeki temel politikaları hukuki, siyasal veya ekonomik unsurların meta biçimi olarak işlev görmesine yönelik politik çerçevenin sağlanması olmuştur. Offe'nin perspektifinden bu stratejiler, temelde üç yönde gelişim göstermiştir.

İlk gelişim eksenini, emek gücünün satılabilirliğini artırmak üzere, emeğin bölgesel hareketliliğini (esnekliği) ve genel uyum yeteneğini geliştirmeye yönelik eğitim-öğretim

programlarının uygulamaya konulmasıdır. İkinci eksen, sermayenin ve mamul malların daha fazla pazara ulaşmasını olanaklı kılmak üzere, sermayelerin ve malların ulus ötesi bütünleşmesini sağlayan bölgesel kalkınma, araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin teşviki, döviz hareketlerinin liberalizasyonu ve kuralsızlaştırılması, yeni yatırım alanlarının tesis edilmesi gibi politikaların benimsenmesidir. Üçüncü eksen ise piyasada meta formu içinde ayakta kalması mümkün olmayan kimi sektörleri piyasa baskısının kurbanları haline getirmek olmuştur (Offe, 1984, s. 124-125).

Piyasa baskılarına maruz kalmalarının yanında bu sektörlerin piyasada satılabilir bir emtia olarak meta formuna dönüşmeleri teşvik edilmiştir. Devletin bu üç gelişim eksenini üzerinden, hem *laissez faire* devletin hem de refah devletin stratejilerinden farklı içerik ve yordamlara bağlı kalarak ortaya koyduğu çözümler dizinini Offe “*idari yeniden-metalastırma (administrative re-commodification)*” olarak kavramsallaştırmıştır (Offe, 1984, s. 123-125; Hermann, 2021; Offe & Ronge, 1975).

Offe'nin kavramsallaştırmasına ilişkin birkaç hususun belirtilmesi gerekir. Öncelikle, Keynesyen refah devletlerinin gündemde olduğu dönemin etkisiyle meydana getirilen bu kuram, temelindeki çelişkiler nedeniyle kapitalizmin refah devletiyle bir arada olamayacağı ancak refah devletleri olmadan da yeniden üretilmeyeceğine ilişkin bir paradoksa dayanmaktadır (Jessop, 2009, s. 405). Ancak Fordist birikim rejiminin krizinin refah devletlerinin yöntem ve politikalarıyla ertelenmesinin daha fazla mümkün olmadığı noktada, sermaye birikiminin koşullarının sürdürülmesi için süregelen arayışlar, neoliberalizm başlığı altında toplanabilecek yeni birikim sürecini ve düzenleme biçimlerini ortaya çıkarmıştır.

Bu bakımdan değerlendirildiğinde, kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretimini olanaklı kılan ve kapitalizmin kaçınılmaz biçimde bağımlı olduğu bir birikim rejimi ve düzenleme tarzı düşünülemez (Jessop, 2009, s. 405-407). Zira kapitalizm yalnızca bir ekonomik sistem değildir. Kapitalizm, daha temelde, piyasa ilişkileriyle piyasanın ötesine uzanan ilişkilerin istikrarsız dengesine bağlı bir üretim ilişkileri ağıdır. Çelişkilerin ve söz konusu istikrarsız dengenin farklı toplumsal formasyonlar, mekânlar ve zamanlar bakımından özgül biçim ve içerikler edinmesi, tüm zamanlar için geçerli olabilecek bir

birikim rejiminin varlığını olanaksız kılar. Ayrıca toplumsal güçlerin değişen dengesinden doğan ve kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretimini sağlayan veya buna direnç gösteren taleplerin, bu taleplerden türeyen rakip program ve projelerin, kapitalist üretim ilişkilerinin verili olmayan rotasını belirlediği de vurgulanmalıdır.

Neoliberal birikim sürecinde ulusal eğitim ve ulusal kültür gibi unsurların, siyasal (vatandaşlık, oy kullanma, siyasi faaliyette bulunma, kamu hizmetlerine girme hakları vb.) ve sosyo-ekonomik hakların (eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, barınma hakları vb.), bizatihi yurttaşlık statüsünün kendisinin, kapsamı giderek genişleyen biçimde metalaştırma sürecine tabi olması Offe'nin teorisi kapsamında irdelenebilir. Bu bağlamda, yurttaşlığın piyasa kurallarına tabi alana özgü kavramlarla tanımlandığı ve temsiline, hakların ve özgürlüklerin piyasadan bunları temellük edebilecek ayrıcalıklı gruplar için geçerli ve erişilebilir olduğu söylenebilir.

Son olarak yukarıda aktarılan hukuki düzenlemelerin, toplumsal, ekonomik ve siyasal politikaların neoliberalizm boyunca aldığı biçim ve içeriklerin, Offe'nin kuramı bakımından, yeniden-metalaştırma sürecine (re-commodification) karşılık geldiği söylenebilir. Fakat bu noktada, sermaye birikimini mümkün kılan metalaştırma süreçlerinin verili bir izleği olmadığı hatırlatılmalıdır. Aktarılanlara ek olarak, Offe'nin kuramının, en son tahlilde, kapitalist sistemin toplumsal ilişkiler içerisindeki sürekli gelişen hâkimiyeti ile uyumlu olarak metalaştırma sürecinde bir "ilerlemeyi" içerdiği; bir başka deyişle döngüsel değil, çizgisel bir süreç olduğu söylenebilir (Yücesan-Özdemir & Özdemir, 2008, s. 205). Diyalektik açıdan, bir durumdan diğerine geçişin yani hareketin radikal biçimi olarak dönüşüm süreci, bir ilişkiselliğin yerini baştan aşağı başka bir ilişkiselliğin almasını, evrimsel bir sürekliliği değil tarihsel kopuş ve süreksizlikleri ifade eder. Dolayısıyla Offe'nin, son tahlilde, metalaştırma dalgalarını çizgisel bir süreç içinde ele alması diyalektiğin ana hattını/temel yapısını belirleyen unsurlarla bağdaşmamaktadır (Brosius, 2015, s. 23).

3. BÖLÜM

YURTTAŞLIĞIN METALAŞMASI SÜRECİNDE VATANDAŞLIĞIN KAZANILMASINA İLİŞKİN DÜZENLEMELER

Hukukun nesnesi üretim ilişkileridir. Bu ilişkiler hukukun dışında var olup da hukuk tarafından işletilmezler. Hukuk, üretim ilişkilerinin içindedir ve içinde olduğu bu alanın bütün çelişkilerini kendi dilinde soyutlayarak içerir. Dolayısıyla hukuktaki dönüşümün anlamlandırılabilmesi için yalnızca normların bilgisi yeterli değildir. Normlar tarafından düzenlenen ilişkilerin, bu ilişkiler kapsamında gerçekleşen pratiklerin ve bu pratiklere dayanan hukuki söylemin bilgisine de gerek vardır (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 24-25). Vatandaşlığa ilişkin normlara temel teşkil eden ilişkilerin bilgisini ortaya koyabilmek amacıyla, ikinci bölüm boyunca yurttaşlığa ilişkin normatif düzenlemelere kaynaklık eden süreç, tarihsel koşullara ve toplumsal güçler dengesinde meydana gelen dönüşümlere yer verilmeye gayret edilmiştir. Bu bölümde ise ikinci bölümle bağlantılı olarak, hâkim birikim rejimine ve toplumsal koşullara paralel olarak vatandaşlık hukukunda ortaya çıkan yeni gelişmeler aktarılacaktır.

Okumakta olduğunuz bu bölüm, yatırım yoluyla vatandaşlığın kazanılmasına ilişkin genel çerçeveyi aktaran ve Türkiye'nin vatandaşlık hukuku mevzuatında bu hususun nasıl düzenlendiğini irdeleyen birbiriyle bağlantılı iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda ilk olarak, yatırım yoluyla vatandaşlığı kazanılmasına kaynaklık eden pratikler ve pratiklerden meydana gelen söylemler değerlendirilecektir. Ardından vatandaşlık hukukuna giren bu düzenlemenin kavramsal çerçevesi ve uluslararası gelişimine yer verilecektir. Hukukun düzenlediği ilişkilerin etkisiyle şekillendiği ancak bu ilişkileri de etkilediği daha önce belirtilmişti. Bu bağlamda, düzenlemelerin kavramsal çerçevesinin irdelenmesini takiben, yatırım yoluyla vatandaşlığın kazanılmasına ilişkin düzenlemelerin vatandaşlığın anlamına ve devletin bu alandaki işlevlerine olan etkilerine değinilecektir.

Vatandaşlığın hukuki düzenlenişinde ortaya çıkan değişimler, yalnızca ana akım anlatılar dışından fikir üretkenler tarafından değil, aynı zamanda ana akım söylemler içinden fikir üretkenlerce de belirli unsurlara dayanılarak eleştirilmiştir. Birinci kısım kapsamında, bu eleştirilerin temel vurgu noktalarına ve söylemsel tutarlılıklarına ilişkin değerlendirmelere de yer verilmiştir.

İkinci kısımda ise Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne, yurttaşlık söylemini ortaya çıkaran toplumsal koşullara ve tarihsel sürece, bu sürecin ve yurttaşlık söyleminin dönüşümüne kısaca yer verilecektir. Ardından Türkiye'de yatırım yoluyla vatandaşlığın kazanılmasına ilişkin güncel vatandaşlık hukuku mevzuatına eklenen normlar ve düzenlemeler irdelenecek, bunlara kaynak teşkil eden ve neoliberalizmin hâkimiyeti içinden biçimlenen pratikler ve söylemler değerlendirilecektir. Yukarıda aktarılan çerçeve kapsamında, ilk olarak yatırım yoluyla vatandaşlığın kazanılmasına ilişkin uygulamaları ortaya çıkaran süreç ele alınacaktır.

3.1. YATIRIM YOLUYLA VATANDAŞLIĞIN KAZANILMASI

1970'li yıllardan itibaren, Fordizmin kapitalizme içkin krizleri ya da kriz-eğilimlerini erteleyebilme, onlara alternatif cevaplar üretebilme, yapısal kriz ve toplumsal çatışmaların üstesinden gelebilme gibi kapasitelerinin düşmesini takiben, deneme yanılmaya dayalı arayışlarının bir sonucu neoliberalizm olarak güç kazanmıştır. Hâkim neoliberal birikim süreci içinde, yeniden biçimlenen devlet ve düzenleme biçimi, küreselleşen ve yeniden ölçeklendirilmiş bilgi-tabanlı ekonominin maddi ve söylemsel oluşumunda önemli bir rol oynamaktadır (Jessop, 2008, s. 158; Duménil & Lévy, 2005).

Devletin işlevlerinin, neoliberal birikimin koşullarını sağlamak ve garanti altına almak üzere yeniden biçimlenmesinin sonuçlarından biri, kendi sınırları dışında faaliyet gösteren sermaye gruplarını ve uluslararası rekabetin sürdürülmesinde etkili olan piyasa güdümlü ve/veya piyasa-dışı ilişki ve koşulları desteklemek olmuştur. Bu bakımdan, devlet bir yandan birden fazla ülkede mukim sermaye sahiplerini ilgili devlet sınırları içinde daha çok yatırım faaliyeti yürütülmesinin daha avantajlı olduğuna inandırmakla; diğer yandan da sınırları dâhilindeki ekonomik büyümeyi güvenceye almakla

yükümlüdür. Devletin bu yükümlülüğünün temelinde, devlet aygıtları içindeki baskın taleplerde, toplumsal güçler arasındaki karmaşık ilişkilerden türeyen rakip projeler ve söylemlerde birikimin dinamiklerine bağlı olarak meydana gelen değişim yer alır.

Devletin birikimin değişen koşul ve dinamikleri bağlamında yeniden biçimlenmesinin başlıca sebeplerini kısaca hatırlamak yararlı olacaktır. Bunlardan başlıcaları; sermayenin uluslararasılaşmasıyla devletin ulusal ekonomi üzerinde denetiminin azalması ve yeni yatırımların ülkeye çekilmesi için tercih edilebilir koşulların ve rekabet alanların yaratılması; uluslararası rekabetin belirleyenlerinin inovasyona, yenilikçiliğe (teknolojik ranta), merkezsizleşmiş ve esnek üretime dayalı uygulamalara doğru kayması; bilgi tabanlı ekonominin ve bununla ilişkili olarak entelektüel mülkiyet biçiminin gelişimi; mobil sermayenin diğer sermayeler karşısında hâkimiyet sağladığı bir paradigmanın gelişimi; yenilikçi, girişim ve uyum kabiliyeti yüksek emek gücünün istihdamına dayalı emek gücü piyasasının oluşumudur (Jessop, 2008; Palley, 2005; Boyer & Durand, 1997). Devletin yeniden yapılanmasını gerektiren belirleyenlerin bu sayılanlarla sınırlı olmadığını; toplumsal formasyonlara özgü ve uzam-zamansal dinamiklerin, toplumsal güçler dengesinin ve verili konjonktürün, eşitsiz gelişmeye bağlı etki ve sonuçların da çok sayıda belirleyeni ortaya çıkardığını belirtmek gerekir.

Devletlerin neoliberalizmin hâkimiyeti altında yeni içerik edinen işlevleri bağlamında tesis ettiği politikalarla, ilk olarak yeni bir üretim yönteminin, yeni bir ham maddenin/mamul malın veya endüstrinin geliştirilmesine yönelik AR-GE faaliyetlerinin teşvikinin ve kaynak tahsisinin artırıldığı söylenebilir (Jessop, 2009, s. 195). İkinci olarak, ulusal sınırlar içindeki emek piyasalarının esnekliğini ve hareket kabiliyetini destekleyen rasyonel hukuki ve idari bir çerçeve oluşturulmuştur. Ayrıca bilgi tabanlı ekonominin tahsisi için yurt dışından bilişim, teknolojik ürün geliştirme gibi alanlarda uzman olan bilim insanlarını, diğer bir deyişle, kalifiye işçileri vatandaşlığa alma gibi uygulamalar oldukça yaygınlaşmıştır.

Üçüncü olarak, yatırımcıların uluslararası hareketliliğini kolaylaştırmak amacıyla döviz hareketlerinin liberalizasyonu ve kuralsızlaştırılması, uzamsal sabitlerin yeniden planlaması ve sübvansede edilmesi, yeni zamansal eylem ufuklarının ve esneklik

biçimlerinin teşvik edilmesinden bahsedilebilir (Jessop, 2009, s. 217-218). Söz konusu politikaların uygulanması, farklı devlet sınırlarında mukim sermaye gruplarına daha az kontrol vaat ederek, yatırımların farklı devletlere ve/veya (Asya Kaplanları gibi) bölgelere kaymasını kolaylaştırmıştır. Son olarak, devlet metalaştırma süreçlerinin giderek daha geniş ekonomi-dışı ilişkiler, sistemler ve toplumsal oluşumlar alanını kapsamalarını ayarlamasının yanında, bunların metalaştırılarak sömürülmesine karşı direnişin önüne geçilmesini içeren politikalar üretmeye başlamıştır (Jessop, 2009, s. 401-402).

Yatırım yoluyla ve kişisel niteliklere (özel vasıflara) bağlı olarak vatandaşlık verilmesine dair düzenlemelerin esas bağlamı da yukarıda sayılan fakat bunlarla sınırlı olmayan, neoliberal birikim sürecinin dayattığı hukuki düzenleme ve siyasi politika biçimleriyle, ortaya çıktığı tarihsel dönem ve coğrafyaların özgülükleriyle birlikte değerlendirildiğinde ortaya konulabilir. Yatırım ve kişisel niteliklere bağlı olarak vatandaşlığın kazanılmasına ilişkin aşağıda yapılan detaylı değerlendirmelerle bu argümanın temellendirmesi yapılacaktır.

3.1.1. Yatırım Yoluyla Vatandaşlığın Kazanılmasının Kavramsal Çerçevesi

Yatırım yoluyla vatandaşlığın kazanılması, literatürde çoğunlukla devletlerin çeşitli usuller ve politikalar öngören istisnai hukuki düzenlemeler vasıtasıyla, yatırım yapabilme kabiliyetine sahip kişileri doğrudan kendi vatandaşı yaparak egemenlik yetkisi içindeki alanlarda hak ve yükümlülüklerle donatması veya dolaylı olarak oturum hakkı tanıdıktan sonra kimi ek şartlarla vatandaşlık vermesi olarak tanımlanmaktadır (Gölcüklü, 2020, s. 129). Hangi tür yatırımlar karşılığında vatandaşlığın kazanılacağı ve vatandaşlığın kazanılması hususunda yatırımı yapan kişinin niteliklerinin ne ölçüde dikkate alınacağı, bu konuda mahfuz yetkiye sahip devlet tarafından belirlenir (Kaya, 2021, s. 117).

Vatandaşlığın sağladığı hakların sahibi ve yükümlülüklerin taşıyıcısı olma ve devlet ile vatandaş arasındaki ilişkide mali kaynaklı unsurların etkili olması, kapitalist devlet yurttaşlığı bakımından yeni bir unsur değildir (Džankić, 2019, s. 10). Nitekim yukarıda

aktarıldığı üzere, aktif yurttaşlık tartışmaları veya siyasete katılım için belirli bir miktarda sermayeyi harekete geçirme kapasitesine sahip olunması gibi örnekler, vatandaşlık ve sermaye/mülkiyet sahibi olma arasındaki tarihsel bağlantıyı ortaya koyar. Ancak yatırım yoluyla vatandaşlığın kazanılmasını geçmiş birikim rejimleri içinden değil, sermayenin uluslararası genişletilmiş yeniden üretiminde neoliberal birikim süreci bakımından ele almak gerekir.

Devletlerin daha fazla sermaye grubunun ülke sınırları içinde faaliyet göstermesi amacıyla, yabancı yatırımcılar için çeşitli teşvikler içeren vatandaşlığa (ve bunun sağladığı bütün olanaklara) belirli kur hesaplamalarına dayanarak bir bedel tesis ettikleri düzenlemelerin ilk dalgasının ortaya çıkışı 1980'lerin başlarına dayandırılabilir. Anılan süreçte, sermaye grupları, Fordist-Keynesyen devletin emek ve sermaye piyasalarına yönelik düzenleyici müdahalelerinden kaçmak ve uluslararası finans akışının hareketliliğini sağlamak üzere, genellikle hukuki düzenlemelerin ve emek piyasalarının daha esnek olduğu ülkelere kaçmaya başlamışlardır. Kamu harcamalarına bağlı olarak artan ve giderek büyük bir sorun haline gelen borçlanmalar ve sermaye kaçışları nedeniyle vergi kayıplarının ortaya çıkması, girişimcilik ve inovasyon faaliyetlerinin teşvik edilmesini sağlayacak kaynak aktarımını güçleştirmiştir.

Uluslararası ekonomin bilgi-tabanlı yapısına uyum sağlayamayan devletlerde, özellikle de çevre ülkelerde (az-gelişmiş veya gelişmekte olan devletlerde), uluslararası uyum sorunları ortaya çıkmıştır. Böylesi bir güçlükle yüzleşen devletlerde, vergilendirilebilecek ve teşvikler için kaynak olabilecek sermayeyi ülke sınırları içinde tutabilmek üzere, yatırım yoluyla vatandaşlık veya süresiz vize imkânları tanıyan politikalar tesis edilmiştir. Devletler, yatırıma dayalı vatandaşlığın sağladığı imkân ve teşvikler vasıtasıyla yabancı sermaye sahiplerini ülke sınırları içine çekme ve uluslararası rekabete dâhil olma noktasında yarışa girmişlerdir.

Uluslararası uyum sorunlarıyla yüzleşen devletlerde bu uygulamalar yaygınlık kazanmakla birlikte, uygulamaların kapsamı bu ülkelerle sınırlı kalmamıştır. Uygulamalar bu ülkelerin yanında, Fordist birikim rejiminin kriziyle birlikte büyüme oranlarında düşüşler yaşayan merkez ülkelerde de yürürlük kazanmıştır.

1980’lerde başlayan bu dalganın ilk örnekleri 1982’de yılında yatırım temelinde oturma hakkı veya vatandaşlığa giden bir yol sağlayan İş Göç Programını uygulamaya koyan Avustralya’da; 1984 yılında Karayiplerde küçük bir ada ülkesi olan St. Kitts ve Nevis’te; 1990 yılında Göçmen Yatırımcı Vizesi Programı (EB 5) programıyla ABD’de ortaya çıkmıştır (Stevens, 2016). Birleşik Krallık Milletler Topluluğu üyesi olan Dominika ve Cape Verde gibi kimi ada ülkeleri “*nakit pasaport (passport for cash)*” uygulamalarıyla yatırım dışında herhangi bir şarta bağlanmayan vatandaşlığa kabul politikaları benimserken; Avusturya ve İrlanda gibi birçok Avrupa ülkesi ise takdir yetkisi bağlamında yatırımcıların vatandaşlığa alınmasında ekonomik, kültürel ve bilimsel alanlarda olağanüstü katkılar sağlama gibi nitelikleri de değerlendirmeye almıştır (Džankić, 2012).

Yatırım yoluyla vatandaşlığa alma politikalarının ikinci ve esaslı dalgası, 2007-2009 küresel mali krizinin ardından ortaya çıkmıştır. Afrika kıyılarındaki Komorlar ve Mauritius gibi ada ülkelerinde; Karayiplerde Turks ve Caicos ve Antigua gibi ülkelerde; Okyanusya’da Fiji ve Vanuatu’da yatırım yapılması karşılığında doğrudan vatandaşlık kazanılır hale gelmiştir. Avrupa’da ise krizin (Eurocrisis)¹⁵³ zirvede olduğu 2011 ile 2013 yılları arasında Bulgaristan, Fransa, Yunanistan, Macaristan, İrlanda, Letonya, İspanya, Portekiz ve Hollanda’da da yatırıma dayalı ikamet verilmesine ilişkin programlar uygulamaya koyulmuştur (Džankić, 2019). 2013 yılında, krizden etkilenen ülke olarak Güney Kıbrıs yatırıma dayalı vatandaşlığını revize etmiş ve Malta da çok tartışılan MIIP ile küresel vatandaşlık pazarına girmiştir (Džankić, 2019, s. 94-95; Shachar, 2017, s. 795). Türkiye’de de bu ikinci dalga kapsamında, 2016 yılında 5901 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu’nun 12. maddesinin birinci fıkrasına eklenen (b) bendi kapsamında, yatırım yoluyla vatandaşlığın kazanılmasını hukuken yürürlüğe girmiştir (Şit Köşgeroğlu, 2017, s. 174).

Yatırıma dayalı vatandaşlık veya vize verilmesine ilişkin düzenlemeler tesis eden hükümetler, bu uygulamaların küresel ekonomide durağanlığın hüküm sürdüğü bir

---

¹⁵³ Avronun ortak para birimi olmasının, maliye politikaları, bankacılık faaliyetleri ve paranın devalüe edilmesi gibi noktalarda ulusal düzey ile AB arasında çözülmesi güç problemler ortaya çıkardığı sürece verilen addır (Frenkel, 2015).

dönemde cari açık ve döviz girdisi sorunu başta olmak üzere, hâlihazırdaki döviz kurları üzerinden yaratılan manipülatif ataklardan korunma, döviz girdisi sağlayarak finansal kaynak üretme ve yeni yatırımlarla sermaye kanalı oluşturarak istihdam yaratma gibi faydalar sağlayacağını savunmuşlardır (Dilek, 2017). Uygulamaların bu hedefler doğrultusunda yapılması dikkate alındığında, devletlerin kişileri vatandaşlığa almadaki takdir yetkilerini yeni finansal kaynak arayışları doğrultusunda kullandığı söylenebilir. Devletlerarasında bu yönde gelişen eğilim vatandaşlığı, yatırımı yapanın niteliğine ve vatandaşlığını kazandığı devletle arasındaki yakınlığa bakılmaksızın (*ius pecuniae*) piyasada alınıp satılan bir mal haline getirmiştir (Džankić, 2012). Diğer bir deyişle, başvuru sahibinin “cüzdanının boyutu”, giriş kapılarının açılıp açılmayacağını belirleyen tek ölçüt değilse de temel ölçüttür (Shachar, 2017).¹⁵⁴

Söz konusu eğilimleri, devlet iktidarının kullanımında kapitalist rasyonalitenin toplumsal bütünlüğün bütün veçheleri içerisinde -zaten baskın olan- yerini büsbütün genişletme (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 415) ve piyasanın ötesindeki unsurların birikimin dinamikleri doğrultusunda metalaştırılması süreçlerini güvenceye alma işlevleri ile birlikte düşünmek gerekir (Jessop, 2009, s. 401-402). Devletin bu işlevleriyle bağlantılı olarak, vatandaşlık giderek piyasa ilişkilerine özgü kavramlarla tanımlanmaya başlanmış ve yalnızca devletle kişi arasında kurulan rasyonel, evrensel hukuki ve siyasi bağa indirgenmiştir.

Yatırım yoluyla vatandaşlığın kazanılmasına ilişkin uygulamaların yaygınlık kazanması, gerek hâkim söylemsel formasyonlar içinden gerekse de bu söylem dışından fikir üretenlerce vatandaşlığın esası bakımından eleştiriye tabi tutulmuştur. Bu eleştirilere yer vermeden önce devletlerin kişileri özel vasıflarına bağlı olarak vatandaşlığa alma politikalarını ayrıca ele almak eleştirilerin bütünlüğü bakımından faydalı olacaktır.

---

¹⁵⁴ Vurgu yazara aittir.

3.1.1.1. Özel Vasıflara Dayalı Vatandaşlığın Kazanılması

Özel vasıflara dayalı olarak vatandaşlığın kazanılmasına ilişkin uygulamalar, ülkeye sanayi tesisi kurma, belirli miktarda sermayeyi ülke içinde tutma gibi finansal kaynak değeri taşıyan yabancıların yanında, toplumsal ve ekonomik gelişmeye ivme kazandıran veya kazandırması yüksek olasılıklı olan yabancıların da istisnai yoldan vatandaşlık kazanmasını öngörür (Bauböck & Wallace Goodman, 2011, s. 7). Bu bakımdan, özel vasıflarla kastedilen, kişinin vatandaşlığını kazanacağı devletin yurttaşlarıyla aynı soydan gelme, aynı kültürü taşıma veya aynı dili konuşma gibi şartları taşıması değil, ekonomik sermayeyi değere dönüştürebilecek niteliklere sahip olmasıdır (Kaya, 2021, s. 118). Almanya, Fransa, Avusturya, Bulgaristan, Slovenya gibi Avrupa ülkelerinin yanında Türkiye’de de bu niteliklere sahip yabancıları vatandaşlığa almaya ilişkin hukuki düzenlemeler tesis edilmiştir (Baran Çelik, 2017, s. 365-366).

Söz konusu düzenlemelerde kültür, spor, sanat alanında katkı sağlayan veya sağlama olasılığı yüksek kimselerin de dolaylı olarak ülkenin ekonomik-ticari gelişime katkı sağlayacağını söylemek yanlış olmayacaktır. Hatta kültür, sanat, spor gibi alanların neoliberalizm içinden aldıkları biçim ve içerikleri, sermaye birikiminin toplumsallığın bütün veçhelerini metalaştırmaya dönük eğilimi ile birlikte düşünüldüğünde, bu tespit daha tutarlı bir hale gelebilecektir. Nitekim kültür, sanat ve spor gibi alanlarda faaliyet gösteren veya eserler veren kimseler, yayıncılar, yapım şirketleri ve spor kulüpleri gibi sermaye gruplarıyla kurdukları sözleşmesel ilişkilerle ürünlerini veya yeteneklerini parasal karşılığında satarlar.¹⁵⁵ Ayrıca daha önce ifade edildiği üzere, hegemonik projelerin içeriği tipik olarak sadece ekonomik değildir. Söz konusu projeler, (kültür, sanat, spor gibi alanları da kapsayan) sivil toplum ve devlet alanında da temellendirilen geniş kapsamlı meselelere yönlendirilirler. Bu bağlamda, bahsi geçen alanlarda üstün vasıf sahibi olan yabancıların vatandaşlığa alınmasının sermaye genişletilmiş yeniden üretiminin ve bunu sağlayan ideolojik koşulların gerçekleşmesinde etki ve sonuçları bulunmaktadır.

---

¹⁵⁵ Kültür, sanat ve spor gibi alanlarda faaliyet gösteren kimselerin sermaye-emek karşılığı içinden edindikleri konuma ilişkin değerlendirme için bkz. (Marx, 2020)

Bilimsel anlamda üstün vasıflara sahip olanların ise yukarıdaki paragrafın yanında, neoliberal birikim stratejisi içinde uluslararası rekabetin girişimcilik ve inovasyon çerçevesinde sürdürülmesi ile bağlantısı açıktır. Uluslararası rekabetin -yeni-belirleyenleri; Ar-Ge yatırımları, bilimsel-teknolojik bilgideki ilerlemeleri cisimleştiren yenilikler, bu yenilikleri kullanma becerisine sahip işgücünün yaratılması ve eğitilmesi, fikri mülkiyet haklarının gelişimi gibi bir dizi unsur içerir. Söz konusu belirleyenlerin varlığı, devletleri kaynak aktardıkları Ar-Ge faaliyetleri ve özel araştırma laboratuvarları gibi kuruluşlarda patentlenebilir bilgi üretebilecek emek-gücünün istihdam olanaklarını artırmaya dayalı politikalar tesis etmeye teşvik etmiştir (Smith, 2018, s. 34-35). Nitekim özel vasıflara dayalı olarak yabancılara vatandaşlık verilmesinin yollarını açan hükümetlerin, toplumsal ve ticari gelişimin sağlanması gibi gerekçelere dayanmaları (Gölcüklü, 2020), düzenlemelerin sermaye grupları içinde gelişen taleplerle uyumlu olduğunu ortaya koymaktadır.

Gerek yatırım yoluyla gerekse de özel vasıflara dayalı vatandaşlığın kazanılması usulleri, neoliberal birikim sürecinde uluslararası rekabet ve sermayenin genişletilmiş yeniden üretiminin koşullarının, hukuk ideolojisi içinde normatif dayanağını bulmasını ifade eder. Saf bir kapitalist toplumda devletin siyasal-hukuki öznelere, basitçe sahip olduğu mülkiyet ölçüsünde tanımlanır ve bu tanımlanma ölçüsünde de kapitalist benlik içi boşatılmış ve dışsallaştırılmış bir benlik olma eğilimindedir (Albritton, 2018, s. 58). Ancak kapitalist üretim tarzı, kendi yeniden üretimi için ihtiyaç duyulan tüm koşulları yalnızca piyasa güçleri ile sağlayamadığı için, yani saf bir kapitalizm mümkün olmadığı için, toplumsal formasyonun geri kalanı üzerinde hiçbir şekilde son yargıda ekonomik belirlenim uygulayamaz (Jessop, 2009, s. 42).

Kapitalizmin yaratıcı yetersizliği, kapitalist üretim tarzının yeniden üretimini piyasa eksenli ilişkilerle piyasanın ötesindeki toplumsal ilişkiler/sistemler arasında istikrarsızlığa içkin bir denge kurma başarısına bağımlı kılar. Bu bağımlılık, yeniden üretimin devamlılığı amaçlanıyorsa, her şeyin metalaşmasını kapsam dışında bırakır. Yatırıma ve özel vasıflara dayalı vatandaşlığa alma usulleri ise devletin toplumsal bütünlüğü yeniden üretebilme kapasitesini zayıflattığı gibi kapitalist üretim ilişkilerinin sürdürülmesini olanaklı kılan dengenin de bozulmasına yol açar. Dengenin bozulmasına

bağlı olarak, toplumsal güçler tarafından bu dönüşüme gösterilen direnişler ve yapısal sınırlamaların yeni arayışları/programları harekete geçirmesi, metasızlaştırma ya da yeniden-metalaştırma süreçlerini ortaya çıkarabilir (Jessop, 2009, s. 53-54).

3.1.2. Vatandaşlığın Dönüşen Anlamı ve Ulus-Devlet

Devletlerin, sermaye gruplarını ulusal sınırlar içinde tutma ve bu yolla hem ulusal hem de uluslararası-bölgesel ekonomik mekânlarda rekabet edebilme gibi neoliberalizm içinden yeniden-biçimlenen işlevleri, yukarıda aktarıldığı üzere, yatırım ve özel vasıflara dayalı vatandaşlığın kazanılmasına ilişkin politikalara yaygınlık kazandırmıştır. Devletin işlevlerindeki dönüşüm ve bu dönüşümün kurumsal-hukuki bir içeriğe kavuşması, vatandaşlık algısındaki dönüşümü de beraberinde getirmiştir. Dönüşümün anlamlandırılmasında, neoliberal birikim süreci dâhilinde, yurttaşlığa ilişkin unsurların somut görünümünün irdelenmesi, yatırıma dayalı vatandaşlık kazanılmasına dair düzenlemeler açısından faydalı bir perspektif sunabilir. Bu kapsamda, aşağıda uluslaşma, cumhuriyet, temsil ve devletin meşruiyetine ilişkin değerlendirmelerde bulunulacaktır.

3.1.2.1. Uluslaşma Süreçleri Bakımından

Toplumların tarihsel yapılarının ve uluslaşma süreçlerinin farklılığına bağlı olarak, farklı değerler ve aidiyetler etrafında bir araya gelen yurttaşlar toplumu, (ortaya çıkışı siyasal erkin örgütlenmesinden daha sonraki tarihsel süreçlere denk düşse de) devletin kendisi adına bağlayıcı kararlar alabileceği siyasal otoritesinin ve bu otoritenin dayandığı meşruiyetin kaynağıdır (Jessop, 2018, s. 217). Bu bağlamda, ilk olarak, vatandaşlığa ilişkin neoliberal politikaların uluslaşma süreçleri üzerindeki etkisi değerlendirilmelidir. Tamamlanmış ve kendiliğinden devam eden bir süreç olmayan uluslaşma, yatırım yoluyla vatandaşlığın kazanılması usullerinin tatbikiyle, her üç biçimi bakımından da çözülmeye başlamıştır.

Şöyle ki, yurttaşlar topluluğunun bir üyesi olabilmek için, yatırım faaliyetleri yapmak veya özel vasıflara sahip olmak dışında, belirli aidiyet biçimleri meydana getiren etnik kimlik, soy bağı, kültürel, dini veya dilsel ortaklık gibi nitelikler aranmamıştır. Bunun

etnik-ulus tipi bakımından sonucu, artan ırksal karışım nedeniyle bütün kimliklerin zayıfladığı “eritme potası (melting pot societe)” toplumunun oluşmasıdır (Jessop, 2018, s. 223).¹⁵⁶ Kültürel ulus bakımından sonucu ise vatandaşların aidiyet duydukları kültürlerin çeşitlilik göstermesi karşısında, özellikle yatırım faaliyetlerinin yürütüldüğü ve vasıflı emek-gücünün istihdam edildiği metropollerde, devletin ortak-homojen bir ulusal kültürü teşvik edebilme kapasitesinin düşmesi ve farklı kültürel aidiyetler üzerinden kurgulanan post-modern kimlikler için mekânların yükselişi olmuştur (Jessop, 2009; Jessop, 2018).

Son olarak, bu politikaların yurtseverliğe dayalı devlet-ulus biçimine etkisi, yurttaşların birbirine karşı duydukları kolektif bağlılığın zayıflaması ve devlet yerine ulus altı veya ulus ötesi uzamlara bağlılıkların artması biçiminde olmuştur. Bu bağlamda, yurttaşların kendi kolektif varlıklarının ve toplumsal bütünlüklerinin ancak anayasalarında tesis edildiği şekilde sürdürülebileceğine duydukları inancın ve bütün bir siyasal sisteme yurtsever bir adanmışlıkla bağlılığın da zayıfladığı söylenebilir (Jessop, 2018, s. 225). Kolektif inancın ve bağlılığın yokluğunda tesis edilen normlar, yurttaşları hem benlikleri hem de sahip oldukları haklar ve ödevler bakımından evrensel ve soyut kavramlarla tanımlanan birer özneye dönüştürmüştür.

3.1.2.2. Cumhuriyet Projesi ve Temsil Kurumu Bakımından

Normlarla tesis edilen ve devletle kişi arasında kurulduğu düşünülen basit bir hukuki ilişkiden öteye geçemeyen vatandaşlık, yatırım yoluyla vatandaşlığa alınmaya dair politikaların da meşru kaynağı olmuştur. Ancak yurttaşlar topluluğunu var eden, ortak bir geçmişten gelen ve geleceği birlikte inşa etmeye dayanan değerler, menfaatler ve bunlarla ilişkili olarak meydana gelen toplumsal pratiklerdir. Söz konusu değer ve pratiklere yaslanmayan bir hukuk düzeni, yurttaşlar nazarında genel olarak rıza kazanamayacak ve daha temelde hâkim bir cumhuriyet projesi ortaya çıkmayacaktır (Özdemir, 2014).

---

¹⁵⁶ Vurgu yazara aittir.

Hâkim bir cumhuriyet projesinin bulunmayışı, devletin toplumsallığı yeniden üretememesi anlamına da geldiğinden, sermaye birikimin ulusal sınırlar dâhilinde tutarlı bir biçimde sürdürülebilmesinin güçleşmesine yol açar. Gelinek noktada, sermaye gruplarını ulusal sınırlar içinde tutabilmeyi hedefleyen politika ve düzenlemelerin, antagonistik biçimde, devletin toplumsal bütünlüğü devamlı surette yeniden üretebilme kapasitesini zayıflattığını söylemek mümkündür (Özdemir ve diğerleri, 2019). Bu olgu, kapitalist üretim tarzına gömülü içsel çelişkilerin istikrarsız dengesinin bozulduğunu da ortaya koyar.

Yatırıma dayalı vatandaşlığın kazanılmasının, bu yönde toplumsal bütünlüğü ve rızayı üretebilen hâkim cumhuriyet projesinin bulunmayışıyla bağlantılı olarak, liberal demokrasi kuramı ve temsil kurumu bakımından da önemli etkileri olmuştur. Zira yurttaşlar topluluğunun kendi yaşamlarını tahdit eden veya genişleten siyasal kararların oluşum sürecine katılma edimleri, yönetim¹⁵⁷ pratiklerinin gelişimiyle önceden belirlenmiş aktörlerin, ticaret odalarının, işveren sendikalarının, borsaların, uluslararası sermaye gruplarının ve sivil toplum kuruluşlarının temsili karşısında zayıflamıştır. Bu politikalarla, yurttaşların taleplerinin kamusal kararlara dönüşmesini mümkün kılan kanallar yerinden edilmiştir. Cumhuriyetin temsil mekanizmaları, uluslararası sermayenin kendi sürtünmesiz zemininde dolaysız ve rakipsiz bir temsil kazanmasına olanak sağlamıştır (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 402-403).

Yukarıda anlatılanlar bağlamında, devletin demokratik yönetim anlayışının da yatırım yoluyla vatandaşlık sağlama gibi sermaye gruplarının ülke içine çekilmesini teşvik eden politikalarla uyumlu olarak, sermaye gruplarınca üretilen taleplerin devlet aygıtlarında temsilini kolaylaştırmaktan ibaret olacağı söylenebilir. Ayrıca toplumsal bütünlüğü yeniden üretebilme kabiliyetinden yoksun bir devlet ve cumhuriyet projesi içinde, yurttaşlarda kamusal düzenlemelerin kendi kolektif menfaatleri açısından istenilir olduğu

---

¹⁵⁷ İlk kez 1989 tarihli bir DB raporunda yer alan ve 1990'lı yıllardan itibaren dolaşıma giren yönetim terimi, devlet ve sivil toplum ilişkisinin betimlenmesinde ve kurgulanmasında, katı bürokratik ağlar yerine esnek ilişkilerin kurulması ve sınıfların temsilinin kamusal mekanizmalar yerine, sivil toplumun müzakere düzlemine taşınması gibi pratikleri içerir. 1992 tarihli "Yönetişim ve Kalkınma" başlıklı DB raporu bağlamında yönetim, çoğulculuk ve katılımıcılığı gerektirir ve bu haliyle neoliberal demokrasinin yönetsel omurgasını oluşturur (Yıldırım, 2013, s. 180).

yönündeki inancın oluşmaması ve siyasal katılım anlamını yitirmesi muhtemeldir. Vatandaşlık haklarının korunması ve genişletilmesine dayanan ulusal popülerin zayıflamasıyla, devletin neoliberal politikalarının meşru bir zeminde sürdürülmesini mümkün kılan toplumsal güçler koalisyonunun çökebileceğini de eklemek gerekir (Jessop, 2009, s. 150).

3.1.2.3. Devletin Meşruiyeti Bakımından

Kapitalist devletin siyasal otoritesinin meşruiyet kaynağını yurttaşlar topluluğu teşkil eder. Ulusal egemenliği temsil yetkisi ve görevine sahip devlet aygıtları, piyasa dışı toplumsal ilişkilerle/sistemlerle piyasa ilişkilerinin uzlaşmaz ve çelişkili birliği içinde (ve buna rağmen) toplumsallığı üretmek durumundadır. Ancak yurttaşlığın metalaşarak; gayrimenkul, finans, sanayi gibi yatırımlar karşılığında ve yine piyasa kurallarınca belirlenen belirli bir parasal değer üzerinden tanımlanması, devletin en temel işlevinin (toplumsal bütünlüğün korunması ve yeniden üretilmesi) aksamasına neden olur.

Yatırım vatandaşlığının devletin meşruiyetine etkisi ilkin, (yatırım yapan yabancıları da kapsayacak şekilde) normların yurttaşlığı evrensel, soyut ve içeriği belirsiz kavramlarla tanımlaması ve toplumsal bütünlüğü sağlayan unsurların normatif metinlerden dışlanması bakımından ortaya çıkar. Zira yurttaşları bir arada tutan aidiyetlerden veya değerlerden, pratiklerden arındırılmış normların varlığı, devletin meşruiyetini tesis etmek üzere her gün aynı surette toplumsal bütünlüğü yeniden üretmediğini de ortaya koyar. Bunu ortaya koyan diğer bir olgu da, vatandaş olmak için kişide ilgili topluma ait toplumsal pratikler, söylemler ve değerlere asgari düzeyde de olsa yakınlık duygusunun var olup olmadığına bakılmaksızın, normlarda belirtilen sınırların üstündeki yatırımların varlığının yeterli görüldüğü vatandaşlık normlarının tesis edilmesidir.

Devletin meşruiyetinin zayıflamasıyla ilişkili olarak, toplumsal ilişkiler alanındaki söylemlerin ve pratiklerin dönüşümünün hukuk normlarını şekillendirmesi bakımından da değerlendirmelerde bulunulabilir. Nitekim geniş alana yayılan çoğulcu söylemlerin ve kimlik politikalarının etkisiyle sivil toplumun siyasal olandan özerk, devletin de yurttaşlardan ayrı bir organizma olarak tahayyül edilmesi, yurttaşların siyasete ve

kamusal kararların alınması süreçlerine karşı ilgisizleşmesine yol açmıştır. Bunun yerine, vatandaşlığın yersiz-yurtsuzlaşmış kavramlar içinde ve ulus ötesi ya da ulus altı birimlerce şekillendirilmesi yönünde taleplere doğru bir kayma meydana gelmiştir (Jessop, 2009).

Zaman ve mekândan soyutlanmış kavramlara dayalı ulus altı veya ulus ötesi bağılıkların ve bununla bağlantılı post-modern kimlik oyunlarının gelişimi, temsil krizi ve bundan kaynaklanan meşruiyet yitimi, kimi çevrelerce ulus-devletin sonunun geldiğine ilişkin iddiaların ortaya atılmasına neden olmuştur (Jessop, 2018, s. 233). Ancak burada devletin Fordist dönemle uyumlu işlevlerinin yeni birikim rejiminin ve buna ilişkin pratiklerin kendisini direktmesi karşısında zayıflamasıyla, ulus-devletin sonunun gelmesinin farklı olgular olduğunun altını çizmek gerekir. Esasen neoliberal süreçte tanık olunan, Keynesyen devletin “tikel” anahtar işlevlerinin erozyonu ve bunların neoliberal projelerinin “tikel” anahtar işlevleriyle değiştirilmesidir (Poulantzas, 1975; Jessop, 2009, s. 318-319; Wood, 2016, s. 30-39).¹⁵⁸ Ancak bu değişim süreci, devletin en temel sosyal-politik işlevini, yani güç mücadeleleri ekseninde bölünmüş toplumun bütünlüğünün sağlanması ve korunmasını ortadan kaldırmaz (Poulantzas, 1975, s. 133-134). Hatta ulud altı veya ulus üstü ekonomik ve siyasi bölgelerin/birliklerin oluşması ve genişlemesiyle ulus-devletlerin bu alanlarda rekabete dâhil olmaya yönelik çabalarının artması, ulusal sınırların da dışına taşan hukuki düzenleme ve müdahale pratiklerini artırmıştır.

Yatırım yoluyla vatandaşlığın kazanılmasına ilişkin düzenlemelerin yurttaşlığa ve kapitalist devletin meşruiyetine olan etkisi belirli başlıklar bakımından değerlendirilmiştir. Bu aktarılanlara ek olarak, bilgi-tabanlı ekonominin ve piyasalarda rekabet edebilmenin, yeniliklere yatırım yapmakla doğru orantılı olduğu bir uluslararası sistemde, güncel vatandaşlık uygulamaları var olan eşitsiz gelişmeyi yoğunlaştıracak sonuçlar doğurmuştur (Smith, 2018, s. 43). Zira yeniliklere yapılacak kaynak aktarımının

---

¹⁵⁸ Poulantzas, devletin işlevlerini sosyal (veya küresel)ve tikel olmak üzere ikili bir ayrımla el alarak incelemiştir (Poulantzas, 1975). Yazara göre, devletin üç çeşit tikel işlevi vardır. Bunlar, temel olarak üretim ilişkileri ve üretici güçlerle ilgili olan tekno-ekonomik işlevler; vergilendirme, savunma ve yasama gibi kendi çekirdek faaliyetlerini sürdürmesiyle ilgili politik işlevler ve ulusal eğitim gibi alanlara ilişkin ideolojik işlevlerdir. Devletin sosyal işlevini ise Poulantzas sınıflara bölünmüş bir toplumun toplumsal yapışmasını güvenceye almak biçiminde tanımlamıştır (Poulantzas, 1975, s. 51).

devletler içinde mukim sermaye gruplarının varlığına bağlı olması, ileri araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin avantajlarının merkez ülkelerde yoğunlaşmasına yol açar.¹⁵⁹ Ayrıca üstün vasıflı emeğin merkez ülkelere transferiyle, bunlar dışındaki ülkelerin patentlenebilir bilgi üretimi gibi hususlarda ihtiyaç duyulan emek gücünden de yoksun kaldığını söylemek mümkündür. Söz konusu olgular, yatırım yoluyla vatandaşlık tanıma usullerinin, (merkez ülkelerle birlikte) neden çevre ülkelerde daha yaygın olduğunu; neden vatandaş olabilmek için sermaye dışında bir şartın koşulmadığını açıklamaya yardımcı olabilecektir.

Yukarıda yatırım yoluyla vatandaşlığın kazanılması düzenlemeleri; yurttaşlık söylemi, ulus-devletin meşruiyeti-geleceği ile rabitası ve eşitsiz gelişme yasası bakımından ele alınmıştır ancak salt burada sayılan hususlarla sınırlı sonuçlar üretmediğini de belirtmek gerekir. Nitekim kavramlar ve pratikler, ilgili toplumların tarihsel yapılarına ve bunların farklı üretim tarzları ile eklemlenme biçimlerine bağlı olarak farklı sonuçlar meydana getirirler. Bu bağlamda, yatırıma dayalı vatandaşlık düzenlemelerinin birçok etkisi ve sonucunun yanında, doğrudan yurttaşlık söylemi, devletin işlevleri ve toplumsal bütünlüğün veçheleri ile ilgili değerlendirmelere yer verildiği ifade edilmelidir.

Vatandaşlığın kazanılmasına ilişkin hukuki düzenleme ve usullerin hâkim söylemsel formasyonlar dışından bir eleştirisine yukarıda yer verilmiştir. Ancak söz konusu gelişmeler, hâkim söylemler içinden fikir üretenlerce de eleştirilmiştir. Devam eden satırlarda bu eleştirilere de kısaca yer verilecektir.

3.1.3. Dönüşümün Liberal Eleştirisi

Devletlerin istisnai usullere dayanarak vatandaşlık hakkını, ulusal sınırlar dâhilinde finans, sanayi veya gayrimenkul sektörlerine yatırım yapan kimselere veya bu sektörlerde araştırma ve geliştirmeye dayalı üretim yapabilecek vasıflı emek gücüne tanınması, liberal söylem içinde ilk olarak genel hukuk ilkelerinden eşitliğe aykırı olması nedeniyle

---

¹⁵⁹ Ar-Ge faaliyetlerin merkez ülkelerde değerlendirilmesi süreci, yabancı ve yerel sermaye gruplarıyla girişilen ittifaklara bağlı olarak, 1970'lerden sonra çevre ülkelerde sanayileşmenin ilerlediğini savunan kimi neoliberal argümanların yanlışlığını ortaya çıkarır.

eleştirilmiştir (Shachar, 2017; Somers, 2008). Söz konusu eleştirilerin perspektifinden eşitlik kavramı, bireylerin toplumdaki sınıfsal, siyasal veya ekonomik konumlarına bakılmaksızın hukuk karşısında aynı statüde olmalarını ifade eder. Dolayısıyla, eleştirilerin odağında sınıfsal içerimlerle belirlenmiş eşitsizlikler değil, devletlerin sahip olduğu yetkisini kullanarak biçimsel anlamda eşitliğe aykırı normatif düzenlemelerde bulunması vardır.

Bu çerçevede, yatırıma dayalı vatandaşlığın liberal eleştirilerinin normatif dayanağını, devletin mahfuz yetkisinin diğer devletler tarafından tanınabilmesi için milletlerarası sözleşmelere, teamül hukuku kurallarına ve hukukun genel ilkelerine uygun olması şartını arayan Vatandaşlık Kanunları İhtilafına İlişkin Bazı Sorunlar Hakkında Lahey Sözleşmesi (1930)'nin birinci maddesi oluşturur (Tunçağıl, 2020, s. 105). Buna benzer bir düzenlemeyi 1997 yılında imzalanan ve vatandaşlığa ilişkin en kapsamlı uluslararası düzenleme olan Avrupa Vatandaşlık Sözleşmesi'nde de görmek mümkündür. Sözleşmenin m.3/2 hükmü, devletlerin mahfuz yetkisine dayanarak tesis ettiği hukukun ancak *“vatandaşlık hakkındaki uygulanabilir olan uluslararası sözleşmelere, uluslararası örfe ve hukukun tanınmış genel ilkelerine uygun olduğu sürece”* diğer devletlerce etkili bir biçimde tanınacağı ifadesini tekrarlamıştır (Conceil of Europe, 1997). Şu halde, vatandaşlık hukuku alanında milletlerarası hukuka uygunluk, sayılan ilke ve kaynaklara uygunluktur (Güngör, 2017, s. 15; Nomer, 2021, s. 10-11).¹⁶⁰

Hukukun genel ilkelerinin kapsamı ise Milletlerarası Adalet Divanı Statüsünün m.38/1-c hükmü bağlamında belirlenmiştir. Anılan hükme göre bir normun veya pratiğin hukukun genel ilkesi olarak benimsenmesinin temel şartı, *“medeni/uygar uluslarda”* genel kabul görmüş olmasıdır. Bu hükmün vatandaşlığa ilişkin düzenlemelere neşet ettirilmesinin devletin mahfuz yetkisi bağlamından önemli bir sonucu vardır. Devletin ulusal egemenlik yetkisine dayanarak tesis ettiği normatif düzenlemelerin üstünde ve ötesinde bir noktaya

¹⁶⁰ Türkiye Avrupa Konseyi'ne üye olmakla birlikte, 2001 yılında yürürlüğe giren Sözleşmeye taraf değildir. Buna rağmen vatandaşlık hukuku alanında kabul edilen en kapsamlı sözleşme olması nedeniyle, Türk kanun koyucusu tarafından da dikkate alınmaktadır (Güngör, 1997). Ayrıca belirtmelidir ki, söz konusu olan bu ilke ve kurallara uygun olmayan normlara dayalı olarak vatandaşlık kazanan kimsenin vatandaşlığının geçersiz olması değil, başka devletler ve özellikle milletlerarası mahkemelerde etkili kabul edilmemesidir (Güngör, 2017, s. 12).

uygar ulusların kabul ettiği ilke ve kurallar yerleştirilmiştir. Kapitalist üretim ilişkilerinin uluslararası bir düzen olarak kendini dayattığı tarihsel süreçten beri, liberal uluslararası ilişkiler ve devlet kuramları tarafından savunulan ve hiçbir devletin diğerinden üstün olamayacağını öngören devletlerin egemen eşitliği prensibi, bahsi geçen düzenlemelerle yine aynı kuramlar tarafından aşındırılmıştır. Bu bakımdan, yatırıma dayalı vatandaşlık düzenlemelerinin biçimsel eşitliğin ihlal edilmesi gerekçesine dayanan eleştirisi, daha baştan bu kuralların temelini aldığı güç ilişkilerini ve hegemonik dayatmaları meşru-verili kabul etmesi nedeniyle tutarlı değildir ve çelişkili bir döngüyü barındırır.

Liberal söylemler içinde yeni vatandaşlık düzenlemelerini eleştirenlerin eşitlikten sonra diğer bir odak noktası, devlet ile vatandaş arasında “*hakiki/gerçek bir bağlantı*”nın var olması gerektiği yaklaşımıdır. Bu yaklaşımı savunan yazarlara göre, kanun koyucular vatandaşlık normlarını sevk ederken sosyolojik gerçekleri dikkate almalı, toplumla sosyolojik açıdan herhangi bir ilgisi bulunmayan yabancılara vatandaşlık hakkı tanınmamalıdır (Güngör, 2017). Bu görüşün normatif bir dayanağı bulunmamakla birlikte, genellikle Milletlerarası Adalet Divanı’nın *Nottebohm* kararına (*Liechtenstein v. Guatelama*) atfen gerçek vatandaşlık (*nationalité active*) tanımları yapılmaktadır (Nomer, 2021, s. 40). Divan gerçek vatandaşlığı, “devlet ile vatandaşlığa alınan kişi arasında daha önceden mevcut olan veya sonradan ortaya çıkan ilgi ve menfaate yaslanan gerçek ve etkili bir bağın mevcut olması” olarak ifade etmiştir (International Court of Justice, 1955, s. 24).

Gerçek ve etkili vatandaşlık ilkesinin temel alınarak yatırım yoluyla vatandaşlık kazanılması uygulamalarına getirilen eleştirilere, 2014 yılında Avrupa Komisyonu Başkan Vekili V. Reding’in yaptığı konuşma önemli bir örnek oluşturur (Shachar, 2017, s. 796). Reding konuşmasında, devletin mahfuz yetkisine dayanarak tesis ettiği normların, Avrupa toplumunu bir arada tutan değerleri ve aidiyetlerin aşındırmaması gerektiğini şu ifadelerle ortaya koyar:

“...Ulusal vatandaşlık, AB’ye, AB Antlaşması’na ve AB vatandaşlarının sahip olduğu haklara giriş kapısıdır. Pasaport sadece bir kâğıt veya resmi bir belge değildir. Hem vatandaşlara hem de Birliğin tüm Üye Devletlerine hak ve yükümlülükler aktarır. Bu nedenle Üye Devletler, AB Antlaşmalarında öngörüldüğü şekilde, diğer

Üye Devletlerle samimi bir iş birliği ruhu içinde ve AB değerlerini koruyacak şekilde vatandaşlığa ilişkin düzenlemelerde bulunmalıdır... Bu bakımdan, Üye Devletler uluslararası kamu hukuku kapsamında kullanılan ölçütlerle uyum içinde, yalnızca söz konusu ülkeyle “hakiki bir bağı” veya “gerçek bir ilişkisi” bulunan kişilere vatandaşlık vermelidir. Şu soruyu sormama izin veriniz: AB Antlaşmaları tarafından sağlanan hakların satılması fikrinin kabulü mümkün müdür? Kesinlikle hayır. Vatandaşlık alım-satım ilişkilerinin konusu olmamalıdır! (European Commission, 2014, s. 3)”

Yatırım yoluyla vatandaşlığın kazanılması gibi politikaları ve siyasi pratikleri içeren neoliberal düzenleme biçimleri, esas olarak devletin toplumsal bütünlüğün yeniden üretilmesi işlevinin altını oyar. Bunun yanında neoliberalizmle uyumlu düzenlemeler, kapitalizmin tamamlanmamışlığı dikkate alındığında, piyasa dışı toplumsal ilişkiler alanı ile kurulan dengenin ihtimal dışında kalmasına yol açan bir sürecin gelişmekte olduğunu ortaya koyar. Dolayısıyla bu politikalar ve siyasi pratikler, sermaye birikiminin yeniden üretim dairesini kareye çevirmek gibi olmayacak bir işe kalkışmadaki en son çaba olarak yorumlanabilir (Jessop, 2009, s. 407).

Yukarıda aktarılanlar bağlamında, gerçek bağ/vatandaşlık yaklaşımına dayanarak yatırım vatandaşlığını eleştiren yazarların, neoliberalizmin ve onun hukuki ideolojisinin tesis ettiği düzeni meşru saydıkları ancak onların olumsuz sonuçlarını (çelişkili bir biçimde) yine bu düzen içinden çözümledikleri söylenebilir. Ayrıca eklemek gerekir ki, gerçek vatandaşlık teorisi neoliberal kuramcılarının çoğunluğu tarafından, yeterince ispatlanabilecek bir ölçüte ve pozitif bir temele sahip olmadığı gerekçesiyle reddedilmiştir (Nomer, 2021, s. 41).¹⁶¹

Yukarıda yatırıma dayalı vatandaşlığın kazanılmasına ilişkin düzenlemelerin genel kapsamı, kapitalist devletin kurumsal yapısı ve içeriği bakımından meydana getirdiği etki ve sonuçlar aktarılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, hâkim söylemler içinden eleştirilere de yer verilmiştir. Ancak çalışmanın bu kısmına kadar aktarılanların vatandaşlık hukukunun somut görünüm biçimleriyle birlikte anlamlandırılması gerekir. Bu amaçla,

¹⁶¹ Etkili vatandaşlık, yatırıma dayalı vatandaşlığa alınmaya ilişkin hukuk normlarınca öngörülen şartlar arasında bulunmaması gereken bir ilke olarak kabul edilirken, paradoksal biçimde, çoklu vatandaşlığın söz konusu olduğu durumlarda, olumlu vatandaşlık ihtilaflarının doğması halinde tercih edilen bir ilke olmuştur (Güngör, 2017, s. 32).

Türkiye bağlamında vatandaşlığın kazanılması ilişkin norm ve pratiklerin dönüşümüne, mevcut hukuk ideolojisi içinden aldığı biçimlere aşağıda yer verilecektir.

3.2. TÜRKİYE'DE YATIRIM YOLUYLA VATANDAŞLIĞIN KAZANILMASI

3.2.1. Türkiye'de Yurttaşlık Söyleminin Gelişim ve Dönüşümü

Belirli bir coğrafyada, farklı koşullar ve ilişkiel süreçler bağlamında var olan toplumsal formasyonların kolektif kimliklerinin nesiller arası yeniden üretimini sağlayan koşullar; ilgili toplumlardaki hâkim üretim tarzına, toplumların ona eklemene biçimlerine, eşitsiz gelişmenin zaman ve mekân bağımlı sonuçlarına ve dikkate alınması gereken sair belirleyene göre farklı biçim ve içerikler edineceklerdir (Özdemir ve diğerleri, 2019). Bu bağlamda, kolektif bir anlatı örgüsü içinde oluşan toplumsallığın, kapitalist üretim ilişkilerine özgü olmadığı hatırlandığında, pre-kapitalist toplumsal formasyonlarda da varlığının kabulü gerekir. Türkiye'de yurttaşlık söyleminin gelişimi ve dönüşümüne ilişkin bir tahlilin de kapitalist üretim ilişkilerinin egemenliğinden önceki toplumsallaşma biçimlerini ve kapitalizm karşısında söz konusu toplumsallıklarda yaşanan aşınma ve kopuşu; yıkılan feodal toplumsallığın yerine özgül koşullar ve sınıfsal belirlenimler içinde yaratılan kapitalist toplumsallığı içermesi gerekir. Bu nedenle, çalışmanın bu kısmında Osmanlı'da toplumsallaşma sürecine ilişkin değerlendirmelere kısaca yer verilecektir.

3.2.1.1. Osmanlı'da Toplumsallığın Esası ve Belirleyenleri

Osmanlı Devleti'nde, imparatorluk topraklarında mukim toplumsal formasyonlar ile devlet arasındaki bağ, genel olarak dini kutsallıklar temelinde şekillenmiştir. Toplum, savaşlar sonucu kazanılan toprak parçaları ve üzerindeki insan topluluklarının dâhil olmasıyla birlikte, çeşitli din ve mezhepleri içeren heterojen bir görünüm edinmiştir (Parlak & Kaftan, 2010, s. 154). Toplumsal yapıdaki bu heterojenliğe rağmen, siyasal iktidarın merkezi hâkimiyeti, Avrupa tipi feodalizmle karşılaştırıldığında oldukça güçlüdür. İktidarın başında, tanrının iradesinin temsilcisi olan ve toplumun farklı

kesimlerini bir arada tutmak üzere hanedanlık usulüne göre atanmış bir padişah ve onun kulları statüsünde olan askerlerle (seyfiler) ulema zümreleri vardır (Akşin, 2016, s. 10). Yönetilenleri yani tebaayı oluşturan toplumsal gruplar ise geniş anlamıyla loncaları, sarrafları, tüccarları ve köylüleri içine alan reayadan oluşmaktadır (Kendirci, 2015).¹⁶²

Söz konusu iktidar ve örgütlenme biçimi, meşruiyetini uyruklardan ibaret olan nüfustan yani tebaadan değil, tanrıya dayanan kutsallıktan alır. Bu temelde, siyasal iktidarla kutsallıklar temelinde kurulan bağ olarak tebaa, yurttaşlık kavramı ve onun içerimlerinden oldukça farklı bir manaya gönderme yapar. Nitekim tebaa kavramı, feodal üretim tarzının sürdürülmesini mümkün kılan koşullar ve yapıların ürettiği toplumsallığa özgüdür. Kavramların tutarlı bir bütünlük oluşturmasının ancak somut tarihsel ve özgül belirlenimlerine dayalı bir tahlille mümkün olması, tebaa ile farklı bir tarihsel sürecin içinden beliren yurttaşlık arasında kıyaslamayı da reddetmeyi gerektirir.

Osmanlı'da dini kutsallıklara dayalı feodal toplumsallaşma süreci, birikimin koşullarının dönüşümüne paralel olarak aşınmaya başlamıştır. Bunun başlıca sebepleri şöyle sıralanabilir: Sömürge faaliyetleriyle sağlanan değerli maden akışları, feodal unsurların zayıflaması ve kapitalist üretim tarzının gelişimiyle Avrupa ekonomisinin diğer ülkeler karşısında öne geçmesi; merkezi feodal yapılanmanın kapitalizmin gelişimini güçleştirdiği siyasal ve ekonomik koşullar içinde Osmanlı'nın giderek dışa bağımlı hale gelmesi; yabancı sermayenin devlet iktidarı üzerinde belirginleşen etkisi ve toplumsal güçler arasında bununla ilişkili taleplerin baskın hale gelmesi; yalnızca ekonomik değil ideolojik anlamda da kapitalist etkileşimin artması. Sayılan ancak bunlarla sınırlı olmayan birçok belirleyenin varlığı ve emperyalist ülkelerin ve sermaye gruplarının dayatmaları Osmanlı'da siyasal iktidarı, kapitalist sermaye birikiminin koşullarını

---

¹⁶² Osmanlı'da reaya kavramı, hem teokratik hem dünyevî anlamda sürüsüne nezaret eden bir çoban şeklinde tasavvur edilen hükümdar sembolüne (çoban-sürü metaforuna) benzer bir anlam ifade etmektedir. Zaman içinde kanunnameler ve siyasî düşünce eserlerindeki tasnif ve tanımlarda, şehirde ticari faaliyet yürütenlerle, ürettiği artığa iktisat dışı yollarla el konulan köylüler arasında belirli ayrımlara gidilmiş, reaya olarak çiftçi-köylüler kastedilmiştir. Nitekim toplumu ulema, asker, tüccar ve reaya olmak üzere dört kategoride inceleyen ve Osmanlı'nın 17. yüzyıl bürokratlarından olan Kâtip Çelebi'ye göre, reaya sağladığı artık ve vergi kazançları bakımından tanrının emaneti olarak korunması, daha açık bir ifadeyle, güdülmesi gereken toplumsal grubu ifade eder. Ayrıca belirtmek gerekir ki, şehirliler toprak sahibi olmadıkça birçok vergi ve mükellefiyetten muaf tutulmuşlardır (Kendirci, 2015, s. 28-29).

sağlayacak toplumsallığın yaratılması için bir dizi reformu uygulamaya koymaya yöneltmiştir.

Siyasi, hukuki ve ekonomik içeriğinin yanında eğitim, mühendislik, askeri yapılanma, giyim-kuşam gibi toplumsallığa dair çeşitli alanları kapsayan reform faaliyetleri (Berkes, 2019) ve bunların kurumsal biçimi olarak 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı, kapitalist altyapının yokluğunda emperyalist devletlere ait yapısal ve hukuki biçimlerin ithalinin normatif görünümünü teşkil eder. Tanzimat'ın sunduğu hukuki yapının denetleyicisi konumuna gelen Batılı devlet temsilcilerinin ilgili düzenlemeleri yetersiz bulmaları, 1856 yılında diğer bir ithal düzenlemenin, Islahat Fermanı'nın ilan edilmesinde etkili olmuştur. Fermanın yeniliği, tebaayı "vatandaş" terimiyle ifade etmesi, halkın temsiline dayalı yönetim reformunu vaat etmesi, "millet" denilen cemaatler üzerinde dini ayrımların kaldırılarak eşitlik tanınması gibi kapitalist üretim tarzının gerektirdiği anayasal-hukuki kurumsallaşmayı sağlayan birçok değişime yol açmasıdır (Berkes, 2019, s. 216-217).

Yukarıda anılan tarihsel süreç içinde hâkim olan yaklaşımı, 1869 yılında çıkarılan Tâbiyet-i Osmaniye Kanunnamesinde görmek mümkündür (Güngör, 2017). Dini esaslara dayanmayan ilk genel nitelikli vatandaşlık düzenlemesi olan Kanunnamenin birinci maddesi, soy bağı esasına göre vatandaşlığın kazanılacağına hükmederken; 9'uncu maddesi "*Osmanlı ülkesinde ikamet eden bir kişinin, yabancı bir devletin tebaası olduğunu usulüne uygun olarak ispat etmediği sürece, Osmanlı tabiiyetinde sayılacağı*"na yer vermiştir. Bu kanundan sonra, 1876 yılında yürürlük kazanan ve Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olan Kanun-i Esasi'nin 8'inci maddesinde, Osmanlı tâbiyetinde bulunan herkesin "*hangi din ve mezhepten olursa olsun istisnasız Osmanlı olarak adlandırılacağı*" ifade edilirken, 17'nci maddesinde de "*hak ve yükümlülüklerde eşit olduğu*"na hükmedilmiştir (Anayasa Mahkemesi, 2022). Verilen iki düzenleme birlikte ele alındığında, devletle toplumun üyeleri arasında tesis edilen bağın içeriği dönüşmüştür. Dini değerlerin yüceltilmesine ve feodal ayrıcalıklar tanınmasına dayanan temellerden kopulmuş; biçimsel eşitliğe ve toplumsal farklılıkların törpülenmesine yapılan vurguyla devletle kişi arasındaki bağ, siyasi ve hukuki kurumsal bir temelde kurgulanmıştır (Güngör, 2017).

Yukarıda verilen düzenlemelerin, vatandaşlık bağının günümüzdeki anlamını içerdiğini söylemek mümkün değildir. Anılan değişiklikler, özellikle kapitalist eşitsiz ve birleşik gelişme yasasının etki ve sonuçlarının, Osmanlı'nın özgül tarihsel yapısının ve kapitalist üretim ilişkilerine eklenme sürecinin bir parçasıdır. Feodal toplumsallıktan kopuşu içeren bu eklenme süreci, Cumhuriyet dönemi boyunca da vatandaşlık bakımından önemli tarihsel değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Aşağıda bu dönemin genel hatları vatandaşlık bağlamında ele alınacaktır.

3.2.1.2. Cumhuriyet Dönemi ve Vatandaşlığın Ortaya Çıkışı

Kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretimini sağlayan koşul ve kurumların Osmanlı'nın toplumsal/siyasal altyapısında bulunmaması, bağımlılık ilişkileri ve başka ulus-devletler bünyesindeki sermaye gruplarının taleplerinin ülke içinde kendine yer bulması gibi mevcut üretim tarzı içinden çözülemeyen çelişkilerin derinleşmesine yol açmıştır. Bunun yanında, emperyalist devletler arasında sömürgeci yayılmanın hızlanması ve bunların milliyetçi ideolojilerle desteklenmesiyle ulusal ekonomilerin yükselişi gibi dönüşümler Osmanlı'yı büyük bir krize itmiştir. Söz konusu süreç, kapitalizmin kendini diğer üretim ilişkileri karşısında dayatan uluslararası bir sistem olduğunu ortaya koyar (Hobsbawm, 2021c).

Emperyalist dayatma karşısında yaşanan kriz ve mevcut toplumsal-siyasal yapının, kapitalist üretim ilişkilerinin koşullarını sağlayıp garanti altına alabilecek örgütlenmeden ve hukuki kurumsallaşmadan yoksunluğu, toplumsal güçler içinde kendi kolektif menfaatlerini ilerletecek yeni bir devlet ve toplum projesini doğurmuştur. Söz konusu proje, yurtseverlik ve sadakat temeline müstenit bir ulus tahayyülünü içerir. Bunun yanında, ulusal eğitim ve kültürü toplumsallığın bütünleştirici unsurları olarak benimseyen ve din-etnik köken-mezhep ayrımı yapılmaksızın biçimsel anlamda eşit hak ve ödevlere sahip yurttaşlardan meşruiyetini alan bir ulus devlet örgütlenmesine (daha doğru bir ifadeyle yeniden-biçimlenmesine) dayanır.

Bu bağlamda, Türkiye'de kapitalist devletin gelişimi ve yurttaşı ortaya çıkaran uluslaşma süreçleri; eşitsiz ve birleşik gelişmenin, emperyalist devletler arasındaki küresel ölçekli

güç ilişkilerinin, birikiminin değişen dinamiklerinin, merkezi feodalitesinin çöküşü ve toplumsal güçlerin buna verdiği tepkinin/ürettikleri alternatiflerin basıncı altında ve Osmanlı'nın ortak aidiyetler üretme çabası içinde biçim ve içerik edinmiştir. Anılan tarihsel süreç içinden yurttaşlık, feodal aidiyetler yerine dünyevi bir temele oturan Türkiye Cumhuriyeti ile kişi arasındaki siyasi ve hukuki bir bağı ifade eder. Devlet iktidarından ilahi dayanakların tecridi ve ulusal egemenliğin kabulü, temsil mekanizmasını ve onun siyasal kurumsallaşma biçimi olarak cumhuriyeti meydana getirmiştir.

Bu süreçte benimsenen yaklaşımın normatif ifadesi olan 1921 tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun ilk maddesi ulusal egemenliğe, ikinci maddesi ise temsil yetkisini kullanabilecek yegâne kuvvetin meclis olacağına hükmetmiştir. Bununla birlikte, kanunda vatandaşlığa ilişkin düzenlemelere yer verilmemiştir (Güngör, 2017). Vatandaşlığı bir kamu hakkı olarak kurumsallaştıran 1924 tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanunu m.88/1'de, "*din ve ırk ayrımı yapılmaksızın vatandaşlık bakımından herkesin Türk*" olduğuna ve takip eden fıkrada soy bağı esasının genel kural kabul edildiğine ilişkin ifadeler yer verilmiştir. Bu düzenlemenin ardından, 1928 yılında Osmanlı döneminde çıkarılan vatandaşlık kanununu yürürlükten kaldıran 1312 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu, soy bağı esasını genel ilke olarak; toprak esasını da vatansızlığın önlenmesine ilişkin istisnai bir enstrüman olarak kabul etmiştir.

Yukarıda verilen yasal çerçeve, genişleyen ABD hegemonyasının çevre ülkelere güçler ayrılığını içeren yeni bir devlet formunu dayatmasına paralel olarak, 1961 Anayasası'yla birlikte değişime uğramıştır. Bu süreçle birlikte, ulusal egemenlik ve temsil Anayasanın 4'üncü maddesince güçler ayrılığı temelinde parçalanmış; Anayasada benimsenen hukukun üstünlüğü prensibi, millet iradesini aşan ve medeni milletlerce kabul görmüş genel hukuk ilkelerinin mefhumu olmuştur (Özdemir, 2014, s. 51). Vatandaşlık ise Anayasanın 54'üncü maddesi uyarınca, demokratik hukuk devleti ile kişi arasında kurulan değerden ve toplumsal pratiklerden arındırıldığı ölçüde evrensel nitelik taşıyan (salt hukuki olma eğiliminde olan) bir bağ olarak tanımlanmıştır.

Devletle kişi arasındaki tesis edilen bağın hukuki niteliğine odaklanan bu anlayışı, 1964 tarihinde yürürlük kazanan 403 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu'nda da bulmak mümkündür. Şöyle ki, kanunda soy bağı ve toprak esasına dayalı olarak vatandaşlık kazanmaya ilişkin önceki düzenlemelere paralel bir uygulama öngörülürken; md.7/d uyarınca istisnai yoldan Türk vatandaşlığı kazanabilecek yabancılar arasına “*Türkiye’ye sanayi tesisleri getiren sosyal, ekonomik alanlarda veya bilim, teknik veyahut sanat alanlarında olağanüstü hizmeti geçmiş veya hizmeti geçeceği düşünülen*” kimseler eklenmiştir. Bakanlıkça bu koşulları sağladığına karar verilen kişiler için kanunun 6’ncı maddesinde sayılan genel şartlardan “müracaat tarihinden geriye doğru Türkiye’de beş yıl ikamet etmiş olma(b bendi)” ve “Türkiye’de yerleşmeye karar verdiğini davranışları ile teyit etmiş olma(c bendi)” şartları aranmamıştır. Böylece bu kişilerin görece kolay bir yoldan Türk vatandaşlığına alınması sağlanmak istenmiştir (Şit Köşgeroğlu, 2017, s. 172-173).¹⁶³

İstisnai olarak yetkili makam kararına dayalı vatandaşlığın kazanılması, yeni bir normatif düzenek olmayıp 1312 sayılı Kanunda da zikredilmiştir. Ancak 403 sayılı Kanun kapsamında yeni olan, Keynesyen devletin Fordizmin çelişkilerini ertelemekte başarısızlığa düştüğü ve sermaye kaçışlarının arttığı bir süreçte, ulusal sınırlara sermaye ve/veya vasıflı emek-gücünü çekmeye ilişkin politikaların etkisidir. Bu bağlamda, yatırım faaliyetlerinde bulunan veya özel vasıflara sahip olan kimselere yurttaşlar topluluğunu bir arada tutan ortak pratiklere, değerlere ve (Türkçe bilmek dışında) aidiyetlere bağlılığına bakılmaksızın vatandaşlık tanınabilecektir. Söz konusu düzenleme, yukarıda açıklandığı üzere, yatırıma dayalı vatandaşlığın kazanılmasının ilk dalgasının örneğini oluşturmaktadır. 1982 Anayasası ve mevcut vatandaşlık hukuku mevzuatı da 403 sayılı Kanunun getirdiği bu uygulamayı sürdürmüş, hatta ileriye taşımıştır. Devam eden satırlarda yatırım yoluyla vatandaşlığın kazanılmasına ilişkin güncel (yürürlükteki) normatif kaynakların değerlendirmesi yapılacaktır.

---

¹⁶³Kanunun 6’ncı maddesinin (b) ve (c) bentlerinden muaf olan yabancıların, aynı kanun uyarınca rüşt (erginlik), iyi ahlak, sağlık, Türkçe konuşabilmek ve geçim olanakları ile ilgili olan şartları sağlamaları gerektiğini belirtmek gerekir.

3.2.2. Güncel Düzenlemeler Bağlamında Türkiye’de Yatırım Yoluyula Vatandaşlığın Kazanılması

1982 Anayasasının siyasal haklar ve ödevler başlığı altında yer alan 66’ncı maddesinde, vatandaşlığa yer verilmiş ve 1961 Anayasasına paralel bir düzenleme tesis edilmiştir. Anayasaya ve Türk vatandaşlık hukukunda benimsenen yaklaşıma göre, kişi ile devlet arasında vatandaşlığın kazanılması anından itibaren siyasi ve hukuki bir bağ tesis edilmiş olur (Güngör, 2017). Verilen yaklaşım bakımından, kişi ile devlet arasındaki kurulan bu bağın içeriğinin ne olduğu, hangi koşullarda gerçekleştiği gibi unsurlar veya pratikler, pozitif hukuk temelinden uzaklaştırıldığı gerekçesiyle eleştiriye tabi tutulur (Nomer, 2021). Yurttaşlar topluluğuna katılmaya ilişkin normatif düzeneklerde yapılacak değişikliklerde, anayasaya ve ona dayanak teşkil eden hukukun genel ilkelerine aykırılık olmadığı müddetçe, söz konusu yaklaşım açısından sorun bulunmamaktadır. Bu bağlamda, yatırım yoluyla vatandaşlığın kazanılmasının tek ölçütü, devlet ile yabancı arasında hukuki ve siyasi bir bağın kurulması olacaktır.

Buna karşın vatandaşlık, sıklıkla ifade edildiği üzere, tarihsel belirlenimlerinden soyutlanarak devletle kişi arasında anayasanın çerçevesini belirlediği basit bir hukuki bağa indirgenemez. Yurttaşlar topluluğunu bir arada tutan temel ilkelerin ve özgül koşulların, yurttaşın temsilinin ve cumhuriyetle yurttaş arasındaki bağın salt hukuki kavranışı, devletin toplumsal bütünlüğü üretmedeki işlevinin göz ardı edilmesine yol açar. Bu da kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesi bakımından çelişiktir (Özdemir, 2014, s. 58). Çelişik bir yapı içinden meydana getirilen ve 2009 yılında yürürlüğe giren 5901 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu’nda, (vatandaşlığın istisnai olarak yetkili makam kararıyla kazanıldığı hallerde) yurttaş ile cumhuriyet arasında kurulan bağ, ölçütü sermaye olan hukuki bir ilişkiye karşılık gelmektedir. Anılan kanunun tasarısı, vatandaşlığa ilişkin hukuki ideolojinin bir özetini sunar:

“...Avrupa Vatandaşlık Sözleşmesi vatandaşlığın kazanılması ve kaybedilmesi konularında önemli ilkeler benimsemiştir. Sözleşme, vatandaşlık hukukunun

cinsiyet, din, ırk, renk ya da ulusal veya etnik köken açısından ayrımcılık oluşturan herhangi bir uygulama içeremeyeceğini kabul etmiştir... Ülkemiz bu sözleşmeyi henüz imzalamamakla birlikte, Avrupa Birliği üyeliği sürecinde ülkemizin gündemine gelmesi muhtemel görünmektedir... Diğer yandan, küreselleşmenin bir sonucu olarak ulaşım imkânlarının artmasıyla, Türkiye ile tarihi ve sosyolojik bağları bulunan veya bulunmayan ve Türkiye dışında yaşayan birçok yabancı Türk vatandaşlığını kazanmaya yönelik başvurularında büyük artışların olduğu gözlemlenmiştir... Gelişmiş ülkelerin de uyguladığı bir yol olarak Türkiye'nin ekonomik ve sosyal hayatına katkıda bulunabilecek yabancılara Türk vatandaşlığının daha kolay verilmesi suretiyle, bu kişilerin ülkemize kazandırılmaları da önem arz etmektedir (TBMM, 2007).”¹⁶⁴

Söz konusu kanunun 5'inci maddesi vatandaşlığın doğumla kazanılmasında *soy bağı* esasını genel uygulama; *toprak* esasını vatansızlığın önlenmesi bağlamında istisnai uygulama olarak benimsemiştir. Önceki kanunlarda olduğu gibi vatandaşlığın sonradan kazanılmasını da genel ve istisnai olmak üzere *yetkili makam kararı*, *evlat edinilme* ya da *seçme hakkının kullanılması* bakımından üç yolla mümkün kılmıştır. Bütün usullerin tahlilinin mümkün olmaması nedeniyle, konuyla ilgisi bakımından yetkili makam kararıyla istisna yolla vatandaşlığa alınmaya ilişkin değerlendirmelerde bulunulacaktır. 5901 sayılı kanun 12'nci maddesi, bu konuya aşağıda yer aldığı şekilde düzenleme getirmiştir:

MADDE 12 – (1) Millî güvenlik ve kamu düzeni bakımından engel teşkil edecek bir hali bulunmamak şartıyla Cumhurbaşkanı kararı ile aşağıda belirtilen yabancılar Türk vatandaşlığını kazanabilirler.

- a) Türkiye'ye sanayi tesisleri getiren veya bilimsel, teknolojik, ekonomik, sosyal, sportif, kültürel, sanatsal alanlarda olağanüstü hizmeti geçen ya da geçeceği düşünülen ve ilgili bakanlıklarca haklarında gerekçeli teklifte bulunan kişiler.
- b) (Ek: 28/7/2016-6735/27 md.) 4/4/2013 tarihli ve 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanununun 31 inci maddesinin birinci fıkrasının (j) bendi uyarınca ikamet izni alanlar ile Turkuaz Kart sahibi yabancılar ve bunların yabancı eşi, kendisinin ve eşinin ergin olmayan veya bağımlı yabancı çocuğu.
- c) Vatandaşlığa alınması zaruri görülen kişiler.
- d) Göçmen olarak kabul edilen kişiler.

(2) (Ek: 19/10/2017-7039/29 md.) Millî güvenlik ve kamu düzeni bakımından engel teşkil edecek hali bulunanların talepleri Bakanlıkça reddedilir.

¹⁶⁴ Burada kanun tasarısına yer verilmesi, normun kanun koyucunun emrettiğinden başka bir anlama gelemeyeceğine dair hukuki pozitivist söylemlerden yararlanılması olarak yorumlanmamalıdır. Kanun tasarısına yer vermekle, anılan kanunun hukuki düzenleniş aşamasında, devlet aygıtlarında temsil bulan taleplerin ve uluslararası sermaye gruplarının bu süreçteki etkisinin gösterilmesi amaçlanmıştır.

Madde metninde yer aldığı üzere, kanunun 2009 yılında yürürlük kazandığı ilk halinde (b) bendi bulunmazken, 2016 yılında yapılan değişiklikle kanuna ilgili bent eklenmiştir. Bu değişiklikle yurttaşlık, yatırım faaliyetleri veya vasıflı emek-gücüne sahip olmak dışında başkaca bir *kişisel* şart taşımayan kimselerin “milli güvenlik ve kamu düzeni bakımından engel teşkil edecek hali olmadığı müddetçe” erişebileceği hukuki ve siyasi bir statü haline gelmiştir. Madde bendi, hukuken statüsü düzenlenmiş iki farklı gruba gönderme yapar (Gölcüklü, 2020; Güngör, 2017).

Bunlardan ilki, 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu’nun 31’inci maddesine 2016 yılında eklenen (j) bendi uyarınca kısa dönem ikamet iznine sahip olan, “*Türkiye’de çalışmayan ancak Cumhurbaşkanınca belirlenecek kapsam ve tutarda yatırım yapacaklar ile bunların yabancı eşi, kendisinin ve eşinin ergin olmayan veya bağımlı yabancı çocuğu*”dur. Söz konusu yabancılar, yurttaşlar topluluğunun ortak aidiyetleri ve geçmişleriyle, geleceği birlikte inşa etmeye dayalı bir sadakatle kurdukları bir bağ, en azından bir ilinti olmamasına rağmen vatandaşlığa alınabileceklerdir. Bu bağlamda, yurttaşlığın birikimin sürdürülmesinin bir gereği olarak, daha doğrusu “güncel ihtiyaçların zorlamasıyla” metalaştırma süreçlerine tabi kılınması, sermaye birikimi için hayati olan toplumsallığın yeniden üretilmesinin giderek olanaksız hale geldiğini ortaya koyar.

Vatandaşlık kazanılmasını mümkün kılabilecek yatırımların kapsam ve tutarı ise 5627 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu’nun Uygulanmasına İlişkin Yönetmelik’in 20’nci maddesinin 2’nci fıkrasında aşağıdaki şekilde belirlenmiştir:

- (2) a) (Değişik: RG-6/1/2022-31711-C.K-5072/1 md.) En az 500.000 Amerikan Doları veya karşılığı döviz tutarında sabit sermaye yatırımı gerçekleştirdiği Sanayi ve Teknoloji Bakanlığınca tespit edilen.
- b) (Değişik: RG-6/1/2022-31711-C.K-5072/1 md.) En az 400.000 Amerikan Doları veya karşılığı döviz tutarındaki taşınmazı tapu kayıtlarına üç yıl satılmaması şerhi koyulmak şartıyla satın aldığı veya kat mülkiyeti ya da kat irtifakı kurulmuş, en az 400.000 Amerikan Doları veya karşılığı döviz tutarı peşin olarak yatırılan ve tapu siciline üç yıl süreyle devir ve terkinin yapılmayacağı taahhüdü şerh edilmek şartıyla noterde düzenlenmiş sözleşme ile taşınmazın satışının vaat edildiği Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığınca tespit edilen.
- c) (Değişik: RG-6/1/2022-31711-C.K-5072/1 md.) En az 50 kişilik istihdam oluşturduğu Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığınca tespit edilen.

ç) (Değişik: RG-6/1/2022-31711-C.K-5072/1 md.) En az 500.000 Amerikan Doları veya karşılığı döviz tutarında mevduatı üç yıl tutma şartıyla Türkiye’de faaliyet gösteren bankalara yatırdığı Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumunca tespit edilen.

d) (Değişik: RG-6/1/2022-31711-C.K-5072/1 md.) En az 500.000 Amerikan Doları veya karşılığı döviz tutarında Devlet borçlanma araçlarını üç yıl tutmak şartıyla satın aldığı Hazine ve Maliye Bakanlığınca tespit edilen.

e) (Ek: 13/3/2017-2017/10008 K.) (Değişik: RG-6/1/2022-31711-C.K-5072/1 md.) En az 500.000 Amerikan Doları veya karşılığı döviz tutarında gayrimenkul yatırım fonu katılma payı veya girişim sermayesi yatırım fonu katılma payını en az üç yıl elinde tutma şartıyla satın aldığı Sermaye Piyasası Kurulunca tespit edilen.

f) (Ek: RG-13/5/2022-31834-C.K-5554/2 md.) En az 500.000 Amerikan Doları veya karşılığı döviz tutarında katkı payını, kapsamı Sigortacılık ve Özel Emeklilik Düzenleme ve Denetleme Kurumu tarafından belirlenen fonlarda tutma ve üç yıl sistemde kalma şartıyla bireysel emeklilik sistemine yatırdığı Sigortacılık ve Özel Emeklilik Düzenleme ve Denetleme Kurumunca tespit edilen.

Aynı maddenin 6’ncı fıkrasında, ikinci fıkrada yer alan parasal değerlerin belirlenmesinde “*Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankasının efektif satış kuru ve/veya çapraz döviz kurunun esas alınacağı*” ifadesine yer verilmiştir. Merkez Bankası, uygulayacağı para politikasını ve kullanacağı politika araçlarını doğrudan kendisi belirleyen bir kurumdur. Bu bakımdan, yurttaşların iradesinin somutlaştığı devlet aygıtlarınca uygulanan büyüme ve istihdam politikalarını “sembolik” olarak ve “uluslararası para politikalarıyla çelişmemek kaydıyla” destekleyen ve yurttaşların temsilini içermeyen bir kurumsal yapı olan Merkez Bankası’nın kurlarının esas alınması, söz konusu düzenlemeleri çözümlmek bakımından önemli bir noktaya işaret eder. Neoliberal birikim rejimin içinden gelişen düzenleme biçimi, piyasanın dışında kalan bütün toplumsallığı, ilişkileri/sistemleri, uluslararası aktörlerin iradesinin üstünlüğüne dayalı piyasa alanına çekmiş, eş deyişle metalaştırarak sermaye birikim mantığının ve gereksinimlerinin boyunduruğu altına almıştır (Jessop, 2009). Fakat böylesi strateji ve düzenleme biçiminin kalıcı olması olanaklı değildir. Zira piyasa dışı toplumsal pratik ve değerlerin bütün olarak ortadan kalkması, yaratıcı yetersizliği içinde kapitalist üretim tarzının nesiller arası aktarımını ve toplumsal bütünlüğün yeniden üretimini güçleştirir.

Yukarıda yer alan düzenlemelerle alakalı olarak, 5901 sayılı kanunda 2016 ve 2017 yıllarında yapılan değişikliklerle belirlenen asgari tutarların, 2022 yılı itibarıyla yürürlükteki yönetmelik hükmünden daha fazla olduğunu da belirtmek gerekir. Örneğin (a) bendinde yer alan sabit sermaye yatırımının asgari tutarı 2017 yılında 2.000.000

Amerikan Doları iken; 2022 yılında yapılan değişlikle bu tutar 500.000 Amerikan Dolarına düşürülmüştür. Buna ek olarak, 2017 yılında (b) bendinde yer alan satın alma şartı, 2022 yılındaki değişikliklerle esnetilmiş ve satış vaadi sözleşmeleri dahi yatırım için uygun kabul edilmiştir (Gölcüklü, 2020, s. 134). Sigorta ve özel emeklilik fonlarına yapılacak yatırımlara ilişkin (f) bendinin de eklenmesi, vatandaşlığın kaynak aktarımına ve teşvike (dolayısıyla vergilendirilebilir sermayeye) ihtiyaç duyan alanların gelişimi amacıyla araçsal hale getirildiğini ortaya koyar.

5901 sayılı Kanunun md.12/1-c hükmü kapsamında istisnai yolla vatandaşlığı kazanabilecek gruplardan ikincisi ise Turkuaz Kart Yönetmeliği'nin 5'inci maddesi uyarınca aşağıdaki niteliklerden herhangi birini taşıyan, süresiz çalışma ve ikamet hakkına sahip olan yabancılardır:

- a) Eğitim düzeyi, ücreti, mesleki bilgisi ve deneyimi, bilim ve teknolojiye katkısı ve benzeri nitelikleri itibarıyla yüksek nitelikli işgücü olarak değerlendirilen,
- b) Yatırım veya ihracat düzeyi, sağlayacağı istihdamın büyüklüğü, bilimsel ve teknolojik gelişmeye yaptığı katkı ve benzeri özellikleri itibarıyla yüksek nitelikli yatırımcı olarak değerlendirilen,
- c) Bilimsel ve teknolojik gelişmeye katkı sağlayan veya bilim, sanayi ve teknoloji alanlarında uluslararası düzeyde ülke menfaatleri açısından stratejik kabul edilen çalışmalar ve araştırmalar yapan bilim insanı veya araştırmacı,
- ç) Kültürel, sanatsal veya sportif faaliyetler açısından uluslararası düzeyde başarılı olan,
- d) Türkiye'nin veya Türk kültürünün uluslararası tanınırlığına veya tanıtımına katkı sağlayan, Türkiye'nin milli menfaatlerine ilişkin hususlarda uluslararası düzeyde faaliyette bulunan kişiler.

Söz konusu niteliklerden birine veya birkaçına sahip olan yabancılar, YUKK md.31/(j) hükmünden farklı olarak, kısa dönem ikamet izni almaya ihtiyaç olmaksızın vatandaşlık hakkını kazanmak için gerekli şartları sağlamış olacaklardır. Turkuaz Kart Yönetmeliği ve YUKK md.31/(j) birlikte düşünüldüğünde, yüksek miktarlarda yatırımda bulunan kişiler YUKK md.31/(j)'e dayanmak yerine, Yönetmeliğin md.5/b hükmü uyarınca Turkuaz Kart sahibi olma şartını da sağladıklarından bu kapsamda başvuruda bulunabileceklerdir. Bu bakımdan değerlendirildiğinde, düzenlemelerin Türk Vatandaşlığı Kanunu'nun tasarısında yer alan yüksek nitelikli yatırımcılara vatandaşlığın kazandırılmasının kolaylaştırılması hedefiyle uyumlu olduğu söylenilebilir.

Aktarılanlara ek olarak, Turkuaz Kart Yönetmeliğinin md.5/a hükmünün, uluslararası rekabetin yeni koşullarının vasıflı emek-gücünü gerektirmesinin normatif bir görünümü olduğunun da vurgulanması gerekir. Nitekim önceki başlıklar altında açıklandığı üzere, bilgi-tabanlı, inovatif rekabete ve ranta dayalı uluslararası piyasalarda, bu alanlarda yapılacak faaliyetlere büyük miktarlarda sermaye aktarımı kadar söz konusu sermayeyi değere dönüştürecek kapasiteye sahip emek-gücü piyasalarının kontrolü de elzemdir. Anılan yönetmelik hükmü, düzenlemenin koruduğu menfaati ve toplum açısından ürettiği etkileri anlamak bakımından, bu bağlamda da değerlendirilmelidir.

Son olarak, TVK md.12/1-c kapsamında vatandaşlık kazanılmasının şartlarının sağlanmasının kişilere vatandaşlığa ilişkin kesin bir hak tanımadığını, yetkili makamın takdiri yetkisinin bulunduğunu da söylemek gerekir. Ancak hukuki düzenlemelerin bu kimseler için öngörülen asgari şartları (kanunlara ve Anayasaya aykırı olarak) giderek kolaylaştırması, takdiri yetkinin kullanımının da bu doğrultuda kullanılabileceği yorumunu akla getirmektedir.

Çalışmanın bu bölümü boyunca, yurttaşlığın metalaştırılmasının somut ve normatif görünüm biçimi olarak yatırım yoluyla vatandaşlığın kazanılmasına ilişkin hukuki düzenlemelerin ortaya çıkışı ve gelişim süreci ele alınmıştır. Bu düzenlemelerin tesis edilmesi, hukukun toplumsal ilişkiler ve pratiklerin etkisiyle şekillendiğini ortaya koyar. Nitekim neoliberal birikimin koşullarının ve toplumsal ilişkilerin dönüşümü, devletin kapitalist üretim tarzının yeniden üretilmesine ilişkin işlevlerinin ve buna paralel olarak hukuki ideolojinin yeni içerikler edinmesine yol açmıştır. Vatandaşlık, neoliberal hukuk ideolojisinin kurduğu düzen bakımından, devletle kişi arasında kurulan hukuki ve siyasi bir bağa indirgenmiştir. Vatandaşlığın tanımından yurttaşlar toplumunu bir arada tutan toplumsal pratikler, söylemler, değerler ve aidiyetler gibi unsurlar dışlanmış; bunların yerini piyasa eksenli ilişkiler alanına özgü kavramlar almaya başlamıştır.

Yatırım yoluyla vatandaşlığın kazanılması, yukarıda aktarılanlar bağlamında, yurttaşlığın piyasa ilişkileri alanından tanımlanmasının normatif biçimini oluşturmaktadır. Zira belirli bir sermayeye veya sermayeyi etkin şekilde işletebilme kapasitesine sahip olan kimseler, sözleşme ve girişim özgürlüğü kapsamında, sahip oldukları bu değerler karşılığında

vatandaşlık hakkını temellük edebileceklerdir. Burada zayıflayan, yurttaşlar topluluğuna ait kabul edilmek suretiyle meşru sayılan kapitalist devletin meşruiyeti ve toplumsal bütünlüktür. Kapitalist üretim tarzının piyasa dışı ilişkilere bağımlılığı karşısında, piyasa dışı değerlerin ve aidiyetlerin piyasaya tabi hale gelmesine yol açan yatırım yoluyla vatandaşlığın kazanılmasına ilişkin uygulamalar uluslararası alanda yaygınlaşmıştır.

Türkiye’de de dünyadaki bu eğilime paralel olarak yatırım yoluyla vatandaşlık hakkı tanınması vatandaşlık hukukunun kapsamına girmiştir. Türkiye bağlamında, vatandaşlık hakkı tanınacak kişilerde normlarla getirilen sınırların üzerinde yatırımlarda bulunma ve milli güvenlik bakımından engel teşkil eden bir durumu bulunmama dışında başka bir şart aranmamıştır. Ayrıca yatırım miktarının tespitinde yurttaşların iradesinin temsil edilmediği bağımsız bir kurumsal yapı, Merkez Bankası yetkili kılınmıştır. Bu kapsamda yapılan düzenlemelerin, devletin meşruiyet ve temsil krizin ortaya çıkmasında etkili nedenlerden olması muhtemeldir.

Devlet iktidarı, yurttaşların temsiliyle dolayımlanmışdır. Devlet iktidarı kullanılarak tesis edilen ve yurttaşların kolektif varlıklarını, bizatihi yurttaşlık kurumunu ilgilendiren normlara yurttaşlar nezdinde rıza oluşmaması, söz konusu normların meşru bir temele dayanmaması anlamına gelir. Yurttaşların kendi geleceklerinin ancak söz konusu normların sunduğu düzen içinde korunup geliştirileceğine dair inançlarının yitiminin, verili koşullar altında, toplumsal bütünlüğün ortadan kalkmasına yol açması muhtemeldir.

SONUÇ

Yurttaş, insanlık tarihi boyunca hazır bulunan ya da toplumların tohumunda yazgılı bir kavram değildir (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 126). Toplumsal ilişkilerde meydana gelen dönüşümlere, bu dönüşüme yol açan dinamiklere paralel olarak ortaya çıkmıştır. Elinizdeki çalışma boyunca ele alındığı haliyle, yurttaşı ortaya çıkaran, toplumsal üretim ilişkilerinin dönüşümüdür. Bu dönüşüm, feodal üretim ilişkilerine eklenerek gelişen ve zaman içinde bu ilişkileri ortadan kaldıran kapitalist üretim ilişkilerinin hâkim olduğu tarihsel süreci ifade eder. Anılan tarihsel süreçte, iktidarın kaynağından feodal ayrıcalıkların tecrit edilmesinin ve piyasa ekonomisine geçişin ön şartı olan yerel farklılıkların törpülenmesini sağlamak üzere, ortak aidiyetler ve menfaatler etrafında bir ulus telakkisi yaratılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde de ele alındığı üzere, ulus kapitalizmin gelişim sürecinde, doğmakta olan yeni toplumsal ilişkileri korumak ve ilerletmekte, feodal toplumsallığın aşındırılarak yeni bir toplumsallığın yaratılmasında önemli işlevler edinmiştir. Nitekim bu süreçte, kişide içinde yaşadığı devlet sınırları içinde ezelden ebede evinde olduğu, burjuva ideolojisinin özneliğini tanıyıp buna uygun davranma ve var olan durumun kabulünün gerekliliği inancını uyandıran, ulus kurgusu olmuştur (Balibar & Wallerstein, 2017, s. 116-117). Bu bakımdan ulusun toplumsal yaşamın kendiliğinden ortaya çıkan, doğal bir sonucu değil; kapitalist üretim ilişkilerinin gelişim sürecinde kurgulanmış bir toplumsallık bir biçimi olduğu ifade edilmelidir. Ancak ortak menfaatler, aidiyetler veya toplumsal pratikler bağlamında kolektif bir bütünlüğün oluşması, salt ulus biçimine ve uluslaşma süreçlerine özgü değildir. Güçlü bir merkezi feodal yapılanmanın görüldüğü Çin ve Mısır gibi pre-kapitalist toplumlarda da ulus benzeri oluşumların varlığı, bu önermeye önemli bir dayanak teşkil eder (Amin, 2018, s. 216; Gat, 2019).

Ulus kurgusunun yanında, milliyetçilik de kapitalist üretim tarzı içinde edindiği işlevler bağlamında, siyasal düzen içinde yer alan bireylerin ortak bir geçmişe ve kültüre sahip olduklarını dair simgeler ve inançlar bütününe vurgu yapmaya başlamıştır (Zabunoğlu, 2018, s. 541). Ancak hem ulus biçiminin hem de milliyetçiliğin kapitalist toplumsallığın yaratılmasına ve yerel farklılıkların törpülenmesine ilişkin işlevlerinin, bunların varlık

sebebini oluşturmadığını hatırlatmak gerekir (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 67). Uluslaşma süreçlerinin ve milliyetçiliğin ortaya çıkışı, toplumların tarihsel yapılarına bağlı olarak farklı sonuçlar ürettiğinden, toplumsal formasyonlar içinde var oluş biçimleri ve sebepleri de zaman ve mekân bağımlı farklılıklar gösterir (Jessop, 2018). Bununla birlikte ulus biçiminin, kapitalist üretim tarzının koşullarını yeniden üreten pratiklerin ortaya çıkışına paralel olarak geliştiği söylenebilir.

Yurttaşlık da kapitalizmi ortaya çıkaran toplumsal koşullara ve feodal toplumsallığı ortadan kaldıran kapitalist toplumsallık anlayışına paralel olarak gelişen ulus kurgusu bağlamında ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla yurttaşlığın anlamlandırılmasında ve yurttaşlık kurumuna ilişkin unsurların/sistemlerin irdelenmesinde, kapitalist üretim tarzını ortaya çıkaran ve hâkim üretim biçimi olmasına yol açan toplumsal koşulların dikkate alınması gerekir. Ana akım yurttaşlık söylemlerinde yurttaşlık, Antik Yunan ve Roma gibi pre-kapitalist toplumlara özgü kurumlara ve/veya kavramlara tatbik edilerek irdelenmiştir. Ancak kavramlar, pratikler veya söylemler, içinden türedikleri toplumsal ilişki ve koşulların somut tarihsel belirlenimleri bağlamında anlam kazanırlar. Bu nedenle, çalışmada ana akım yurttaşlık söylemlerinin içerdiği anakronik varsayımlara ilişkin eleştirel değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Yurttaşın ortaya çıktığı, kapitalist üretim tarzının hâkim hale geldiği toplumsal formasyonlarda iktidarın kullanımı dolaylı hale gelmiştir. Otoritesini tanrıdan, kutsal değerlerden veya iradeden alan pre-kapitalist yönetici yerine, “milleti temsil etme göreviyle kısıtlanmış” yönetici arasındaki esaslı fark, dolayimsız iktidardan dolayimli iktidara geçişi ifade etmektedir. Buna göre yurttaşlar toplumu iktidarın meşru kaynağıdır ve iktidarın kullanılmasını temsil kurumu aracılığıyla bir meclise, hükümete (veya başkana) teslim etmiştir (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 127-128). Daha önce de belirtildiği üzere, kapitalist devlet iktidarı yurttaşlar toplumuna ait kabul edilmekle meşruiyet kazanır.

Çalışma boyunca takip edilen perspektife göre, devlet aygıtının çekirdeğinde, meşruiyetinin dayanağı olan yurttaşların kolektif çıkarları veya genel iradesi adına, ortak bağlayıcı kararların alınması ve uygulanmasına ilişkin müstakil kurumlar ve

organizasyonlar topluluğu yer alır (Jessop, 2008, s. 456). Devlet aygıtının bu tanımı, devletin kapitalist kurumsal düzeneği, işlevleri ve kapitalizmin yeniden üretilmesine dönük siyasi, hukuki ve ekonomik kurumsal biçimleri bakımından açıklayıcı unsurları içerir.

İlk olarak, devletin belirli bir kurumsal örgütlenme biçiminin bulunduğu; fakat toplumun dışında ve onun zıddı olarak konumlanmış bir organizma olmadığı ifade edilmelidir (Özdemir ve diğerleri, 2019). Devlet, iktidarını üzerinde egemenlik yetkisini kullandığı toplumsal formasyonlar içinden iletilen taleplerin biçim-belirlenimli yoğunlaşmasına bağlı olarak tesis eder. Bu bakımdan, devlet kurumları kendisi için eyleyen bir varlık değil; toplumsal güçlerin temsiline dayalı olarak işleyen bir dolayımıdır (Özdemir ve diğerleri, 2019, s. 39). İktidarın bu şekilde kurgulanışı ise irdelemeyi daha temel bir noktaya ulaştırır. Geleneksel nokta, devletin kapitalist örgütlenmesinin ulusal egemenlik kurgusu üzerine kurulu olmasıdır.

Ulusal egemenlik, feodalizmin hiyerarşik ilişkilerinin ortadan kalktığı ve yerine anayasalarda tanımlandığı haliyle, her bir üyesinin biçimsel-hukuki anlamda eşit ve özgür sayıldığı yurttaşlar topluluğunu koyan siyasal örgütlenme biçimine ifade eder. Ulusal egemenlik, ulus devlet formunda biçimlenen devletin varlık sebebi değildir. Ulusal egemenlik, kapitalist devlete meşru bir temel teşkil eder. Devlet iktidarı kullanılarak tesis edilen kamusal kararlar, siyasal, ekonomik, askeri ve sair alana ilişkin politika ve pratikler, ancak yurttaşlar topluluğuna ait kabul edilmek suretiyle meşruluk kazanır (Özdemir ve diğerleri, 2019). Diğer bir ifadeyle, anılan düzenleme biçimleri karşısında yurttaşların kolektif menfaatlerinin ancak bu düzenlemeler yoluyla korunacağı ve sürdürüleceğine duydukları inanç ve tehdit edici dahi olsa kamusal kararlara gösterdikleri kolektif rıza bu meşruiyetin temelini oluşturur (Özdemir, 2014).

Devletin en temel işlevi olan kendisi verili olmayan bir toplumsal bütünlüğü, kapitalizme ilişkin çelişkilerin ve sermayenin “güneşin altında bulunan her şeyi” yıkıma uğratma yönündeki kaçınılmaz eğiliminin varlığına rağmen, devamlı surette yeniden üretmesi de yukarıda anılan meşruiyet temelinden gelir (Harvey, 2021). Fakat devletin, sermaye birikiminin koşullarının ve kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesini sağlayacak

bir toplumsallığı yaratmasının verili bir reçetesi bulunmamaktadır. Ek olarak, kapitalist örgütlenmesi içinde, devletin faaliyetlerinin ve imkânlarının her durumda doğrudan sermaye birikimi lehine sonuçlar üreteceğinin de hiçbir garantisi yoktur (Jessop, 2009). Bu noktada, belirleyici olanın ne olduğu sorusu yöneltilebilir. Soruya yanıt olarak verilebilecek birçok etkenin mevcudiyetiyle birlikte, bunlar arasında daha belirleyici olan, devlet aygıtlarında temsil bulan ve toplumsal güçler dengesine bağlı olarak dönüştürücü etkiler üretme kapasitesini taşıyan taleplerin varlığıdır.

Aktarılanlar bakımından, kapitalist birikimin koşullarını sağlayan ve koruyan devlet müdahalelerinin, temsil mekanizmaları içinde bu yöndeki taleplerin diğer talepler karşısında kendisini direktme becerisine bağlı olarak ortaya çıkacağı söylenebilir (Jessop, 2018). Ancak bu talepler ekseninde meydana getirilen düzenleme biçimleri ve devletin yeniden tanımlanan işlevleri, çelişkili bir biçimde, kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesini sağlayan toplumsallığı koruma kapasitesinden yoksunlaşabilir. Yurttaşlığın dönüşümü ve metalaşması sürecini irdelemek üzere ele alınan bu çalışmanın tamamında, esas olarak bu çelişkili yapı aktarılmaya çalışılmıştır.

Toplumsal ilişkilerin ve koşulların bilgisi, yurttaşlığın salt ortaya çıkışını değil; gerek kavramsal gerekse kurumsal yapısının da içeriğini belirler. Dolayısıyla toplumsal ilişkiler alanında meydana gelen dönüşümler, yurttaşlığın tanımlanışını ve kurumsal içeriğinin de dönüşmesine yol açar. Yurttaşlar toplumunu bir arada tutan toplumsal değerler, pratikler, aidiyetler veya söylemler toplumsal ilişkiler alanında meydana geldiğinden, farklı toplumsal formasyonlarda farklı birikim rejimleri ve tarihsel koşullar içinde yurttaşlığın tanımlanışı ve kurumsal yapısı farklılık gösterir. Kapitalizmin hâkimiyetini kurduğu, sözleşme ilişkisinin merkez ülkelerde daha önce olmadığı kadar etkin hale gelip esası belirlediği tarihsel süreçte yurttaş, feodal ayrıcalıklar karşısında vurgulanan biçimsel eşitlik, özgürlük gibi kavramlarla, piyasa ilişkilerinin taşıyıcısı ve sözleşme yapabilme kapasitesine sahip kimse olarak tanımlanmıştır (Marx, 1997; Özdemir ve diğerleri, 2019; Pashukanis, 2003, s. 127) .

Devlet bu süreçte, toplumsal bütünlüğün (yapışmanın) belirleyicisi olarak, ulusal eğitimin, kültürün, belirli değerlerin, aidiyetlerin ve sair ortak var oluş biçimlerinin

kapitalist üretim ilişkilerini yeniden üretecek şekilde içerik edinmesine dönük işlevler edinmiştir. Sayılan unsurlar salt kapitalizme özgü olmamalarına rağmen, yukarıda verilen yurttaşlık tanımına dayanak teşkil etmek üzere, kapitalist birikimin koşullarının basıncı altında yeniden biçimlenmişlerdir. Kapitalist üretim tarzının daha baştan kendisini uluslararası bir sistem olarak dayatması, devletin toplumsal bütünlüğün belirleyicisi olmasını ve ulus telakkisine dayanan yurttaşlık kurumunu merkez ülkeler dışına da ihraç etmiştir. Bu bağlamda, devletin ulus formunda kapitalist yapılanması ve yurttaşlardan meşruiyetini almasının uluslararası norm haline geldiği söylenebilir (Anderson, 1995; Gellner, 1992).

Yukarıda aktarılan süreç bağlamında, yurttaşların biçimsel eşitlik temelinde tanımlanması, sınıflararası eşitsizliklerin varlığını korumuş ancak bu eşitsizliğin etki ve sonuçları iktisat-dışı zora dayalı pratiklerde ortaya çıkmamıştır. Yurttaşın ortaya çıkışı, eşitsizliklerin sözleşme özgürlüğü esasında, piyasa ilişkileri vasıtasıyla sürdürülmesini de beraberinde getirmiştir. 20. yüzyılın başına gelindiğinde, sınıfsal eşitsizliklerin derinleşmesi neticesinde toplumsal hareketlerin yaygınlaşması, klasik liberal iktisadın kapitalizme içkin çelişkileri ertelemeye başarısız olması, merkez ülkeler arasında milliyetçi vurgulara dayanan sömürge yarısının dünya savaşlarına yol açması gibi sonuçlara bağlı olarak, mevcut düzen içinde sermaye birikiminin sağlanması olanaksız hale gelmiştir. Krizin hâlihazırdaki birikim rejimi içinden aşılabilmesi toplumsal güçler arasında alternatif taleplerin, stratejilerin ve projelerin gelişmesine yol açmıştır. Bu süreçte, Fordist birikim rejiminin koşulları gelişmeye ve bu bağlamda Keynesyen refah politikaları benimsenmeye başlamıştır.

Fordist birikim rejiminin hâkimiyeti, toplumsal ilişkilerin dönüşümüne paralel olarak, yurttaşlığın klasik liberal anlayışının zayıflamasına yol açmıştır. Nitekim toplumsal bütünlüğün belirleyenleri, Fordist birikim rejiminin dönüştürücü etkisiyle, farklı bir içeriğe kavuşmuştur. Verimlilik artışını ve kitle tüketimini sağlamak üzere, devletin emek gücünün toplumsal yeniden üretimine dönük müdahaleleri artmış; bu müdahaleler yurttaşlık haklarının ve bu haklardan yararlanabilecek kitlelerin kapsamının genişletilmesi yoluyla gerçekleştirilmiştir. Fordist birikimin istikrarlı bir şekilde sürdürülmesine ve toplumda bu düzene karşı genel rızanın/inancın sağlanmasına ilişkin

ulusal popüler eksen, yurttaş hakları üzerinden kurulmuştur. Verimlilik artışlarını geçmemek üzere yurttaşların sosyo-ekonomik haklarında iyileştirmeler yapılmıştır. Bunun yanında, siyasal katılım ve ekonomik-korporatif örgütlenme olanaklarının artması, politik partilerinin yapısal olarak dönüşümüne ve partiler arası rekabetin artmasına yol açmıştır. Ancak, Fordist birikim rejimiyle uyumlu Keynesyen refah politikaların sağladığı görece iyileşme ortamı istikrarlı bir şekilde sürdürülememiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde aktarıldığı üzere, 1970’li yıllardan itibaren, sermaye birikiminin Fordist birikim rejimi içinden sürdürülmesinin güçleşmesi, yeni toplumsal dinamiklerin ve alternatif stratejilerin yarattığı taleplerin refah politikaları aracılığıyla karşılanamaması gibi sebepler Fordizmin krizine yol açmıştır.

1970’li yılların sonundan itibaren, Fordist birikim rejiminin krizine üretilen alternatif çözüm önerileri ve toplumsal projeler arasından, neoliberal birikim stratejileri ve politika setleri hâkim hale gelmeye başlamış, devlet aygıtları içinde bu stratejiler içinden üretilen talepler etkili olmuştur. Anılan talepler, toplumsal güç mücadeleleri içinde buldukları konuma ve uluslararası sermaye grupları ile rabitalarına göre, kamusal kararlara tahvil edilmiş ve yurttaşlar topluluğunun bütünlüğü bakımından bir seri değişimi meydana getirmiştir. Fordizmin hâkimiyeti boyunca piyasa eksenli ilişkilerin dışında kalan toplumsal sistemler ve/veya ilişkiler, giderek devletin müdahale alanı dışına çıkmaya ve piyasa kurallarıyla ilişkilendirilmeye başlamıştır. Anılan süreç içinde, toplumsal bütünlüğün yeniden üretilmesinin olanakları ve yurttaşlar toplumunu bir arada tutan değerler, söylemler veya toplumsal pratikler, soyut ve evrensel bir hukuk ideolojisinin hâkimiyeti altında zayıflamıştır.

Neoliberal birikim süreci ve hukuki ideolojisi içinden türetilen taleplerin somut-normatif biçimlerinden yatırım vatandaşlığına ilişkin düzenlemelerle, devletin uluslararası rekabet alanlarına kaynak aktarımını sağlamak gibi işlevleriyle uyumlu olarak, ülkeye sermaye getirilmesi karşılığında kişilere vatandaşlık hakkı tanınmıştır. Belirli kur hesaplarına dayanılarak vatandaşlığa parasal bir bedel tesis edilmiş, bu yolla sermaye sahiplerinin ülke sınırları içinde faaliyetlerde bulunması teşvik edilmiştir. Üstelik bu uygulamalar kaynak aktarımının zayıf olduğu ülkelerin yanında, “gelişmiş” merkez ülkelerde de yaygınlaşmaya başlamıştır. Düzenlemeler genel olarak değerlendirildiğinde, piyasa dışı

toplumsal ilişkiler alanına ait ortak değerleri ve aidiyetleri, toplumsal pratikleri ve bu unsurlarla biçimlenen yurttaşlığın statüsünü piyasa dolayımı ilişkiler alanına yaklaştırmıştır. Sermaye birikimini sağlamaya dönük taleplerin etkisiyle tesis edilen bu düzenlemeler, çelişkili bir biçimde, kapitalist toplumsallığın özünü aşındırmaktadır.

Neoliberal süreçte sermaye gruplarından yönelen taleplerin etkisiyle, yurttaşlığın tarihsel ve somut bağlamından koparılarak, soyut ve evrensel bir statü biçiminde düzenlenişi ve (hem kurumsal hem de esaslı içeriği bakımından) metalaştırma süreçlerine tabi kılınması, toplumsal bütünlüğün ortadan kalkması anlamına gelir. Böylesi bir sonuç, bir sistem olarak kapitalizmin yaratıcı yetersizliği dikkate alındığında, kapitalist üretim ilişkileri bakımından büyük bir krize işaret eder. Zira kapitalizmin tamamlanmamışlığı, piyasaya ve değer yasasına tabi alanların dışındaki toplumsal ilişkilere ve/veya unsurlara bağımlılığı ifade eder. Sermaye birikiminin koşullarının sağlanması ve yeniden üretimi, piyasa dışındaki bu sistem ve ilişkilerle piyasa eksenli ilişkiler arasındaki istikrarsız dengenin sürdürülmesine bağlıdır (Jessop, 2009).

Söz konusu dengeyi sürdürebilmek ve kapitalizmi yeniden üretebilen bir toplumsal bütünlüğü koruyabilmek ise kapitalist devletin temel işlevidir. Ancak gelinen bu noktada, birikimin dinamiklerine ve uluslararası koşullara bağlı olarak, toplumsallığın üretilmesine ilişkin proje ve programların, neoliberal birikimin ve uluslararası rekabetin koşullarının sağlanması işlevleri karşısında önemini yitirdiği söylenebilir (Özdemir ve diğerleri, 2019). Yurttaşlık ve onun hukuk ideolojisi içinde düzenleniş biçimi olarak vatandaşlık, neoliberal süreç içinden neşet eden taleplerin ve söylemlerin sistemli bir saldırısı altındadır. Bu bağlamda, yurttaşlığın esasını oluşturan temsil imkânları ve mekanizmaları, siyasal, ekonomik ve kolektif içerimleri bulunan haklar önce gerilemiş, ardından da varlığını etkisiz kılacak biçimde işlevini yitirmiştir.

Nesnellik, pozitivistlik, evrensellik ve çelişkili bir biçimde çeşitliliğin korunması gibi gerekçelerle, yurttaşlık geleceği birlikte inşa etmeye dönük inançlardan ve ortak aidiyetler ve değerler gibi unsurlardan soyutlanmıştır. Bu dönüşümle birlikte, yurttaşlar topluluğunun bir üyesi olmak, sözleşme serbestisi temelinde ve yasal düzenlemeler çerçevesinde hukuki ilişkiler kurabilme kapasitesine sahip olmayı ifade eder hale

gelmiştir. Yurttaş; kendisine yasal olarak tanınan ancak somut anlamda bir kazanım sağlamaktan yoksun bireysel haklara ve bunları yurttaşı olduğu devletten talep etme hakkına sahip olması bakımından siyasal bir statüde, sınıfsal konumu doğrultusunda devlet aygıtlarında taleplerini temsil ettirebilen ve siyasal kararların alınmasını etkileyebilen birey-özne olarak tanımlanmıştır (Özdemir, 2008).

1980’li yıllardan itibaren geliştiği haliyle birey-özne, toplum adına serbest piyasa düzenine ve ücret sistemine müdahale etmesi beklenemeyecek, buna “müsaade edilmeyecek” bir anti-sosyal varlıktır (Özdemir, 2008, s. 202). Neoliberal kurgunun ve bu kurgunun içerdiği değerlerin toplumsal olarak kabul gördüğü oranda, birey kendisini üretim ilişkileri içinde tek başına olan bir varlık olarak görecektir. Bu bakımdan, sınıfa referansla kurulan ya da meşruiyet edinen kolektivitelerin bir parçası olarak davranmayacak ve bu suretle de mevcut sınırların üretimine katkıda bulunacaktır (Özdemir, 2008). Toplumsallıktan koparılan ve böyle bir kurgunun içine yerleştirilen birey, Macpherson’un savunduğu biçimde (Macpherson, 1962), toplumsallığın hayati menfaatleri karşısında dahi kendi menfaatini maksimize eden rasyonel davranış temelinde “yeniden” keşfedilecektir. Günümüz toplumsal formasyonları, farklılıkların mevcudiyeti bir yana bırakıldığında, bahsedilen birey kurgusunu benimsemiş görünmektedir. Neoliberal stratejiler ve söylemler, Fordist birikim rejiminin meydana getirdiği toplumsal hoşnutsuzlukları ve bu yönde meydana gelen talepleri, (kamusal müdahalelerin totaliterliği eleştirisi altında) devlete ve toplumsal bütünlüğe karşı kanalize edebilmişlerdir (Harvey, 2021).

Neoliberalizmin tahakkümü altında birey, devletten kesin sınırlarla ayrılan ve onun kamusal müdahale alanlarına doğru kapsamı genişleyen bir sivil toplumda; etnik köken, kültür, kadın hakları, çevre ve hayvan hakları gibi sair temele dayanan mikro-kimliksel düzeylerde bölünmüş toplumsal hareketler içinde ve bunların makro düzeyini oluşturan sivil toplum kuruluşlarına, ulus altı, ulus üstü veya ulus ötesi gibi bölgesel ölçeklerde konuşlanmış örgütlere eklenerek taleplerde bulunabilecektir. Toplumsal hareketlerin böyle bir bağlam içine yerleşmesi, temsili demokrasi mekanizmalarına ve temsilcilerin seçilmesi süreçlerine karşı toplumsal bir ilgisizliğin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır.

Kolektif varlıklarını sürdürmek üzere birbirlerine karşı duydukları sadakat temelinde kurulan bir bağ olarak kurulan yurttaşlar toplumu ve bununla ilişki unsurların çalışma boyunca bahsedilen dönüşümü ve metalaştırma süreçlerinde yeniden-biçimlenmesi, bu bağın ve kurumsallaşma biçimlerinin de yeniden-tanımlanmasına yol açmıştır. Yeniden tanımlanan yurttaşlığın hukuki düzenleniş biçimi, yatırım yoluyla kişilere (sermaye sahiplerine veya piyasalar için gerekli vasıflı emek gücüne) vatandaşlık kazandırılması olmuştur. Devletlerin neoliberal işlevleriyle uyumlu olarak, ulusal sınırlar içine sermaye çekmek ve bu sermayeyi girişimciliğe, teknolojik rantlara dayalı bir piyasa içinde rekabet edebilecek değere dönüştürecek emek gücüne sahip olabilmek, anılan düzenlemelerin hedefini oluşturmuştur.

Söz konusu hukuki düzenleme ve programlar, devletin neoliberalizmin dinamikleriyle uyumlu anahtar işlevlerinin (Jessop, 2009), toplumsal bütünlüğün sağlanması ve yeniden üretilmesi işlevine tercih edilmesi bağlamında değerlendirilebilir (Özdemir, 2014). Ancak devletin kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesini sağlayan diğer işlevlerini gerçekleştirebilmesi, daha temelde sermaye ile emek gücü arasındaki ilişkilere dayanan toplumsallığın yeniden üretilmesine bağlıdır. Nitekim söz konusu ilişkiler, kapitalist üretim tarzı içinde emek gücünün sömürsünün, sözleşme özgürlüğü ve özel mülkiyetin korunmasına dayalı olarak, hukuk yoluyla gerçekleştirildiği ilişkilere dayanır. Bu nedendir ki, kapitalist üretim tarzının esasını oluşturan ilişkilerin gerçekleştiği zemin olarak toplumun ve toplumsal bütünlüğün yeniden üretilmemesi, kapitalist üretim ilişkilerinin yeniden üretilmemesi anlamına gelir.

Yurttaşlığın kazanılmasına ilişkin neoliberal düzenleme biçimlerinin tehdit ettiği nokta da tam olarak burasıdır. Sermaye birikiminin istikrarlı biçimde sürdürülmesi için piyasa ilişkilerinin dışında kalmasında fayda bulunan toplumsal ilişkilerin ve bu bağlamda yurttaşlığın, piyasa ilişkileri alanına tahvili, toplumsal bütünlüğün yeniden üretilmesinin olanaklarını ortadan kaldırır. Böyle bir sonuç, yukarıda bahsedildiği üzere, kapitalist devlet örgütlenmesi bakımından meşruiyet yitimine yol açar. Bununla birlikte, çelişkilerinin ertelenmesinin güçleşmesi, toplumsal güçler dengesinin emek gücü tarafının tüm olanaklardan dışlanmasıyla aynı zamanda sermaye aleyhine de bozulması, piyasa-dışına kaçınılmaz bağımlılık karşısında bu alanın giderek piyasa eksenli ilişkilerin

hâkimiyeti altına girmesi gibi sonuçların ortaya çıkması, kapitalist üretim tarzının krizini beraberinde getirebilecektir.

Kimi yorumcular tarafından, yukarıda sayılan ancak çoğaltılabilecek bir seri unsurun ortaya çıkışıyla, neoliberal birikim sürecinde kapitalist üretim tarzının raydan çıktığına ilişkin değerlendirmelerde bulunulmuştur (Smith, 2018). Ancak kapitalist üretim tarzının evrimsel ve sürekli bir ilerleyişi, kendi devamlılığını sağlayabilecek bir rotası bulunmamaktadır. Birikim rejimlerinde meydana gelen krizlere üretilen yeni alternatiflerin başarısız veya başarısızlığı da olumsaldır. Dolayısıyla kapitalizmin ön belirlenmiş stratejileri, hedefleri ve belirli bir gelişim yörüngesi bulunmamaktadır (Jessop, 2009). Tüm bunlar birlikte değerlendirildiğinde, kapitalist üretim tarzının gelişip hâkim üretim tarzı olarak kendini dayattığı andan itibaren bir rotası, yalpalayarak da olsa üzerinde ilerlediği bir sistemi; kırılmalar dahi olsa sürekliliğini bir şekilde sürdüren rayı hiçbir zaman olmamıştır. Bu bakımlardan, yurttaşlığın metalaşması ve hukuki düzenleme biçimi olarak vatandaşlığın kazanılmasının yatırıma dayalı usullere bağlanması ve kapitalizmin kendisini yeniden üreten toplumsallığın parçalanması, Jessop'ın deyişiyle sermaye birikimi ile toplumsal bütünlüğünün yeniden üretimi dairesinin kareye çevrilmesi, neoliberal birikimin kalıcılığını güçleştirir (Jessop, 2009). Aksi kapitalist üretim ilişkileri içinden mümkün değildir.

KAYNAKÇA

- Afanasyev, L., Andreyev, N., Avsenev, M., Chernikov, G., Dragilev, M., Khudokormov, G., . . . Vasilchuk, Y. (1974). *The Political Economy of Capitalism*. (M. Rydina, & G. Chernikov, Dü) Moscow: Progress Publisher.
- Ağaoğulları, M. (Dü.). (2020). *Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ağaoğulları, M., Zabcı, F., & Ergün, R. (2017). *Kral Devletten Ulus Devlete* (3. Baskı b.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Akarsu, B. (1961). John Locke'un Devlet Felsefesi. *Felsefe Arkivi*(12), s. 72-85.
- Akşin, S. (2016). *Kısa Türkiye Tarihi* (20 b.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları .
- Albritton, R. (2018). Geleceği Yemek: Raydan Çıkmış Kapitalizm. R. Albritton, B. Jessop, & R. Westra (Dü) içinde, *Siyasal İktisat ve Küresel Kapitalizm: 21. Yüzyıl, Bugün ve Yarın* (C. Cemgil, Çev., s. 51-76). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları .
- Althusser, L. (2016). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları* (5 b.). (A. Tümertekin, Çev.) İstanbul: İthaki Yayınları.
- Althusser, L. (2018). *Felsefede Marksist Olmak*. (İ.Birkan, Çev.) İstanbul: Can Yayınları.
- Amin, S. (1976). *Unequal Development An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism*. (B. Pearce, Çev.) Sussex: Harvester Press.
- Amin, S. (2018). *Avrupa-Merkezcilik: Bir İdeolojinin Eleştirisi* (1 b.). (M. Sert, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- Amin, S. (2018). *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*. (S. Lim, Çev.) İstanbul: Yordam kitap.
- Amin, S. (2018). *Küreselleşmiş Değer Yasası*. (F. Başkaya, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- Anayasa Mahkemesi. (2022). *Anayasa Mahkemesi Önceki Anayasalar, 1876 Kânûn-ı Esâsî*.<https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1876-k%C3%A2n%C3%BBn-i-es%C3%A2s%C3%AE/>
- Anderson, B. (1995). *Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması* (2 b.). (İ. Savaşır, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Anderson, P. (1974). *Lineages of the Absolutist State*. London: NLB.
- Appadurai, A. (1986). Introduction: Commodities and the Politics of Value. *The Social Life of Things* (s. 3-63). içinde Cambridge: Cambridge University Press.

- Archbold, J. (1842). *The New Poor Law Amendment Act, and the recent rules and orders of the Poor Law Commissioners. With a practical introduction, notes and forms.* London: J. Richards & Son. <https://www.bl.uk/collection-items/outline-of-the-new-poor-law-amendment-act>
- Arrighi, G. (2016). *Uzun Yirminci Yüzyıl: Para Güç ve Çağımızın Kökenleri* (2 b.). (R. Boztemur, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi.
- Atılğan, G. (2015). İdeoloji. G. Atılğan, & E. Aytekin (Dü) içinde, *SIYASET BİLİMİ: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler* (s. 285-298). İstanbul: Yordam Kitap.
- Balibar, E. (2016a). *Yurttaşlık*. (M. Erşen, Çev.) İstanbul: Monokl Yayınları.
- Balibar, E. (2016b). *Eşitliközgürlük: Siyasal Denemeler 1989-2009*. (O. Bülbül, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Balibar, É. (2017). *Citizen Subject: Foundations for Philosophical Anthropology*. (S. Miller, Çev.) New York: Fordham University Press.
- Balibar, E., & Wallerstein, I. (2017). *İrk, Ulus, Sınıf Belirsiz Kimlikler* (6 b.). (N. Ökten, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Baran Çelik, N. (2017). Güncel Gelişmeler Işığında Türk Vatandaşlığının İstisnai Haller Kapsamında Kazanılması. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*(130), 357-418.
- Baran, P., & Sweezy, P. (1970). *Tekelci Kapitalizm*. (F. Onaran, Çev.) Ankara: Doğan Yayınevi.
- Baran, P., Sweezy, P., & Magdoff, H. (1975). *Çağdaş Kapitalizmin Bunalımı*. (Y. Koç, Çev.) Ankara: Bilgi Basımevi.
- Bauböck, R., & Wallace Goodman, S. (2011). Naturalisation. *EUDO Citizenship Policy*(2). EUI Robert Schuman Centre.
- Bauman, Z. (2017). *Kimlik*. (M. Hazır, Çev.) Ankara: Heretik Yayınları.
- Benjamin, W. (1993). *Son Bakışta Aşk*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Berkes, N. (2019). *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (28 b.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bernal, M. (1998). *Kara Atena: Eski Yunanistan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi? 1875-1985*. (Ö. Buze, Çev.) İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Block, F. L. (1977). *The Origins of International Economic Disorder: A Study of United States International Monetary Policy from World War II to the Present*. London: University of California Press.
- Block, F., & Somers, M. (2003). In the Shadow of Speenhamland: Social Policy and the Old Poor Law. *Politics & Society*(31), s. 283-323. doi:10.1177/0032329203252272
- Boratav, K. (1974). *1000 Soruda Türkiye'de Devletçilik*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

- Boratav, K. (2013). Vladimir İlyiç Lenin / Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması. A. Ahmad, A. Nimtz, C. Eroğul, D. McNally, E. Tonak, E. Wood, . . . T. Timur içinde, *Marksist Klasikleri Okuma Kılavuzu* (s. 447-467). İstanbul: Yordam Kitap.
- Boratav, K. (2022). *Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Boyer, R., & Durand, J. P. (1997). *After Fordism*. (S. H. Mair, Çev.) London: Macmillan Press.
- Bozaslan, B. (2018). Neoliberal Dünyada Alternatif Demokrasi Arayışları: Egemen Demokrasi ve Rus Kamu Yönetimi Anlayışı. *Doktora Tezi*. Bursa.
- Brenner, N., & Theodore, N. (2002). Cities and the Geographies of "Actually Existing Neoliberalism". N. Brenner, & N. Theodore (Dü) içinde, *New Globalism, New Urbanism: Gentrification as Global Urban Strategy* (s. 2-32). Oxford: Blackwell Publishing.
- Brosius, B. (2015). *Tarihin Yapıları: Tarihsel Materyalizme Giriş* (2 b.). (N. Ağırnaslı, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- Buğra, A. (2008). *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bürke, Y., & Özüğurlu, M. (2011). 21. Yüzyılda Toplumsal Hak Mücadelelerinin Sınıf İçeriği. Y. Bürke, M. Özüğurlu, Y. Özdek, M. Lebowitz, A. Özüğurlu, K. Boratav, . . . O. Karahaoğulları, Y. Bürke, M. Özüğurlu, Y. Özdek, & E. V. Elgür (Dü) içinde, *Kuramsal ve Tarihsel Boyutlarıyla Hak Mücadeleleri I* (Cilt 1, s. 15-50). Ankara: Notabene Yayınları.
- Carnoy, M. (2015). *Devlet ve Siyaset Teorisi* (2 b.). (S. Coşar, A. Örküp, M. Pamir, & M. Yetiş, Çev.) Ankara: Dipnot Yayınları.
- Castree, N. (2003). Commodifying What Nature? *Progress in Human Geography*, 27(3), s. 273-297.
- Clarke, S. (1988). *Keynesianism, Monetarism and Crisis of the State*. Hampshire: Edward Elgar Publishing.
- Cohen, B. (1973). *The Question of Imperialism: The Political Economy of Dominance and Dependence*. London: Palgrave Macmillan.
- Conceil of Europe. (1997). *European Convention on Nationality*. <https://rm.coe.int/168007f2c8>
- Connolly, W. (2005). *Pluralism*. Durham and London: Duke University Press.
- Constitution de 1791*. (2022). <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1791>
- Convention on Certain Questions Relating to the Conflict of Nationality Law. (1930). (179). <https://www.refworld.org/docid/3ae6b3b00.html>

- Council of Europe. (1970). *The Council of Europe's "Permanent Education" Project*. European Journal.
- Crouch, C. (2004). *Post-Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Çiçek, A. (2018, Aralık). Türk Siyasal Hayatında "Toplayıcı" Bir Parti Olarak Anavatan Partisi. *MCBÜ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ*, 16(4), s. 73-98.
- Dagger, R. (2002). Republican Citizenship. E. Isin, & B. Turner (Dü) içinde, *Handbook of Citizenship Studies* (s. 145-158). London: SAGE Publications.
- Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1789*. (1789). <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789>
- Delanty, G. (2002). Communitarianism and Citizenship. E. T. Isin (Dü.) içinde, *Handbook of Citizenship Studies* (s. 159-174). London: SAGE Publications.
- Delanty, G. (2006). Nationalism and Cosmopolitanism: The Paradox of Modernity. G. Delanty, & K. Krishan (Dü) içinde, *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism* (s. 357-368). London: SAGE Publications.
- Delanty, G., & Kumar, K. (Dü). (2006). *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*. London: SAGE Publications.
- Demir, G., & Göymen, A. (2012). Antonio Gramsci'nin Organik Bütünlük Anlayışı Çerçevesinde Devrimi Yeniden Düşünmek. *Praksis Dergisi, YENİDEN GRAMSCİ hegemonya, devlet ve pasif devrim sorunu*(27), 85-106.
- Demir, G., & Göymen, A. (2017). Yapısalcılıktan İlişkiselliğe Poulantzas'ın Devlet Kuramı. *Alternatif Politika*, 9(1), 35-60.
- Diderot. (2003). *Le neveu de Rameau et autres dialogues philosophiques*. Paris: Gallimard-Folio.
- Dilek, Ş. (2017). "Yatırım Yoluyla Vatandaşlık" Ekonomik Aktiviteye Katkı Sağlar Mı? *SETA PERSPEKTİF*(162).
- Duchacek, I. (1988). Perforated sovereignties and international relations: trans-sovereign contacts of subnational governments. I. Duchacek, D. Latouche, & G. Stevenson (Dü). içinde Connecticut: Greenwood Press.
- Duménil, G., & Lévy, D. (2005). The Neoliberal (Counter-) Revolution. A. Saad-Filho, & D. Johnston (Dü) içinde, *NEOLIBERALISM: A Critical Reader* (s. 9-20). London: Pluto Press.
- Dural, A. (2012). Antonio Gramsci ve Hegemonya. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(39), 309-321.
- Durgun, Ş. (2010). Cumhuriyetçi ve Liberal Anlayış Çerçevesinde Türkiye'de Vatandaşlık Sorunsalı. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 65-92.

- Duverger, M. (1959). *Political Parties: Their Organisation and Activity in the Modern State*. (B. North, & R. North, Çev.) London: BUTLER AND TANNER.
- Džankić, J. (2012). The Pros and Cons of Ius Pecuniae: Investor Citizenship in Comparative Perspect. *EUI Working Papers RSCAS(14)*.
- Džankić, J. (2019). The Global Market for Investor Citizenship. *Politics of Citizenship and Migration*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Ebbinghaus, B., & Manow, P. (Dü). (2003). *Comparing Welfare Capitalism: Social Policy and Political Economy in Europe, Japan and the USA*. London: Routledge.
- Erdoğan, M. (2005). Liberalizm ve Türkiye'deki Serüveni. M. Yılmaz (Dü.) içinde, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce / Liberalizm* (Cilt 7, s. 23-40). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Etzkowitz, H. (2008). *The Triple Helix: University–Industry–Government Innovation in Action*. New York: Routledge.
- European Commission. (2014). *Plenary Session debate of the European Parliament on 'EU citizenship for sale'*. Strasbourg. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/fr/SPEECH_14_18
- Faulkner, N. (2021). *Marksist Dünya Tarihi*. (D. Keyvan, Dü., T. Öncel, & Ş. Alpagut, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- Faure, E., Herrera, F., Kaddoura, A., Lopes, H., Petrovsky, A., Rahnema, M., & Ward, F. (1972). *Learning to be: The world of education today and tomorrow*. UNESCO. Paris: Unesco Publishing.
- Fine, B., & Saad-Filho, A. (2008). *Marx'ın Kapitali*. (S. N., Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- Finlayson, A. (Dü.). (2010). *Democracy and Pluralism : The Political Thought of William E. Connolly*. Abingdon: Routledge.
- Frenkel, J. (2015). *The Euro Crisis: Where to From Here?* The Euro Crisis: Where to From Here? Cambridge: Harvard Kennedy School.
- Gat, A. (2019). *Uluslar: Siyasi Etnisite ve Milliyetçiliğin Uzun Tarihi ve Derin Kökleri* (1 b.). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Gellner, E. (1992). *Uluslar ve Ulusçuluk*. (B. Ersanlı Behar, & G. G. Özdoğan, Çev.) İstanbul: İnsan Yayınları.
- Gölcüklü, İ. (2020). Güncel Gelişmeler Işığında Yatırım Yoluyla Türk Vatandaşlığının Kazanılması: Problemler ve Çözüm Önerileri. *Public and Private International Law Bulletin* , 40(1), 125-141.

- Götting, U. (1998). In Defence of Welfare: Social Protection and Social Reform in Eastern Europe. M. Rhodes, & Y. Mény (Dü) içinde, *The Future of European Welfare A New Social Contract?* (s. 125-154). Hampshire: Macmillan Press.
- Gözler, K. (2014). *Anayasa Hukukunun Genel Esasları* (5 b.). Bursa: Ekin Yayınları.
- Göztepe, Ö. (2014). *Sermayenin Kaldıracağı: İlkel Birikim*. (E. Göztepe, Dü.) Ankara: NotaBene Yayınları.
- Gramsci, A. (1986). *Hapishane Defterleri Seçmeler* (1 b.). (K. Somer, Çev.) İstanbul: Onur Yayınları.
- Gramsci, A. (2011). *Hapishane Defterleri* (Cilt 1). (E. Ekici, Çev.) İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Green, A. (1997). *Education, Globalization and the Nation State*. London: Macmillan Press.
- Güngör, G. (1997). Avrupa Vatandaşlık Sözleşmesi. *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni*, 17(1-2), 229-250.
- Güngör, G. (2017). *Tâbiyet Hukuku Gerçek Kişiler-Tüzel Kişiler-Şeyler* (5 b.). Ankara: Yetkin Yayınları.
- Gürcan, E. C. (2011). 1791 ve 1793 Fransız Anayasaları'na İlişkin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(3), 183-214. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/287333>
- Güven, S. (2015). Postmodern Kimliklerin Kurulumu. *Selçuk İletişim*, 9(1), 266-286. doi:10.18094/si.33671
- Hafizoğulları, Z. (1997). *Laiklik, İnanç, Düşünce ve İfade Hürriyeti*. Ankara: Us-a Yayıncılık.
- Hake, B. (1999). Lifelong Learning Policies in the European Union: developments and issues. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 29(1), 53-69. doi:10.1080/0305792990290105
- Hardy, H. (Dü.). (2002). *Liberty*. Oxford: Oxford University Press.
- Harman, C. (2002). *A People's History of the World*. London: Bookmarks Publication Ltd.
- Harvey, D. (1997). *Postmodernliğin Durumu* (1 b.). (S. Savran, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Harvey, D. (2003). *New Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, D. (2019). *Sosyal Adalet ve Şehir*. (M. Moralı, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Harvey, D. (2020). *On Yedi Çelişki ve Kapitalizmin Sonu*. (E. Soğancılar, Çev.) İstanbul: Sel Yayıncılık.

- Harvey, D. (2021). *Neoliberalizmin Kısa Tarihi* (3 b.). (A. Onacak, Çev.) İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Hatipoğlu Aydın, D. (2021). Sosyal Dışlanma, Sosyal İçerme ve Vatandaşlığın Dönüşümü. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*(156), 341-374.
- Hermann, C. (2021). *The Critique of Commodification: Contours of a Post-Capitalist Society*. New York: Oxford University Press.
- Hilferding, R. (1981). *Finance Capital: A study of the Latest Phase of Capitalist Development*. (T. Bottomore, Dü., M. Watnick, & S. Gordon, Çev.) London: Routhledge & Kegan Paul.
- Hobbes, T. (2016). *Leviathan*. (S. Lin, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi.
- Hobbes, T. (2018). *De Cive Yurttaşlığın Felsefi Temelleri*. (D. Zarakolu, Çev.) İstanbul: Belge Yayınları.
- Hobsbawm, E. (2018). Yeni Yüzyılın Eşiğinde. (A. Polito, Röportaj Yapan, & İ. Yıldız, Çevirmen) İstanbul: Yordam Kitap.
- Hobsbawm, E. (2020). *Milletler ve Milliyetçilik "Program, Mit, Gerçeklik"* (7 b.). (O. Akınhay, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hobsbawm, E. (2020a). *Devrim Çağı 1789-1848* (10 b.). (B. S. Şener, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi.
- Hobsbawm, E. (2020b). *Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırılıklar Çağı* (13 b.). (Y. Alogan, Çev.) İstanbul: Everest Yayınları.
- Hobsbawm, E. (2021a). *Sermaye Çağı 1848-1875* (8 b.). (M. S. Şener, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi.
- Hobsbawm, E. (2021b). *Fransız Devrimi'ne Bakış: İki Yüzyıl Sonra Marseillaise'in Yankıları*. (O. Akınhay, Çev.) Ankara: Dipnot Yayınları.
- Hobsbawm, E. (2021c). *İmparatorluk Çağı 1875-1914* (8 b.). (V. Aslan, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi.
- Hocking, B. (1993). *Localizing Foreign Policy: Non-Central Governments and Multilayered Diplomacy*. London: Palgrave Macmillan.
- Holston, J., & Appadurai, A. (2003). Cities and Citizenship. N. Brenner, B. Jessop, M. Jonas, & G. MacLeod (Dü) içinde, *State/Space, A Reader* (s. 296-308). Oxford: Blackwell Publishing.
- IMF. (2022). *Cooperation for Recovery: The Marshall Plan*. 2022 tarihinde International https://www.imf.org/external/np/exr/center/mm/eng/mm_dr_03.htm
- Ingrao, P. (1977). *Massa e potere*. Rome: Editori Reuniti.

- International Court of Justice. (1955). *Reports of Judgements, Advisory Opinions and Orders*. <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/18/018-19550406-JUD-01-00-EN.pdf>
- Insin, E., & Turner, B. (Dü). (2002). *Handbook of Citizenship Studies*. London: SAGE Publications.
- Jessop, B. (1982). *The Capitalist State, Marxist Theories and Methods*. Oxford: Martin Robertson · Oxford.
- Jessop, B. (2001). What Follows Fordism? On the Periodization of Capitalism and Its Regulation. R. Albritton, M. Itoh, R. Westra, & A. Zuege (Dü) içinde, *Phases of Capitalist Development: Booms, Crises and Globalizations* (s. 283-300). Hampshire: Palgrave.
- Jessop, B. (2005). *Hegemony, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet* (1 b.). (A. Özkazanç, & B. Yazar, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Jessop, B. (2008). *Devlet Teorisi: Kapitalist Devleti Yerine Oturtmak*. (A. Özcan, Çev.) Ankara: Epos Yayınları.
- Jessop, B. (2009). *Kapitalist Devletin Geleceği*. (A. Özcan, Çev.) Ankara: Epos Yayınları.
- Jessop, B. (2018). *Devlet: dün, bugün, gelecek* (1 b.). Ankara: Epos Yayınları.
- Kalyvas, A. (2002). The Stateless Theory: Poulantzas's Challenge to Postmodernism. S. Aronowitz, & P. Bratsis (Dü) içinde, *Paradigm Lost: State Theory Reconsidered* (s. 105-142). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Karagöz, B. (2008). Mutlakiyetçi Devlet'ten Hukuk Devleti'ne, Hukuk Devleti'nden Dünya Sistemine: Sivil Uygarlığın Kurumsallaşma Süreci. *Doktora Tezi*. Ankara.
- Karahanogulları, O. (2011). Haklar Mücadelesinde Bir Direnç Mevzisi Olarak Hukuk. E. Elgür, M. Özügür, Y. Bürkeç, & Y. Özdek (Dü) içinde, *Kuramsal Ve Tarihsel Boyutlarıyla Hak Mücadeleleri I* (s. 311-326). Ankara: Notabene Yayınları.
- Kartal, F. (2016). Kadınların Yurttaşlığı ve Feminist Kuram. *Amme İdaresi Dergisi*, 49(3), 59-87.
- Katz, R., & Mair, P. (2018). *Democracy and the Cartelization of Political Parties*. Oxford: Oxford University Press.
- Kaya, T. (2021). Dünyadaki Örnekler Işığında Yatırım Yoluyla Vatandaşlık Uygulamasına Eleştirel Bir Bakış. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12(1), 115-132.
- Kaymak, M. (2010, Mart-Nisan). Tarımda Kapitalist Dönüşümün Klasik Modeli: İlkel Birikimden Tarımsal Kapitalizme İngiliz Tarımı. *Toplum ve Hekim*, 25(2), 85-102.

- Kaymak, M. (2016). Hegemonya Tartışmaları Işığında İngiliz ve Amerikan Hegemonyaları: Yönlendirici Hegemonyadan Kural Koyucu Hegemonyaya. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 34(1), s. 63-92.
- Kendirci, H. (2015). İmparatorluktan Cumhuriyete Tarihsel Bir Kaynak Olarak Türk Köy Romanlarında Köy ve Köylü. *Doktora Tezi*. Mersin.
- Ketizmen, M. (2014). Ceza Hukukunda Metalaşma ya da Yeni Ceza Adaleti Sistemi? A. M. Özdemir, & M. Ketizmen (Dü) içinde, *Türkiye'nin Hukuk Sisteminde Yapısal Dönüşüm* (s. 151-169). Ankara: İmge Kitabevi.
- Keyman, F. (2022). Küreselleşen Dünyada Devlet, Demokrasi ve Siyaset. A. Topal, Ö. Birlir, C. Çelik, & A. Göksel (Dü) içinde, *21. Yüzyılda Devletin Dönüşümü: Otoriterleşme, Kriz ve Hegemonya* (s. 53-82). Ankara: İmge Kitabevi.
- Kincaid, J. (1984). The American governors in international affairs. *Publius: The Journal of Federalism*, 14(4), s. 95-114.
- Kirchheimer, O. (1966). The Transformation of the Western European Party Systems. (J. L. Palombara, & M. Weiner, Dü) *Political Parties and Political Development*, 177-200.
- Kotz, D. M. (2018). Kapitalist Olmayan Kurumların Aşınması ve Kapitalizmin Yeniden Üretimi. R. Albritton, B. Jessop, & R. Westra (Dü) içinde, *Siyasal İktisat ve Küresel Kapitalizm: 21. Yüzyıl, Bugün ve Yarın* (C. Cemgil, Çev., s. 177-196). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kovancı, O. (2003). *Kapitalizm, Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadelede Tarihsel Bir Deneyim: İngiliz Yoksul Yasaları* (Cilt 30). Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları.
- Küçük, N. (2003). John Stuart Mill'in Felsefesinde Özgürlük ve Eşitlik Sorunu. *Doktora Tezi*. İstanbul.
- Laclau, E., & Mouffe, C. (2008). *Hegemonya ve Sosyalist Strateji: Radikal Demokratik Bir Politikaya Doğru*. (A. Kardam, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Laxer, G., & Halperin, S. (Dü). (2003). *Global Civil Society and Its Limits*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. (D. Nicholson-Smith, Çev.) Oxford: Blackwell.
- Lenin, V. İ. (2009). *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması Halkı Amaçlayan Bir Deneme*. (C. Süreya, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.
- Lenin, V. İ. (2012). *Burjuva Demokrasisi ve Proletarya Diktatörlüğü* (4 b.). (M. Erdost, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.

- Leys, C. (2001). *Market- Driven Politics: Neoliberal Democracy and the Public Interest*. London: Verso.
- Leyshon, A., Thrift, N., & Tickell, A. (2005). Money order? The discursive construction of Bretton Woods and the making and breaking of regulatory space. A. Leyshon, & T. N. N içinde, *Money/space : geographies of monetary transformation* (s. 255-284). London: Routledge.
- Lipietz, A. (1987). *Mirages and Miracles: The Crisis of Global Fordism*. (D. Macey, Çev.) London: VERSO The Imprint of NLB.
- Locke, J. (1690). *Second Treatise of Government*.
- Locke, J. (1980). *Second Treatise of Government*. (C. B. Macpherson, Dü.) Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- Losurdo, D. (2018). *Tarihten Kaçış: Günümüzde Rus ve Çin Devrimleri*. (C. Erdemir, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- Luxemburg, R. (2003). *The Accumulation of Capital*. (T. Kowalik, Dü., & A. Schwarzschild, Çev.) London and New York: Routledge Classics.
- Macpherson, C. (1962). *The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes to Locke*. Oxford: Oxford University Press.
- Maddex, R. (2008). *Constitutions of the World* (3 b.). Washington: Congressional Quarterly Press.
- Marshall, T. H., & Bottomore, T. (2000). *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar*. (A. Kaya, Çev.) Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Marx, K. (1976). *Louis Bonaparte'in 18 Brumaire'i* (1 b.). (S. Belli, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (1997). *Yahudi Sorunu*. Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2020). *Kapital* (Cilt 1.Cilt). (M. Selik, & N. Satlıgan, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, K., & Engels, F. (1986). *Collected Works Volume 28: Marx 1857-1861 (MECW)*. (E. Wangermann, Çev.) Moscow: Progress Publishers.
- Marx, K., & Engels, F. (2020). *Komünist Manifesto* (3 b.). (T. Bora, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mcmillan, S. L. (2012). *The Involvement of State Governments in US Foreign Relations*. New York: Palgrave Macmillan.
- Mouffe, C. (1993). *The Return of the Political*. London: Verso.
- Müller, W. (1994). The Development of Austrian Party Organizations in the Post-war Period. R. Katz, & P. Mair (Dü) içinde, *HOW PARTIES ORGANIZE, Change and*

- Adaptation in Party Organizations in Western Democracies* (s. 51-79). London: SAGE Publications.
- Nolas, S., Varvantakis, C., & Aruldoss, V. (2017). Political Activism Across the Life Course. *Contemporary Social Science Journal of the Academy of Social Sciences*, 1-12. doi:10.1080/21582041.2017.1336566
- Nomer, E. (2021). *Türk Vatandaşlık Hukuku* (29 b.). İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Offe, C. (1984). *Contradictions of the Welfare State*. (J. Keane, Dü.) London: Hutchinson.
- Offe, C., & Ronge, V. (1975, Autumn). Theses on the Theory of the State. *New German Critique*(6), 137-147.
- Ong, A. (1999). *Flexible Citizenship: The Cultural Logics of Transnationality*. Durham, N.C.: Duke University Press.
- Özdek, Y. (2011). Marksizm ve Haklar. Y. Bürkev, M. Özüğurlu, Y. Özdek, M. Lebowitz, A. Özüğurlu, K. Boratav, . . . O. Karahaoğulları, Y. Bürkev, M. Özüğurlu, Y. Özdek, & E. V. Elgür (Dü) içinde, *Kuramsal ve Tarihsel Boyutlarıyla Hak Mücadeleleri I* (s. 51-107). Ankara: Notabene Yayınları.
- Özdemir, A. (2008). *Sözün Mülkiyeti, Hukukun Ekonomi Politikası*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Özdemir, A. (2011). *Güç, Buyruk, Düzen*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Özdemir, A. (2014). Temsil Kurumu, Cumhuriyet Projeleri ve Anayasa Bağlamında Başkanlık Sistemi. A. M. Özdemir, & M. Ketizmen (Dü) içinde, *Türkiye'nin Hukuk Sisteminde Yapısal Dönüşüm* (s. 47-70). Ankara: İmge Kitabevi.
- Özdemir, A. (2014). Temsil Kurumu, Cumhuriyet Projeleri ve Anayasa Bağlamında Başkanlık Sistemleri. A. Özdemir, & M. Ketizmen (Dü) içinde, *Türkiye'nin Hukuk Sisteminde Yapısal Dönüşüm* (s. 47-70). Ankara: İmge Kitabevi.
- Özdemir, A. (2014b). *Kolektif Emperyalizm*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Özdemir, A. M. (2005). Sağlıkın Ekonomi Politikası: Sağlık Hizmetlerinde Metalaşma Süreci Üzerine Bir Deneme. *Ekonomik Yaklaşım*, 79-95.
- Özdemir, A. M. (2011). Söylem, Söylem-Dışı ve Teorik Stratejiler. *Mülkiye Dergisi*, XXXV, 55-74.
- Özdemir, A. M. (2012). Popülist Söylem ve Bileşenleri: "Sol" Liberalizm Üzerine Düşünceler. *Mülkiye Dergi*, XXXVI(274), 38-62.
- Özdemir, A. M., & Yücesan-Özdemir, G. (2008). *Sermayenin Adaleti Türkiye'de Emek ve Sosyal Politika* (1. Baskı b.). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Özdemir, A., & Aykut, E. (2011). Liberalizm ve Haklar. E. Elgür, M. Özüğurlu, Y. Bürkev, & Y. Özdek (Dü) içinde, *Kuramsal Ve Tarihsel Boyutlarıyla Hak Mücadeleleri I* (s. 297-310). Ankara: Notabene Yayınları.

- Özdemir, A., & Şahin, O. (2018). Toplumsal Sınıflar ve İdeoloji. *Monthly Review Türkiye*(6), 83-100.
- Özdemir, A., Saygılı, A., Zabunoğlu, H., Demirli, A., Aykut, E., Türkoğlu Karacaova, E. N., . . . Şahin, O. (2019). *Genel Kamu Hukuku Kuramsal Yaklaşım*. Ankara: İmge Kİtabevi.
- Öztürk, E. (2017, Ekim). Türkiye ve Fransa'da 1968: Fransa'daki Mayıs Ayaklanmasını Başlatan Öğrenci Hareketinden Farklı Yönleriyle Türkiye'de Sosyalist Öğrenci Hareketi. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(34), 371-415. doi:10.21550/sosbilder.337844
- Öztürk, Ö. (2006). Emperyalizm Kuramları ve Sermayenin Uluslararasılaşması. D. Yılmaz, F. Akyüz, F. Ercan, K. Yılmaz, T. Tören, & Ü. Akçay (Dü) içinde, *Kapitalizmi Anlamak* (s. 213-277). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Özügurlu, M. (2014). Marksizm ve İlkel Sermaye Birikimi. *İlkel Birikim: Sermayenin Kaldıracağı* (s. 37-64). içinde Ankara: NotaBene Yayınları.
- Palley, T. I. (2005). From Keynesianism to Neoliberalism: Shifting Paradigms in Economics. A. Saad-Filho, & D. Johnston (Dü) içinde, *NEOLIBERALISM A Critical Reader* (s. 20-30). London: Pluto Press.
- Parlak, İ., & Kaftan, E. (2010). Osmanlı'nın Tebaasından Cumhuriyet'in Yurttaşına Giden Yol. *Doğu Batı Dergisi*(54), 139-170.
- Parlak, İ., & Öztürk, E. (2018). Bireyler ve Birey Olamayan Bireyler: Liberalizm ve 19. Yüzyılın Çelişkileri. *Mülkiye Dergisi*, 42(4), 565-592.
- Pashukanis, E. (2003). *The General Theory of Law and Marxism*. (B. Einhorn, Çev.) New Brunswick: Transaction Publishers.
- Polanyi, K. (2001). *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press.
- Postone, M. (2010). Çağdaş Dünyayı Kuramsallaştırmak: Robert Brenner, Giovanni Arrighi, David Harvey. R. Albritton, B. Jessop, & R. Westra (Dü) içinde, *Siyasal İktisat ve Küresel Kapitalizm 21. Yüzyıl, Bugün ve Yarın* (C. Cemgil, Çev., s. 11-30). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Poulantzas, N. (1975). *Political Power and Social Classes*. (T. O'Hagan, Dü., & T. O'Hagan, Çev.) London: NLB.
- Poulantzas, N. (2000). *State, Power, Socialism*. London: Verso Classics NLB.
- Rasmussen, C., & Brown, M. (2002). Radical Democratic Citizenship: Amidst Political Theory. E. Isin, & B. Turner (Dü) içinde, *Handbook of Citizenship Studies* (s. 175-188). London: SAGE Publications.
- Renan, E. (2018). *What Is A Nation ? And Other Political Writings*. (M. Giglioli, Dü., & M. Giglioli, Çev.) New York: Columbia University Press.

- Rhodes, M. (1998). Globalization, Labour Markets and Welfare States: A Future of 'Competitive Corporatism'? M. Rhodes, & Y. Mény (Dü) içinde, *The Future of European Welfare A New Social Contract?* (s. 178-203). Hampshire: Macmillan Press.
- Roper, B. S. (2013). *The History of Democracy: A Marxist Interpretation*. London: Pluto Press.
- Rousseau, J. (1990). *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı ve Temelleri Üzerine Konuşma*. (R. N. İleri, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.
- Rousseau, J. (2020). *Toplum Sözleşmesi* (27 b.). (V. Günyol, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ruggie, J. G. (1998). *Constructing the World Polity: Essays on International Institutionalisation*. London: Routledge.
- Ruhi, M. E. (2018). *1789 Fransız Devrimi Birinci Kitap: Fransa'da Liberal Devrim ve Sieyes*. Ankara: Onikilevha Yayıncılık.
- Rutan, G. (1988). Micro-diplomatic relations in the Pacific-Northwest: Washington State-British Columbia interactions . I. Duchacek, D. Latouche, & G. Stevenson (Dü) içinde Connecticut: Greenwood Press.
- Saad-Filho, A. (2018). Neoliberal Geçişte Para Politikası: Keynesçilik, Monetarizm ve Enflasyon Hedeflemesinin Siyasi İktisat Açısından Eleştirisi. R. Albritton, B. Jessop, & R. Westra (Dü) içinde, *Siyasal İktisat ve Küresel Kapitalizm: 21. Yüzyıl, Bugün ve Yarın* (C. Cemgil, Çev., s. 101-129). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Sabine, G. (2013). *Yakınçağ Siyasal Düşünceler Tarihi*. (Ö. Ozankaya, Çev.) İstanbul: Cem Yayınevi.
- Sarıöz Gökten, Y. (2018). Marksist Emperyalizm Teorileri Üzerine Bir Değerlendirme. *Fiscaoeconomia*, 2(1), 1-19. doi:10.25295/fsecon.2018.01.001
- Schuck, P. (2002). Liberal Citizenship. E. F. Isin, & B. S. Turner (Dü) içinde, *Handbook of Citizenship Studies* (s. 131-145). London: SAGE Publications.
- Schumpeter, J. (1966). *Imperialism & Social Classes*. (H. Norden, Çev.) Cleveland: Meridian Books The World Publishing Company.
- Schumpeter, J. (1994). *Capitalism, Socialism and Democracy* (4 b.). New York: Routledge.
- Schumpeter, J. (2011). *Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*. (R. Fels, Dü.) New York: McGraw-Hill.
- Schurmann, F. (1974). *The Logic of World Power. An Inquiry into the Origins, Currents, and Contradictions of World Politics*. New York: Pantheon.
- Seliger, M. (2019). *Ideology and Politics*. Routledge.

- Setzer, J. (2013, June). Environmental paradiplomacy: the engagement of the Brazilian state of São Paulo in international environmental relations. London: The London School of Economics and Political Science. <https://core.ac.uk/download/pdf/20124641.pdf>
- Shachar, A. (2017). Citizenship for Sale? A. Shachar, R. Bauböck, I. Bloemraad, & M. Vink (Dü) içinde, *The Oxford Handbook of Citizenship* (s. 794-810). Oxford University Press.
- Sieyes, E. J. (1951). "Ayrıcalıklar Üzerine Deneme" ve "Tiers Etat Nedir?" in Bibliyografyası. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8(1), s. 126-207. doi:https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000000423
- Sieyes, E. J. (2003). *Political Writings: Including the Debate between Sieyès and Tom Paine in 1791*. (M. Sonenscher, Dü., & M. Sonenscher, Çev.) Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- Skinner, Q. (2018). *Hobbes ve Cumhuriyetçi Özgürlük*. (E. Zeybekoğlu, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi.
- Skousen, M. (2007). *The Big Three in Economics*. New York: M.E. Sharpe.
- Slaughter, S., & Leslie, L. (1997). *Academic Capitalism: Politics, Policies and the Entrepreneurial University*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Smith, A. (1977). *The Wealth of Nations - An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. (E. Cannan, Dü.) Chicago: University of Chicago Press.
- Smith, A. (2006). Ethnicity and Nationalism. G. Delanty, & K. Krishan (Dü) içinde, *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism* (s. 169-181). London: SAGE Publications.
- Smith, N. (2002). New Globalism, New Urbanism: Gentrification as Global Urban Strategy. N. Brenner, & N. Theodore (Dü) içinde, *Spaces of Neoliberalism Urban Restructuring in North America and Western Europe* (s. 80-103). Oxford: Blackwell Publishing.
- Smith, T. (2018). Teknolojik Dinamizm ve Küresel Kapitalizmin Normatif Gereçlendirmesi. R. Albritton, B. Jessop, & R. Westra (Dü) içinde, *Siyasal İktisat ve Küresel Kapitalizm: 21. Yüzyıl, Bugün ve Yarın* (C. Cemgil, Çev., s. 32-50). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Somers, M. (2008). *Genealogies of Citizenship: Markets, Statelessness, and the Right to Have Rights*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stevens, R. (2016). *Immigration Policy from 1970 to the Present*. New York: Routledge.
- Strangleman, T. (2015). Rethinking Industrial Citizenship: The Role and Meaning of Work in an Age of Austerity. *British Journal of Sociology*, 66(4), 673-690.

- Swyngedouw, E. (2004). *Social Power and the Urbanization of Water: Flows of Power*. (G. Clark, A. Goudie, & C. Peach, Dü) New York: Oxford University Press .
- Sywngeouw, E. (1997). Neither Global Nor Local: 'Glocalization' and the Politics of Scale. K. Cox (Dü.) içinde, *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local* (s. 137-166). New York-London: Guilford Press.
- Şit Köşgeroğlu, B. (2017). İstisnai Yoldan Vatandaşlığın Kazanılmasına İlişkin Genel Esaslar ve Son Değişiklikler Çerçevesinde Vatandaşlığın İstisnai Yoldan Kazanılması. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7(1), 169-198.
- TBMM. (2007). *Türk Vatandaşlığı Kanunu Tasarısı ve İçişleri Komisyonu Raporu*. Türkiye Büyük Millet Meclisi. <https://www5.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem23/yil01/ss90.pdf>
- TBMM. (2022). *Konularına Göre Karşılaştırmalı Dünya Anayasaları*. TBMM. Ankara: Araştırma Hizmetleri Başkanlığı Yayınları.
- TDV İslam Ansiklopedisi. (tarih yok). Eylül 2022 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/reaya> adresinden alındı
- Teziç, E. (1976). *100 Soruda Siyasi Partiler (Partilerin Hukuki Rejimi ve Türkiye'de Partiler)* (1 b.). İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- The Virginia Declaration of Rights*. (1776, June 12). Temmuz 2022 tarihinde National Archives: <https://www.archives.gov/founding-docs/virginia-declaration-of-rights> adresinden alındı
- Thomas, P. D. (2013). *Gramsci Çağı: Felsefe, Hegemonya, Marksizm*. (İ. Akçay, & E. Ekici, Çev.) Ankara: Dipnot Yayınları.
- Thun, V. (2016). *Liberal, Communitarian or Communitarian? The European Commission's Conceptualization of EU Citizenship*. Oslo: ARENA Centre for European Studies.
- Tily, G. (2007). *Keynes's General Theory, the Rate of Interest and 'Keynesian' Economics Keynes Betrayed*. New York: PALGRAVE MACMILLAN.
- Timur, T. (2021). *Mutlak Monarşi ve Fransız Devrimi* (3 b.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Tönnies, F. (2001). *Community and Civil Society*. (J. Harris, Dü., J. Harris, & M. Hollis, Çev.) Cambridge: Cambridge University Press.
- Tunçağıl, G. (2020). Vatandaşlığa İlişkin Bazı Meseleler Hakkında Avrupa İnsan Hakları. *Public and Private International Law Bulletin*, 41(1), 99-127. doi:10.26650/ppil.2021.41.1.815537
- TUSİAD. (2005). *CHARTING THE WAY FORWARD: Health Care Reform in Turkey*. İstanbul: TUSİAD Publication. <https://www.tusiad.org/tr/tum/item/4069-> adresinden alındı

- UNESCO. (2013). *Learning to be: the world of education today and tomorrow*. Unesdoc Digital Library. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000223222> adresinden alındı
- Virginia İnsan Hakları Bildirisi*. (1776). Haziran 2022 tarihinde <https://acikders.ankara.edu.tr>:
<https://acikders.ankara.edu.tr/mod/resource/view.php?id=30530>
- Wallerstein, I. (2012). *Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık*. (N. Alpay, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Wissenburg, M. (2009). *Political Pluralism and the State, Beyond sovereignty*. New York: Routhledge.
- Wood, E. (2016). *Kapitalizm Demokrasiye Karşı, Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması* (2 b.). (Ş. Artan, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- Wood, E. M. (2016). *Kapitalizm Demokrasiye Karşı, Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması* (2 b.). (Ş. Artan, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- Wood, E. M. (2016). *Sermaye İmparatorluğu*. (O. Köymen, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- Wood, E. M. (2021). *Kapitalizmin Geniş Kökeni Bir Bakış*. (A. C. Aşkın, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- World Bank. (1993). *World Development Report 1993 Investing in Health*. New York: Oxford University Press.
<https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/5976>
- Yenimahalleli Yaşar, G. (2011). Türkiye'de Sosyal Güvenliğin Neoliberal Dönüşümü. *Mülkiye Dergisi*, XXXV(272), 163-194.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/54>
- Yıldırım, K. (2013). Kapitalizmin Yönetimsel Restorasyonu: Krizler ve Yönetişimin Mantığı. A. Özdemir (Dü.) içinde, *Emperyalizmin Hayaletleri, Küresel Düzenlemenin Bugünü* (s. 157-208). Ankara: İmge Kitabevi.
- Yılmaz Genç, S., & Göçeri, K. (2020). Politik İktisadın Gelişiminde İskoç Aydınlanması'nın Etkisi. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 12(2), 132-146.
- Yücesan-Özdemir, G., & Özdemir, A. (2008). *Sermayenin Adaleti, Türkiye'de Emek ve Sosyal Politika* (Cilt 1). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Zabunoğlu, H. G. (2012). Siyasal Hak ve Özgürlüklerin Kapsamı ve Sınırları. *Doktora Tezi*. Ankara.
- Zabunoğlu, H. G. (2018). Günümüzde Ulus-Devlet. *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XIII(1), 535-559.
- Zubritski, Y., Mitropolski, D., & Kerov, V. (2006). *İlkel, Köleci ve Feodal Toplum*. (S. Belli, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.

Zubritski, Y., Mitropolski, D., & Kerov, V. (2014). *Kapitalist Toplum*. (S. Belli, Çev.)
Ankara: Sol Yayınları.

EK-1. ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

..... ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: .../.../.....

Tez Başlığı : .....

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam ..... sayfalık kısmına ilişkin, .../...../..... tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Tunitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % .... 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç
- 4- Alıntılar dâhil
- 5- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: _____

Öğrenci No: _____

Anabilim Dalı: _____

Programı: _____

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

_____
(Unvan, Ad Soyad, İmza)

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
MASTER'S THESIS ORIGINALITY REPORT**

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
..... DEPARTMENT**

Date: .../.../.....

Thesis Title : .....

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on ...../...../..... for the total of ..... pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is ..... %.

Filtering options applied:

1. Approval and Declaration sections excluded
2. Bibliography/Works Cited excluded
3. Quotes excluded
4. Quotes included
5. Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

Date and Signature

Name Surname: _____

Student No: _____

Department: _____

Program: _____

ADVISOR APPROVAL

APPROVED.

_____
(Title, Name Surname, Signature)

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
ETHICS COMMISSION FORM FOR THESIS**

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
..... DEPARTMENT**

Date: .../.../.....

Thesis Title: .....

My thesis work related to the title above:

1. Does not perform experimentation on animals or people.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not based on observational and descriptive research (survey, interview, measures/scales, data scanning, system-model development).

I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board/Commission for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.

I respectfully submit this for approval.

Date and Signature

Name Surname: _____

Student No: _____

Department: _____

Program: _____

Status: MA Ph.D. Combined MA/ Ph.D. _____

ADVISER COMMENTS AND APPROVAL

_____
(Title, Name Surname, Signature)